

Історична серія
Науково-дослідного центру буковинознавства

Вперше надруковано в Австрії у 2008 р.
як 11-й том Серії публікацій Інституту досліджень наслідків
воєн імені Людвіга Больцмана, Грац-Відень-Клагенфурт,
упор. Стефан Карнер
ISBN 978-3-901661-25-9

Науково-дослідний центр буковинознавства
при Чернівецькому національному університеті
ім. Юрія Федьковича

Вольфрам Дорнік – Стефан Карнер

Окупація України 1918 року

**історичний контекст – стан дослідження –
економічні та соціальні наслідки**

Переклад
Миколи Кушніра

Чернівці
Зелена Буковина
2009

ББК 63.3(4УКР-4ЧЕН)
О 75

О 75 **Окупація України 1918 року: Історичний контекст, стан дослідження, економічні та соціальні наслідки (Матеріали міжнародної наукової конференції) / Упор. Вольфрам Дорнік, Стефан Карнер; Переклад з нім. мови Миколи Кушніра; — Чернівці: Зелена Буковина, 2009. — 205 с.**
ISBN 978-966-8410-33-5

Перекладено за виданням:
Wofram Dornik – Stefan Karner (Hg.). Die Besatzung der Ukraine 1918. – Graz – Wien – Klagenfurt 2008.

Видання здійснено за дружньої підтримки:

 KÄRNTEN Федеральної землі Карінтія (Австрія)

 Австрійської кооперації (Відень).

© Verein zur Förderung der Forschung
von Folgen nach Konflikten und Kriegen.
Graz - Wien 2008.

© Переклад. М. Кушнір, 2009.
© Зелена Буковина, 2009.

ISBN 978-966-8410-33-5

Зміст

Вітальне слово	7
<i>Міхаель Шпіндельеттер</i>	
Передмова	9
<i>Вольфрам Дорнік, Стефан Карнер</i>	
Передне слово до українського видання	11
<i>Ігор Буркут</i>	
Від учасника семінару	17
<i>Олександр Сич</i>	

Історична канва

Росія та Австро-Угорщина в Першій світовій війні: війна, розпад та новий початок (1914 – 1918)	21
<i>Манфрід Раухенштайнер</i>	
Політика Австро-Угорщини щодо України під час Першої світової війни	52
<i>Вольфдітер Біль</i>	
“Червоні” проти “білих”. Україна та “громадянська війна” у Росії	73
<i>Ганнес Ляйдінгер</i>	
Австро-Угорщина та Україна крізь призму проблеми військовополонених та їх повернення додому у 1918 році	94
<i>Верена Морітц</i>	

Окупація України Центральними державами у 1918 році

Приборкання повстанського руху – стратегічна дилема. Німецька окупація України 1918 року	110
<i>Петер Ліб</i>	

Окупація України австро-угорськими військами у 1918 році..... 141
Вольфрам Дорнік

**Джерела про окупацію Східної Європи
після Брест-Литовських мирних договорів 1918 року**

Документи українських архівів про окупацію України
Центральними державами у 1918 році..... 184
Галина Старко

Щоденники В.І.Вернадського як джерело вивчення німецької
та австро-угорської окупації України в 1918 р. 190
Олександр Сич

Документи Національного архіву Республіки Білорусь
про німецьку окупацію Білорусії 1918 року..... 199
В.Д. Селеменев

Відомості про авторів 203

Вітальне слово

Із падінням “залізної завіси” та кінцем поділу Європи 20 років тому знову помітно зріс загальний інтерес до історії центрального та східно-європейського простору. Так як 1989 рік творить переломний рубіж в історії Європи, так само це стосується й 1918 року, особливо ж в Австрії та Україні, історії якої й присвячена ця публікація.

1918 рік – кінець і початок одночасно.

При поверхневому погляді на цей вирішальний для всієї Європи, а особливо для Центральної та Східної Європи рік, можна було б обмежитися висловленою вище простою фразою. Перша світова війна щойно закінчилася з невимовним стражданням для всіх учасників, великі столітні імперії переживали вагомні конституційні зміни, потопали у громадянській війні чи взагалі зникли з політичної карти.

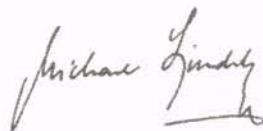
1918 рік став також тим роком, коли дійшла свого завершення більш ніж 140-річна, почасти спільна історія для Австрії та України. Усвідомлення цієї колишньої спільності все ще знаходить своє чітке підтвердження у різноманітних слідах в численних місцевостях на заході нинішньої незалежної України.

Одночасно для багатьох держав 1918 рік став початком. Це стосується як України, так і Австрії. В нових реаліях постали нові державності, які протягом наступних десятиліть повинні були ще відстояти свою самостійність. Це вдалося лише в 1945 р., а точніше навіть в 1991 році. Але, власне, насіння для цього було закладено ще в 1918 р.

За останні 20 років Австрія послідовно відслідковувала й вибудовувала свою історично обґрунтовану «східну політику» в усій можливій багатогранності. З Україною була створена щільна мережа

кооперації між урядами та в економічній сфері. Обидві держави, які єднаються Дунаєм, особливо придатні для співпраці в рамках Придунайської Кооперації, чия розбудова та формування відбулася за активної підтримки Австрії. Після того, як Європейський Союз, після нещодавнього розширення, дістався берегів Чорного моря, Кооперація серед держав Дунайського регіону знайшла своє природне географічне продовження у чорноморській синергії в рамках Європейської політики сусідства. Україна, як чорноморська держава, відіграє у цьому дуже суттєву роль. Те, що Європейська Комісія отримала завдання щодо розробки Дунайської стратегії, наочно демонструє постійне наближення цієї частини Європи до Європейського Союзу.

Я вітаю появу цієї книги, сповнений переконання і впевненості, що вона зробить внесок у закриття дотепер серйозної прогалини в історіографії.

Др. Міхаель ШПІНДЕЛЬЕГЕР
*Федеральний міністр європейських
та міжнародних справ Австрії*

Передмова

Дослідження подій на Східному фронті в роки Першої світової війни, а також проблем, пов'язаних із окупацією України 1918 року (після підписання мирного договору у Брест-Литовську), в австрійській та світовій історичній науці містять у собі чимало прогалин та білих плям. І хоча впродовж останніх років з'являється все більше й більше публікацій на цю тему, ґрунтовних робіт, які б спиралися на документи австрійських архівів та різнобічну міжнародну співпрацю, бракує донині. Першим кроком у напрямку започаткування такої співпраці може вважатися ця книга, появи якої передував науковий семінар, що відбувся у квітні 2008 року. Вона має допомогти, перш за все українським науковцям, отримати доступ до австрійських та німецьких наукових робіт і архівних джерел, які стосуються теми окупації України Центральними державами у 1918 році. Ми сподіваємось, що таким чином буде дано новий поштовх для подальших досліджень у цьому напрямку. Адже є ще чимало аспектів, які потребують подальшого вивчення, зокрема:

- економічна експлуатація України у 1918 році;
- стосунки між окупантами та окупованим населенням;
- проблематика так званої «громадянської війни» в Росії;
- стосунки окупаційного режиму з Червоною армією.

Зважаючи на актуальність теми для австрійської та світової науки, ми вирішили, не відкладаючи на потім, видати підготовлені для семінару доповіді у вигляді наукової публікації, що, завдяки підтримці з боку Федерального міністерства освіти і науки, влади м. Грац, а також Центру документації новітньої історії Федеральної землі Каринтія, й стало можливим ще до осені 2008 року. Відразу після появи цієї, широко затребуваної, книги виникла також необхідність зробити її доступною й для українських науковців. Завдяки докторові історичних наук, професорові Чернівецького національного університету

Олександрові Сичу, який брав участь у роботі семінару у Граці й підготував статтю для німецькомовного видання, а також старшому науковому співробітникові Центру буковинознавства, кандидату історичних наук Сергієві Осачуку, який забезпечив організаційний супровід усього проекту і включення книги до видавничої серії Центру буковинознавства, цей задум став реальністю. Політолог, кандидат історичних наук Ігор Буркут люб'язно погодився підготувати для україномовного видання оригінальну вступну статтю. Переклад та друк стали можливими завдяки підтримці Центру документації та новітньої історії Федеральної землі Каринтія, якому ми висловлюємо подяку в особі Петера Карпфа, Удо Пушніга та Вернера Платцера, а також Австрійській кооперації, якій ми дякуємо в особі професора Міхаеля Діппельрайтера. Складне завдання перекладу німецького тексту українською мовою взяв на себе історик Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича Микола Кушнір. Його неабиякі знання в галузі мови та історії стали запорукою успіху цієї справи. Тож ми сердечно вдячні йому за його старання і точність. Наша подяка адресується також лекторові Австрійської кооперації при Чернівецькому національному університеті д-ру Беньяміну Грілю за його допомогу, насамперед у справі перекладу тексту.

Стефан КАРНЕР
Вольфрам ДОРНІК

м. Грац, червень 2009 р.

Переднє слово до українського видання

Історичні потрясіння такого масштабу, як Перша світова війна, мають надзвичайно багато аспектів і продовжують впливати на хід історії навіть через великий проміжок часу після свого завершення. Їхнє значення для різних країн-учасниць виглядає по-різному. Якщо з позиції провідних європейських держав деякі події здаються лише малозначущим епізодом, то для громадян молодих держав Старого континенту вони, можуть оцінюватися як основоположні. Але кілька таких подій з будь-якого погляду мають особливе значення. Підписання Брестського миру, ліквідація Східного фронту і окупація військами Центральних держав близько 2 млн км² території, які до того належали щойно зниклій з політичної карти світу Російській імперії, обіцяли докорінно змінити хід Першої світової війни. Вони і змінили, хоча зовсім не так, як це планувалося у Берліні та Відні.

Пропоновані матеріали наукового семінару про окупацію України 1918 р. та її наслідки являють особливий інтерес для українського читача, який вдумливо знайомиться з історією власної країни. З одного боку, громадянин сучасної України ніби й має достатньо інформації про окупацію України німецькими та австро-угорськими військами. Ще в радянські часи на цю тему було видано чимало наукової літератури та художніх творів. Відображена вона й у радянському кінематографі: він сформував різко негативне сприйняття окупантів та їх "буржуазно-націоналістичних посібників", що закріплювало у громадській свідомості певні стійкі стереотипи. Головний з них – Центральна Рада, запросивши окупантів, зрадила український народ а після вступу чужоземних військ на територію України цілком перетворилася на маріонетковий орган. У цій системі поглядів ще більшою німецькою маріонеткою виглядав гетьман Павло Скоропадський.

З іншого боку, після досягнення Україною державної незалежності у 1991 році, вітчизняна історіографія докорінно переглянула традиційні

для попередньої епохи погляди на події 1918 р. в Україні. На зміну радянській міфології почала формуватися нова, в якій по-своєму трактувалися історичні факти. У ній ключовими моментами стали два положення. Перше – Центральна Рада, в умовах майже втрати політичної влади в Україні, не мала іншого вибору як терміново запросити союзні німецькі та австро-угорські війська в Україну для допомоги у боротьбі з агресією більшовицької Росії, а після приходу військ Центральних держав залишалася єдиною легітимною владою в Україні, користуючись масовою підтримкою українського населення. Друге – гетьман Павло Скоропадський, розбудовуючи Українську Державу, виступав як самостійна, а не як маріонеткова політична фігура. Іншими словами, у звичній системі поглядів відбулася кардинальна заміна знаків. Втім, новітня міфологія мала утилітарну мету: вона спрямовувалася на формування світогляду молодого покоління громадян незалежної України і відображалася як в шкільному курсі історії, так й у сучасній українській белетристиці.

Що ж стосується справжніх наукових досліджень вказаної наукової проблеми, то тут відбувалися значно складніші процеси. Перш за все варто відзначити позитивні зміни, пов'язані з введенням у науковий обіг чималої кількості важливих документів, раніше майже недоступних науковцям. Це дало можливість суттєво розширити коло питань, що ставали предметом уважного вивчення. Вдалося навіть змінити саму парадигму досліджень, поступово позбавляючись характерного для минулої епохи замикання у тісні рамки “історії СРСР”, тобто розгляду історії України поза процесами, що відбувалися у зарубіжній Європі. Не вириваючи її повністю з контексту російської революції та громадянської війни, сучасні українські історики значно розширювали історичне тло, на якому досліджувалися події 1918 р. в Україні. Тут вітчизняна історіографія наближалася до прийнятих в багатьох інших країнах наукових підходів.

Історики Німеччини й Австрії традиційно розглядають “мирну окупацію” України в 1918 р. насамперед у широкому контексті історії Першої світової війни та подій на всьому Старому континенті. Найголовніше питання – наскільки одержання Німеччиною та Австро-

Угорщиною продовольчих і сировинних ресурсів України віддалить кінець війни? Адже кожен місяць її продовження лише призводив до нових людських жертв і матеріальних руйнувань. А ресурсна перевага країн Антанти з весни 1918 р., після різкого зростання американської допомоги, стала незаперечною і затягування війни не могло принципово змінити її хід. Фінал лише відкладався у часі, а світова громадська думка все активніше засуджувала продовження кривавої бійні.

Відтак перехід значних українських ресурсів під контроль Берліна та Відня викликав в країнах блоку Антанти цілком зрозумілу тривогу, тому й ставлення до України та її політичних провідників, які запросили військову допомогу ворожих їм урядів, формувалося там вкрай несприятливе. Інша психологічна атмосфера створювалася в Німеччині та Австро-Угорщині. У населення цих країн виникли надії на помітне покращення стану справ у сфері забезпечення продовольством. Але сподівання у підсумку виявилися марними – попри надходження закупленого або вилученого в Україні продовольства у Центральних державах принципових змін на краще не відбулося, головним чином через значно менші від сподіваного обсяги заготівель харчових продуктів і майже цілковиту дезорганізацію української влади на місцях. Через це союзникам не вдалося також організувати поставки з України іншої сировини у тих масштабах, що були конче необхідні для успішного продовження війни.

Більше того, окупаційні війська опинилися на територіях, охоплених революційним хаосом та економічною анархією. Вони поступово втрачали дисциплінованість і заражалися крайніми політичними ідеями. Замість чинника стабільності на окупованих землях вони самі поступово перетворювалися на небезпеку для власних держав. Накладаючись на глибоку втому від світової війни, ідеї докорінної перебудови світу на засадах соціальної справедливості невпинно підточували зсередини союзні армії на Сході, які до того ж

командування нерідко використовувало в каральних акціях проти озброєного населення України. Для охорони здобутого продовольства знадобилися величезні військові сили, які за інших умов були б використані для переламу ситуації на Західному фронті в інтересах Центральних держав. Сучасний російський історик В'ячеслав Шацилло недалеко від істини, коли без зайвої делікатності стверджує: "Німеччина вдалася своєю здобиччю". Викачане з України продовольство кардинально не допомогло у забезпеченні нормального харчування ні військ, ні мирного населення Німеччини та Австро-Угорщини.

Процеси, які відбувалися в тогочасній Україні, потребують поглибленого вивчення. Їх необхідно розглядати із залученням архівних матеріалів різних країн. Тільки співставлення різноманітних підходів дозволить оцінити наукову проблему в усій її складності. Насамперед необхідно визначити стан дослідження самої проблеми, розглянути її в найширшому історичному контексті. Тоді можна буде глибоко оцінити економічні та соціальні наслідки окупації України в 1918 р. як для Центральних держав, що направили туди війська, так і для мешканців окупованих територій.

Особливий інтерес для дослідника являють собою взаємовідносини окупантів з мирним населенням. Адже документи незаперечно свідчать: від втоми безладом і зростаючим хаосом чимало представників різних соціальних верств тогочасної України вбачали у приході німецьких та австро-угорських військ запоруку швидкому відновленню справжнього порядку і стабільності. Проте й ці надії не справдилися: невдовзі після початку "мирної окупації" в країні розгортається повстанський. Навряд чи коректно називати його "партизанським", як це за радянською звичкою інколи роблять вітчизняні історики і в наш час: додаток до IV Гаазької конвенції про закони і звичаї суходільної війни від 18 жовтня 1907 р. чітко визначив випадки, коли міжнародне право дозволяло законним чином організувати партизанський опір. А оскільки легітимний уряд України не оголошував партизанської війни

окупантам, то необхідно вести мову саме про неорганізований і самочинний повстанський рух, ініційований як самим народом, так й інспірований з-за кордону, зокрема з більшовицької Росії.

Учасники наукового семінару приділили цьому важливому питанню чималу увагу, що дозволило глибше зрозуміти причини невдачі політики Берліна і Відня в Україні. Поступове розгортання збройного опору з боку населення було цілком прогнозованою відповіддю на зростаючий силовий визиск на окупованих територіях, звідки вилучалися ресурси, необхідні для нормальної життєдіяльності місцевого населення. За договором з Центральною Радою передбачалися умови еквівалентного обміну товарами з Центральними державами, однак через неспроможність української влади виконати умови зобов'язань, окупаційні адміністрації розпочали насильницьке вилучення продовольства та промислової сировини. Саме насильство спонукало українських селян взятися за зброю.

Звичайно, науковці не могли залишити поза увагою і збройне протистояння різних політичних сил у самій Україні. Відмова від спрощених схем, за якими все різноманіття тогочасних політичних конфліктів зводилося лише до громадянської війни між білими і червоними, дало можливість дослідникам адекватніше оцінити події в Україні 1918 року. А складність цього протистояння виключає оцінки однозначні та безапеляційні. Важливим аспектом є й участь в тогочасних подіях військовополонених, котрі поверталися додому після ліквідації Східного фронту. Цілком виправдана увага учасників наукового семінару до питання про долю солдатів Першої світової війни, що опинилися у ворожому полоні, а потім з величезними труднощами поверталися на батьківщину.

Хоча нас відділяє від Великої війни 1914-1918 рр. вже понад 90 років, історична наука ще неодноразово звертатиметься до тих подій. Їх вивчення потрібне також для з'ясування причин деяких явищ сучасного життя. Нинішній Україні особливо необхідне засвоєння уроків 1917-1918 рр. Адже тодішня роз'єднаність українських політичних еліт

(коректніше – протоеліт) була однією з визначальних причин втрати державою своєї незалежності. Великої шкоди процесам утвердження української державності завдало й те, що керівництво УНР поклало зайві сподівання на допомогу нових союзників, замість опертя на сили власного народу. Результати не забарилися. Без врахування цього негативного досвіду українці приречені на повторення у своїй історії фатальних помилок минулого.

Для кращого розуміння власної історії варто ознайомитися з поглядами на неї зарубіжних істориків. Матеріали наукового семінару дають таку можливість. Співставлення різних думок дозволяє побачити всю багатовимірність проблем, що обговорювалися учасниками наукового семінару. Далеко не завжди оцінки науковців співпадали, що є цілком нормальним явищем у науці. Проте у головному вдалося дійти спільного висновку. Його, здається, найкраще висловив учасник семінару Петер Ліб, який наголосив: “Оцінюючи все з висоти років, Центральні Держави не повинні були взагалі приходити в Україну, оскільки внутрішньополітичне становище в цій країні нагадувало скриню Пандори”.

Подібний історичний урок є важливим не лише для дослідників минулого, але і для політиків сучасного нестабільного світу, в якому так часто проводяться “миротворчі операції” з принципово непередбачуваними наслідками.

Ігор БУРКУТ,
політолог

м. Чернівці

Від учасника семінару

Інтерес науковців до Першої світової війни – однієї з доленосних подій ХХ сторіччя – не вщухає. Наближення такої дати, як 90-ї річниці її закінчення, посилює увагу до наукового осмислення її різноманітних аспектів і далекосяжних наслідків.

У контексті цього інтересу слід розглядати й проведення 25 квітня 2008 р. наукового семінару „Окупація України 1918 р.: історичний контекст – рівень наукових досліджень – економічні та соціальні наслідки” в австрійському місті Грац, організованого Інститутом з досліджень наслідків війн імені Людвіга Больцмана та Інститутом економіко-соціальної історії та історії підприємництва університету м. Грац, який відбувся в рамках проекту „Економічні та соціальні наслідки Першої світової війни для Центрально-Східної Європи”. В роботі семінару взяли участь науковці з Австрії, Німеччини, України та Білорусі.

Вибір теми семінару є, на нашу думку, свідченням інтелектуальної чесності та наукової об’єктивності австрійських істориків, адже слово „окупація” викликає відповідні емоційні реакції, зазвичай негативного забарвлення.

Учасникам семінару була запропонована низка питань, на яких було зосереджено увагу та обговорено під час дискусій, зокрема:

– Чому окупація України, одного з найбільш важливих стратегічних районів Східної Європи (який був багатющим джерелом сировини та продовольства, мав численні індустріальні центри, надавав можливість контролю над Чорним морем), виявилася невдалою для австро-німецьких військ?

– Чи адекватно оцінювали ситуацію в Україні країни Центральної Європи в контексті громадянської війни в Росії, процесу розподілу землі, прагнення до незалежності національних окраїн колишньої Російської імперії?

– Чому країни Центральної Європи не змогли скористатися окупацією та „нейтралізацією” Східного фронту для зміни перебігу Першої світової війни?

– Які економічні та соціальні наслідки мала окупація для України?

– Які висновки можна переглянути в результаті вивчення нещодавно віднайдених документів і новітніх наукових досліджень?

Читач запропонованої книжки оцінить високий рівень обізнаності доповідачів із основною проблематикою семінару, в тому числі з

реаліями української історії того часу, зокрема усвідомить складний і суперечливий характер того становища, що склалося в Україні в 1918 р. – останньому році Першої світової війни. Так, було піддано сумніву доцільність вживання терміну „громадянська війна” – в сенсі протистояння між „білими” та „червоними” – для характеристики подій 1918 року, оскільки це надто спрощує складну ситуацію в Україні.

Важливо підкреслити, що австрійські учасники семінару побудували свої дослідження на ретельному вивченні австрійських, німецьких та російських архівів та наголосили на тому, що без залучення матеріалів українських архівів повноцінне відтворення пов'язаних із окупацією подій та їх оцінка є неповними. Помітною була обізнаність австрійських учасників семінару з науковим доробком представників української діаспори, зокрема з доволі вже давнім дослідженням професора Нью-Йоркського університету Олега Федішина¹, а ось посилань на праці сучасних українських вчених бракувало. У вітчизняній історіографії серед небагатьох спеціальних досліджень цієї проблеми на увагу заслуговує монографія О. Кураєва².

На семінарі виникали жваві дискусії, відбувався зацікавлений обмін думками, обговорювалися доволі гострі питання, наприклад, прояви антисемітизму, військові злочини, скоєні німецькими та австро-угорськими військами в боротьбі з партизанами та повстанцями, порівняння німецьких окупаційних режимів в Україні в 1918 р. та у 1941 - 1943 рр.

Учасники семінару визначили коло проблем, які потребують наукового аналізу та додаткових спеціальних досліджень, зокрема - військові злочини під час окупації; спільне й відмінне в проведенні антиповстанських операцій німецькими і австро-угорськими військами; сприйняття українською громадськістю факту присутності окупаційних військ; махновський рух і окупація та інші.

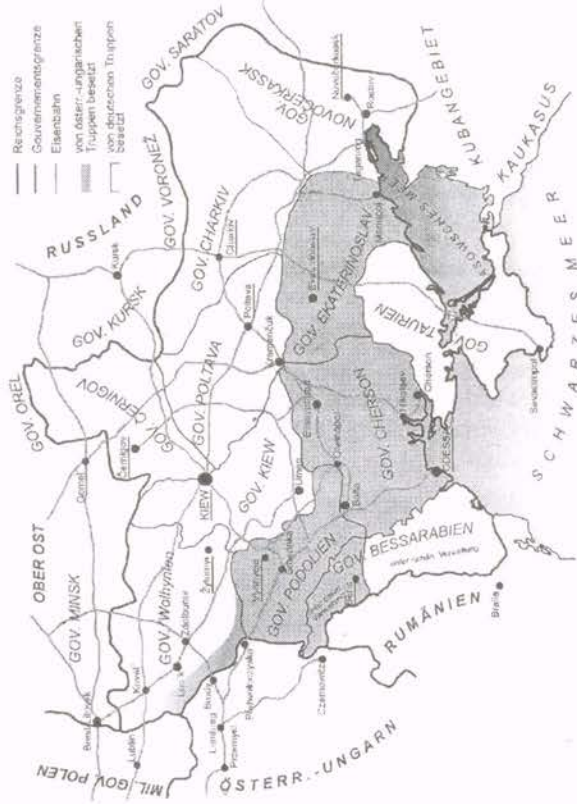
Сподіваюся, що матеріали, які містяться в пропонованій книзі, привернуть увагу українського читача й нададуть імпульсу для подальшого поглибленого вивчення зазначеної теми й, можливо, для співпраці над нею українських і зарубіжних істориків.

Проф. Олександр СИЧ

¹ Fedyshyn O. Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917 - 1918. - New-Brunswick, New Jersey, 1971. - 401 p.

² Кураєв О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914 - 1918) - Київ, 2006. - 247 с.

Die Ukraine zwischen März und November 1918

Quelle: KIEFFER, W. et al.: Die Militärverhältnisse in den vier ukrainischen Provinzen. In: Die Ukraine. Wien 1938, S. 192.
Entwurf: Dik.

Україна між березнем і листопадом 1918 року

Росія та Австро-Угорщина в Першій світовій війні: війна, розпад та новий початок (1914 – 1918)

Манфрід Раухенштайнер

Очікування війни

Ні взаємна ненависть, ні, власне кажучи, навіть нездоланне протиріччя інтересів не були тими причинами, які зробили Австро-Угорщину і Росію ворогами у Першій світовій війні. Ба більше: так думати було б навіть абсурдно. Втім, незважаючи на те, що багато хто вже в 1914 році все саме так і сприймав, цілковите усвідомлення наслідків так званої «великої політики європейських урядів» настало лише після 1918 року. Коли востаннє* воювали між собою? В 1809 та 1812 роках. Щоправда, у такий спосіб, що було очевидно: природні союзники по війні проти наполеонівської Франції не бажають завдавати один одному шкоди. Перед цим разом вели боротьбу проти османів, так само спільно поживилися Польщею, об'єднано діяли у Семилітній війні і тому подібне. Росія, таким чином, не належала ні до давніх ворогів, ні до «давніх друзів» Габсбурзької монархії. З часу Кримської війни стосунки стали прохолодними, однак знов і знов робилися спроби відновити давню дружбу консервативних потуг Сходу. І все ж у Відні, мабуть, по-іншому, більш помірковано сприймали ці відносини, ніж у Санкт-Петербурзі. Однак у вічі впадає наступне: альянс Німецької імперії та Австро-Угорщини, відомий як Двоїстий союз, тільки тому став можливим, що Дунайська монархія виглядала

* Тут і далі зірочкою позначені примітки перекладача. Обидві країни.

відчутно слабшою за Росію і не знаходила можливості урівноважити інтереси¹. Німеччина, зі свого боку, також дуже добре бачила, що ц.і.к. армія все більше поступалася російській. Однак, зрештою, саме опортунізм став тією обставиною, яка схилила імперського канцлера князя Отто фон Бісмарка-Шьонгаузена (Otto von Bismarck-Schönhausen) до пошуку союзу з Австрією. Адже Відень мав зовсім інші розрахунки, які передбачали порозуміння з Росією та спільні дії проти Німецької імперії. Через 13 років після Кьоніггретца багато хто, у тому числі кронпринц Рудольф, вбачали у цій ідеї щось позитивне. Та сталося по-іншому. Двоїстий союз об'єднав Австро-Угорщину та Німецьку імперію. І хоча він від самого початку задумувався як оборонний, нічого не заважало на випадок війни домовитися про спільні наступальні дії. В ході можливої війни на два фронти німецький Генеральний штаб планував, очевидно, давати для Східного фронту тільки найнеобхідніше, тобто саме стільки, щоб ц.і.к. армія не відсиджувалася безнадійно в обороні, а просувалася вперед.

Фактом є те, що вже у 80-х роках XIX ст. на Росію витрачався весь наявний планувальний потенціал ц.і.к. Генерального штабу, військовий план «R»^{*} щорічно або перероблявся, або щонайменше коригувався, а пріоритетом у діяльності відповідних розвідувальних служб стало добування даних з території Габсбурзької монархії та Росії. Однак скидається на те, що Росія мала значно більші успіхи в отриманні розвідувальної інформації. І цей диспаритет стає особливо помітним, якщо порівняти достатньо об'ємний фонд «Австро-Угорщина» у російському воєнному архіві та скромний доробок під назвою «Росія» у воєнному архіві Відня. Власне, сам за себе говорить і той факт, що внаслідок афери Редля (Affäre Redl) російський

¹ Про виникнення і діяльність Двоїстого та Троїстого союзів маємо велику кількість публікацій, які з огляду на їх глибинний аналіз і джерельну базу варті того, щоб їх тут згадати. Насамперед, це: Helmut Rumpler – Jan Niederkorn (Hg.), *Der „Zweibund“ 1879. Das deutsch-österreich-ungarische Bündnis und die europäische Diplomatie*. Wien 1996; Розширення союзу та зміни у ньому після вступу Італії детально висвітлюються в: Holger Afflerbach, *Der Dreibund. Europäische Großmacht- und Allianzpolitik vor dem Ersten Weltkrieg*. Wien – Köln – Weimar 2002.

^{*} Від Russland/Росія.

Генеральний штаб отримав у свої руки оригінальний примірник воєнного плану «М» (Montenegro/Чорногорія).

Мабуть, з певними особливостями ц.і.к. армії у Росії були навіть ліпше обізнані, ніж у німецьких офіцерських школах. Адже навіть у 1914 році для багатьох німецьких офіцерів усе ще було несподіванкою дізнатися, що у ц.і.к. війську розмовляють одинадцятьма мовами, а не однією. А ще отриманню розвідувальних даних з Австро-Угорщини в Росії очевидно ще й тому надавали пріоритетного значення, що у випадку війни в монархії Габсбургів вбачали ціль номер один. Хоча головним ворогом була визначена Німецька імперія.

Ось з цього й розпочалася історія особливих відносин, у якій Росія свій конфлікт інтересів з Німецькою імперією намагалася вирішити в обхід, через Відень, а той, зрештою, змушений був компенсувати своє відставання перед Росією за допомогою німецької армії. Вибухнула війна. У ній Росія, щоб не втратити свого союзника на Балканах, вступилася за Сербію, а Німеччина, так само не бажаючи залишитись без партнерів, стала на бік Австро-Угорщини. Втім, це були лише обхідні маневри. Найбільше Росія була зацікавлена у союзі з Францією, поруч з яким навіть альянс із Великобританією мав другорядне значення. Адже, якби справа дійшла до війни, й зокрема до війни на два фронти, то і Париж, і С.-Петербург отримали б стовідсоткові шанси на перемогу. Або ж, висловлюючись словами російського військового міністра В.А. Сухомлинова, які він промовив на спеціальному міністерському зібранні у С.-Петербурзі 13 січня 1914 року, у парі Росія готова була воювати проти Німеччини, а проти Австро-Угорщини – й поготів. Австро-Угорщині дорікали за її балканську політику, а також і те, що вона підтримувала іредентистські рухи на території підросійської Польщі та України, які ставили собі за мету дестабілізувати царську державу. Німеччині натомість закидали передусім підтримку Дунайської монархії, а ще, звичайно, те, що Берлін здійснював вишкіл турецьких частин, посилюючи таким чином Туреччину на противагу Росії. Проблема підросійської Польщі російський міністр закордонних справ С.Д. Сазонов у розмові з царем Миколою II пояснював у тому сенсі, що у

випадку війни не можна було виключати переходу її населення на бік Австро-Угорщини з огляду на відчутно ліберальнішу політику останньої або ж, принаймні, спротив та саботажні дії². Запобігти цьому планувалось шляхом швидких поступок. Але й без того Російський генеральний штаб розраховував загалом на швидке просування військ і перемогу. Адже усі генеральні штаби розраховують на перемогу!

Тож коли настав 1914 рік, усі побачили звичний сценарій розв'язання війни. Росія значною мірою посприяла тому, що заохочена нею Сербія не виконала ультиматуму Австро-Угорщини. Одночасно в самій Росії почалась мобілізація. Однак тривогу з цього приводу забили не у Відні, а в Берліні, де почали вимагати пояснень, погрожувати, і де почули у відповідь погрози з боку Росії. У своїй вирішальній розмові з царем російський міністр закордонних справ Сазонов, якщо вірити його власним записам, сказав наступне: «*Не потрібно боятися того, що своїми приготуваннями ми спровокуємо війну, бо [...] краще старанно готуватися, аніж, боячись дати привід до війни, самим бути заскоченими нею зненацька*».³

Воєнні дії у 1914-1917 роках

1 серпня Росія розпочала загальну мобілізацію. У той час царська держава нараховувала 163 млн осіб, з яких десята частина могла бути рекрутована на службу в армію і флот. Отже, Росія могла, мабуть, направити на фронт як війська першої хвилі близько 3,1 млн солдатів. Інші дані говорять про 3,5 млн. Але, у будь-якому разі, до кінця 1914 року мова йшла про 6,5 млн.⁴

Проблемою Росії, як, власне, і Австро-Угорщини, було те, що хвилі мобілізації розглядалися відірвано одна від одної. Росія планувала спочатку воювати лише з Австро-Угорщиною, провівши для цього лише часткову мобілізацію. Однак, з огляду на поведінку

² Див. про це: Horst Günther Linke, Russlands Weg in den Ersten Weltkrieg und seine Kriegsziele 1914-1917, in: Militärgeschichtliche Mitteilungen. 32.Jg. Nr.2. 1982, S.26.

³ Ebd., S. 23.

⁴ Див. про це: Nicholas N. Golovine, The Russian Army in the World War. New Haven 1931, S. 46.

Німеччини, цього виявилось недостатньо, отож вона змушена була вдатися до загальної мобілізації. У випадку з Австро-Угорщиною все виглядало навпаки і дещо по-іншому. Війни з Росією тут взагалі не планували, а для операції проти Сербії вважали достатнім і часткову мобілізацію. 30 липня, після того як виступ проти Сербії було розпочато, і все враз перевернулося з ніг на голову, Відень, який волів не помічати реального стану речей, охопив переляк. Адже у випадку війни на два фронти, таким чином, Росія ставала головним ворогом. Зрештою, 1 серпня 1914 року Німеччина оголосила війну Росії, в той час як Австро-Угорщина ще вичікувала, щоб бодай трохи відійти від прорахунків одностороннього виступу проти Сербії, і лише 6 серпня вчинила так само. Тепер задумане належало втілити у реальність, що, безперечно, було пов'язано з певними проблемами не тільки для розробників планів, але й також офіцерів та простих вояків. Уже тільки той факт, що війна проти Росії через автоматичне асоціювання росіян із зимою у думках переносилась на іншу пору року, робив усі попередні плани безглуздя. Ще більшою мірою це стосувалося існуючого тільки в загальних рисах «воєнного плану» «Р(осія)». Старший лейтенант артилерії Констянтин Шнайдер (Constantin Schneider) якось занотував: «*Вже за два роки до цього війна проти [Росії. - Прим. М.Р.] [...] здавалась неминучою. Це було взимку [...] військові приготування тоді не стосувалися нас безпосередньо, але ми завбачливо взялися долати холод. Це був багатий на всякі видумки вишкіл, у якому потрібно було продемонструвати усю спритність, щоб у сибірський мороз цілий день могли провести у сідлі, щоб при такій температурі могли спати під відкритим небом, готувати їжу тощо. Для багатьох це було наукою. Кожна сторона витратила чималі кошти на те, щоб зустріти двобій із смертельним холодом якомога краще підготовленим. Тепер, влітку, все це стало непотрібним. Як тоді на людей, яким належало йти у бій, майже ніхто не зважав, так і тепер усе виглядало так само*».⁵ Отже,

⁵ Constantin Schneider, Die Kriegserinnerungen 1914-1919. Wien – Köln – Weimar 2003, S. 25f.

потрібно було перебудуватися. Й схожі проблеми були в усіх, включаючи росіян.

2 серпня цар запрягнувся не погоджуватися на мир, доки останній ворожий солдат не перестане топтати землю вітчизни. Висловлене при цьому занепокоєння, що у Росії немає єдності у питанні вступу у війну, виявилось загалом безпідставним. Адже, хоча соціал-демократи під час голосування за воєнні кредити й покинули Думу, поводитись вони цілком розсудливо. У невеликому страйку, що відбувся, але тривав недовго, взяли участь 1950 робітників. У цьому плані виявились хибними й прогнози німецького райхсканцлера Теобальда фон Бетманна-Гольвега (Theobald von Bethmann-Hollweg)⁶. Адже ж, зрештою, не було нічого дивного у внутрішньополітичному спокої та пориваннях до війни. Вони однаковою мірою були присутні в усіх країнах, включно з Німеччиною, де, як відомо, панував «Бургфріден»^{*}.

Цісар Франц-Йосиф, на відміну від випадку із Сербією та пізніше, у 1915 році, з Італією, не видав з нагоди оголошення війни Росії жодного маніфесту. Цар же, навпаки, вважав Австро-Угорщину вартою окремого маніфесту, в якому багатообіцяючими, але малозрозумілими фразами змалював те, що було б, якби... Саме ця неоднозначність спричинилася потім до того, що російська преса вибухнула спекуляціями, які додатково підживлювалися закликком російського верховного головнокомандувача, великого князя Миколи Миколайовича, згідно з яким головною метою війни було визначено звільнення слов'янських народів Габсбурзької монархії. Однак сподівань на те, що панславістські почуття цих слов'янських народів переважать прогабсбурзькі, і що вони не бажатимуть воювати проти Росії, не було. Замість цього усі побачили надзвичайну солідарність народів Австро-Угорщини, яка, особливо на початку війни, не давала жодного приводу думати, що ц.і.к. армія може розклатися. Навпаки, вони продемонстрували надзвичайну самовідданість і пожертвували

⁶ Див.: Linke, Rußlands Weg, S. 99.

^{*} Нім. «Burgfrieden» – йдеться про консенсус між політичними силами кайзерівської Німеччини в питанні війни.

величезними втратами, як тоді говорилося, «в ім'я Бога, Цісаря і Батьківщини».

Домовленості між генеральними штабами Німеччини та Австро-Угорщини були властиво головним засадничим елементом Двоїстого та – якщо з міркувань коректності до альянсу Центральних держав зараховувати Італію, – Троїстого союзів. А суттю цих домовленостей з моменту, відколи Німецький генеральний штаб очолив граф Альфред фон Шліффен (Alfred Graf von Schlieffen), було те, що Німеччина, у випадку війни на два фронти, основними своїми силами виступить спочатку проти Франції. У 1914 році в Німеччині, як і в Австро-Угорщині, оптимістично розраховували на те, що Францію можна буде здолати за якихось 6-8 тижнів. Австро-Угорщина повинна була прийняти на себе удар основних сил Росії і стримувати їх, доки Німеччина не почне масований наступ також і на Сході.

Російський генеральний штаб розробив дещо зміщений у часі дзеркально-протилежний план. До 1912 року тут вважали, що основні сили потрібно кинути проти Австро-Угорщини, а на німецькому фронті діяти лише від оборони. І військовий міністр Сухомлинов, і начальник Генерального штабу Микола Янушкевич були впевнені, що надалі вони зможуть організувати наступ і проти Німеччини. Не в останню чергу це було потрібно зробити заради Франції, яка наполягала на цьому і яку не хотілось розчарувати. Отже, у 1914 році I та II російські армії під командуванням генералів Павла фон Ренненкампа та Олександра Самсонова розгорнули наступ на Захід. Уже в кінці серпня 1914 року II російська армія була вщент розбита військами німецького генерала Пауля фон Гінденбурга (Paul von Hindenburg). На південному напрямку воєнні дії розпочалися на декілька днів пізніше. Поки російський наступ не набрав повної сили і чисельна перевага росіян не була так відчутна, ц.і.к. деякі невеликі успіхи ще вдавалися.

Те, що росіяни атакуватимуть армії Його цісарської і королівської величності, було логічно. Адже їх вважали слабшими і менш здатними до опору, що за умови чисельної переваги могло гарантувати швидкий успіх. Висновок про те, що супротивник набагато слабший, росіяни

робили на основі цілком простого розрахунку. Царські армії склалися з піхотних дивізій, кожна з яких мала по сім батарей з числом гармат від 49 до 56. Німецькі піхотні дивізії мали 14 батарей і додатково ще по дві важкі батареї корпусної артилерії. У дивізіях ц.і.к. армій було лише по 42 гармати, причому деякі їх зразки вже добряче застаріли, що було наслідком багаторічних суперечок про доцільність запровадження нових зразків гармат та банального браку коштів. Щоправда, була деяка перевага у важкій артилерії, проте росіяни змогли її легко нейтралізувати.

Тому незабаром для ц.і.к. війська, а разом з ним й для усієї Австро-Угорської монархії йшлося вже лише про виживання. І було зовсім небагато тих, хто переймався питанням про те, що ж буде після переможної війни. У цьому скоріш за все також знайшло свій вияв те, що дало про себе знати ще під час липневої кризи 1914 року: Габсбурзька монархія не прагнула територіальних прирощувань. Однак відмова від зиску щораз більше ставилася під сумнів. По-іншому відбувалася дискусія щодо цілей війни у Росії. Военні цілі своєї країни російський міністр закордонних справ уперше конкретно сформулював у той момент, коли внаслідок другої битви під Львовом ц.і.к. війська відступили із Східної Галичини та частини Буковини. Цілі ще не були виразними й по-справжньому узгодженими, проте вже відносно конкретними:

1. *«1. Головна мета союзників, а отже й Росії має полягати у тому, щоб покласти край моці Німеччини та її зазіханням на військове і політичне панування у значній частині Європи.*
2. *Територіальні зміни повинні визначатися за національним принципом.*
3. *Росія повинна закріпитися у нижній течії Неману, а також заволодіти східною частиною Галичини. Познань, південна частина Сілезії та західна частина Галичини повинні бути включені до складу Польського королівства [звичайно залежного від Росії. – Прим. М.Р.].*
4. *Франція мала б отримати Ельзас-Лотарингію і можливість користуватися Рейном та Пфальцом.*

5. Бельгія мала б отримати біля Аахена значний територіальний доважок.
6. Шлезвік Гольштайн мав би перейти назад до Данії.
7. Королівство Ганновер мало б постати наново.
8. Австрія має стати триединою монархією у складі Австрійської імперії, королівства Богемії та королівства Угорщини. Австрійська імперія повинна охоплювати тільки «спадкові землі», а королівство Богемія має складатися з Богемії і Моравії. Королівству Угорщина належить порозумітися з Румунією щодо Семигороддя.
9. Сербія має присєднати до себе Боснію, Герцеговину, Далмацію та північну частину Албанії [...].
10. 13. Австрія та Німеччина повинні сплачувати військову контрибуцію».⁷

У ці плани цар вніс свої поправки, а саме, виступив за те, щоб Німеччину знову позбавити статусу імперії та обов'язково зменшити її територію і вплив. Що стосується Австро-Угорщини, то у нього, вочевидь, не було чіткої відповіді на питання, а чи взагалі потрібно домагатися повного знищення Габсбурзької монархії, адже відцентрові сили, здавалося, й без того мали привести до повного розпаду цієї багатонаціональної держави. У будь-якому випадку, цар сподівався, що війну можна буде вести так довго, аж поки у союзників відпаде потреба у проведенні мирної конференції, і вони зможуть продиктувати мир. У цих умовах вперше з'являється щось на кшталт ідеї про беззастережну капітуляцію. (Таким чином, ця формула не була суто американською, а, вочевидь, також значною мірою відповідала європейським уявленням). У подальшому ведення війни і політики відбувалося з огляду на цю мету.

Само собою зрозуміло, що Німеччина та Австро-Угорщина напрацювали власні воєнні цілі. Австро-Угорщина, яка зробила це

⁷ Horst Günther Linke, *Das zarische Russland und der Erste Weltkrieg. Diplomatie und Kriegsziele 1914-1917*. München 1982, S. 39.

відносно пізно, ставила собі за мету лише одне – завдати удару не Росії як такій, а лише її позиціям у Польщі. Все інше, звичайно, мало залежати від самого перебігу війни.⁸

Відтворення перебігу цих подій на східному, як для Австро-Угорщини і Німеччини, та західному, як для росіян, фронті є безумовно великою спокусою. Однак мусимо обмежитися в кращому разі лише коротким нарисом про нього. Достеменно відомо, що у вересні 1914 року протягом кількох днів росіянам вдалося зупинити наступ австро-угорських військ, самим вклинитися далеко в глиб Галичини й, зрештою, створити небезпеку Кракову та півночі Угорщини, поки внаслідок відчайдушної операції в кінці листопада їх, у свою чергу, не було зупинено і відкинуто назад. Одночасно російський наступ захлинувся й на півночі. Про те, якою строкатою була картина на різних ділянках фронту, яскраво свідчить таке співвідношення: протягом перших місяців війни до кінця 1914 року на німецькому фронті росіяни втратили полоненими вдсятеро більше, ніж на австро-угорському. Існували й інші очевидні відмінності. Характерні особливості були притаманні й галицькому театрові воєнних дій. У вічі впадає, зокрема, шпигуноманія чи грубий спосіб здійснення росіянами влади*, наприклад, у Чернівцях, або те, чого не спостерігалось ні на сербському, ні ще пізніше на італійському фронтах: повага до ворожих солдат, яких так само вважали приреченими, як і самих себе. Чи не найкращим виявом цього став випадок, коли на Різдво 1914 року біля Перемишля солдати** організували на передовій взаємний обмін подарунками. Або тоді, коли ці.к. льотчик був збитий росіянами, а через декілька днів

⁸ Найбільш детально перебіг операцій висвітлено у семитомному виданні Воєнного архіву Австрійського федерального міністерства оборони під загальною назвою «Остання війна Австро-Угорщини 1914-1918» та додатках до нього, які були видані у Відні в 1931-1938 роках. Більш короткий виклад див.: Anton Wagner, Der Erste Weltkrieg. Truppendienst-Taschenbuch. Bd. 7. 1981; Militärische Fragen, eingebettet in die politische-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte, in: Manfred Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg. Graz – Wien – Köln 1983.

* На зайнятій території.

** Ворогуючих сторін.

російський літак скинув за позиціями ц.і.к. військ фото із зображенням шанобливої церемонії поховання ц.і.к. пілота. Тут війна ще зберігала своє людське обличчя, а не перетворилась на криваву бойню.

Але що ще потрібно констатувати, так це той факт, що війна супроводжувалась особливо великою кількістю жертв. Ось лише одне свідчення, а саме старшого лейтенанта австрійської армії, яке є красномовною ілюстрацією типової картини: *«В кінці року штаб кожної дивізії за наказом Цісаря склав точний статистичний звіт про дотеперішні втрати живої сили [...] і результати цих підрахунків виявилися для військового керівництва Монархії достатньо показовими. Загальні втрати дивізії склали понад 30000 осіб, тобто подвійна кількість початкового складу дивізії була виведена з ладу. Кількість тільки зниклих безвісти, себто полонених та безвісти загиблих, сягала близько 9000 осіб [...]. Отже, 15000 осіб пішли і зникли, потім ще раз пішли 15000 і знову зникли повністю».*⁹

Так могло б ще деякий час продовжуватися, та, по суті на зламі 1914/1915 років Австро-Угорщина досягла тієї точки, яку прусський генерал та військовий теоретик Карл фон Клаузевіц по-аналітичному сухо назвав «кульмінацією». Адже відбулось щось, що повністю змінило характер війни. Поглянувши на події лише з однієї цієї точки зору, ставало зрозуміло, що у війні настав перелом. Ба більше: тут за якихось декілька тижнів відбулося те, що стало початком кінця як для царської держави, так і для монархії Габсбургів. Такий фінал наперед визначили непомірно великі втрати у боях у період зимової кампанії в Карпатах.

Незважаючи на успіхи австрійців біля Ліманова та Лапанова на півдні Галичини, російську загрозу станом на кінець 1914 року не вдалося нейтралізувати. Навпаки, росіяни обложили Перемишль, в якому опинились відрізними 120 тис. австрійців, та почали загрожувати Угорщині. У цій ситуації начальник Австрійського генерального штабу Франц Конрад фон Гьотцендорф (Franz Conrad von Hötzendorf) розробив масштабний план, точніше, варіант одного з тих, задуманих ще на початку війни планів, що передбачав здійснення ц.і.к.

⁹ Schneider, die Kriegserinnerungen, S. 239f.

та німецькою арміями флангового наступу у Польщі, який мав на меті оточення росіян. У такий спосіб сподівались звільнити Перемишль і завдати нищівної поразки росіянам. Сил для реалізації цього стратегічного маневру звісно ж не було. Німцям цей грандіозний задум не давав ніякої користі. Тож все залишилося лише на папері. У Конрада ж виникли додаткові проблеми, оскільки 1 січня 1915 року росіяни, подолавши перший важливий карпатський хребет, прорвалися до Ужоцького та Дукельського перевалів. Тепер, здавалося, зарадити могли тільки швидкі дії. Конраду було обіцяно чотири німецьких дивізії під командуванням генерала Александра фон Лінзінгена (Alexander von Linsingen), які мали бути сконцентровані на Буковині як Південна (німецька) армія, й розвантаживши ц.і.к. війська, дати можливість останнім згурпуватися в Карпатах. 175 тисяч вояків III ц.і.к. армії повинні були здійснити прямий штурм через Карпати у північному напрямку. Операція, яка пізніше отримала назву Перша карпатська битва, розпочалася 23 січня.¹⁰ Австро-угорському війську бракувало зимового спорядження. До того ж не було взято до уваги, що в кінці січня починаються сильні заметілі. Втрати зростали лавиноподібно, ротація і відпочинок військ стали неможливими, адже, щоб забезпечити утримання фронту, вони змушені були безперервно, і вдень і вночі, залишатися на полі бою. Південна німецька армія, яку так само кинули вперед, загрузла у снігах завглибшки по груди. Шляхи для наступу потребували розчищення, постачання було паралізовано заметами. Бракувало в'ючних тварин. Незамерзлі річки та гірські озера долалися вбід, але, незважаючи на замерзлий одяг, солдати мусили продовжувати воювати. Морози сягали 20-градусної позначки. Росіяни зазнавали спочатку набагато менших втрат. Їхні позиції були краще підготовлені і мали здебільшого добрі залізничні та шосейні під'їзди, якими до фронту доставлялось усе необхідне. Розміщуючись в основному на височинах і перекинувши кулеметами усі підступи, вони били зі своїх гармат значно далі, тобто вели хоч якийсь обстріл, у той

¹⁰ Über den Karpatenwinter 1915 und die Zusammenhänge mit dem Kampf um Przemyśl informiert: Franz Forstner, Przemyśl. Österreich-Ungarns bedeutendste Festung. Wien 1987, hier v.a.: S. 235-245.

час як частини III ц.і.к. армії свої гармати часто взагалі не могли рухати вперед, а тому нерідко змушені були атакувати без вогневої підтримки артилерії. Як тільки наступ захлинався, росіяни на чолі з генералом Олексієм Брусилівим завдавали дрібних контрударів і, використовуючи при цьому розчищені дороги, часто відкидали австро-угорські війська далеко за ту лінію, яку вони займали до цього. Замість просування у напрямку Перемишля, III армія змушена була в результаті відступити за Дукельський перевал та найважливішу на цій ділянці фронту залізничну станцію Медзілаборце. Тепер, здавалося, росіян неможливо було зупинити. Відповідними були й коментарі німецького ВАК*. Ось що писав Конрад про німців: *«Потрібно завжди пам'ятати, що велика справа потребує жертв. Вони ж [німці. - Прим. М.Р.] завжди тільки базикають, виявляють брутальний егоїзм і діють з цілеспрямованою й безжалісною саморекламою»*.¹¹

Але який зміст був у тому, щоби паплюжити німецькі війська саме у той час, коли існувала загроза важкої поразки, в якій Конрад сам завинив? У верхівці ВКА** розгорівся конфлікт, й Конрад прийняв рішення про залучення нових сил з іншим командувачем, а саме II австрійської армії генерала кавалерії Едуарда Фрайгерра фон Бьом-Ермоллі (Eduard Freiherr von Böhm-Ermolli). Однак 8 лютого, саме тоді, коли мав початися наступ, а відтак і Друга карпатська битва, настала відлига. Дороги перетворились у суцільне місиво з баюрами, глибина яких досягала 75 сантиметрів. І знову постачання припасів та амуніції на передову стало недостатнім: просування дорогами було можливе лише з допомогою в'ючних тварин. Бойові підрозділи вимушено були застосовані для ладнання доріг та доставки необхідного. Наступ вирішено було відкласти, та все ж він розпочався, адже падіння Перемишля почало вимальовуватися уже цілком реально. А фортеця ця була ж бо чимось більшим, аніж острівце опору, діаметр якого складав якихось 40 км. Це був символ. Тому наступ розпочався нашвидкуруч, знову без підтримки артилерії. Незважаючи на це, його

¹¹ ÖStA, Nachlass Bolfras B/75, Schreiben Conrads von Hötzendorf an den Vorstand der kaiserlichen Militärkanzlei, Arthur Frh. von Bolfras, 1.2.1915.

* Вищого Армійського Командування.

** Вищого Командування Армією.

початок був доволі успішним, аж поки росіяни знову не вдалися до контрнаступу. А температура повітря між тим, знову опустилася до мінус 20-ти градусів за Цельсієм. 12 березня цю битву також було програно. Рішення про необхідність третьої спроби було пов'язане з тим, що комендант Перемишля, перш ніж капітулювати, вирішив скористатися останнім шансом – йти на прорив. Гарнізон міста мав намір пробиватися назустріч фронту, від якого його відділяли якихось 100 кілометрів. Але прорив не увінчався успіхом, а запізно розпочатий штурм через Карпати взагалі закінчився повним провалом. Брусилов зміг перейти навіть у наступ і, прорвавши у кількох місцях фронт, потіснив II армію. Остання змогла знову згрупуватися лише далеко південніше від основного карпатського хребта. Ситуація все більше виходила з-під контролю: відправка на фронт все нових і нових похідних частин, резервів, а також нашвидкуруч підготовлених підрозділів, яких кидали у бій, не даючи їм змоги адаптуватися до війни, призвела до надзвичайно стрімкого зростання кількості дезертирів. Найбільш відомим і показовим став випадок із втечею 28-го піхотного полку, або т.зв. Празького «домашнього полку» (Hausregiment), карою для якого стало розформування. Однак найкраще уявити те, що насправді сталося в Карпатах, можна тільки за допомогою цифр: загальні втрати ц.і.к. військ, які вели бойові дії у Карпатах, склали 640 тис. осіб, з яких 240 тис. – убитими, полоненими і такими, що пропали безвісти. До цього слід додати також 120 тис. вояків, які потрапили в полон у Перемишлі. В цілому, за підсумком чотирьох місяців втрати ц.і.к. армії склали 760 тис. осіб.¹² З огляду на це, а також на очікуваний навесні 1915 року вступ у війну Італії, який, зрештою, таки відбувся, цісарська і королівська армія навряд чи була в стані продовжувати війну. Можливо, якби Австро-Угорщина вийшла з війни, то вона, хай навіть з деякими втратами*, могла б, мабуть, продовжити своє існування. Однак те, що відбулося в подальшому, так само означало поворот у війні. Конрад фон Гьотцендорф знову звернувся по військову допомогу до своїх німецьких союзників. Він

¹² Див.: Forstner, Przemysl, S. 264. Дані коливаються від 600 до 800 тисяч. Втрати росіян були, мабуть, ще більшими, щоправда, успішне взяття Перемишля стало для них справою престижу.

* Території.

хотів мати ще чотири дивізії для того, щоб, досягши тактичного успіху в Галичині в районі Тарнов-Горлице, зменшити натиск ворога на карпатському напрямку. Несподівано для нього самого німці погодилися дати цілих чотири армійські корпуси, тобто втричі більше, ніж те, на що можна було розраховувати. Німецьке ВАК вимагало тільки, щоб керівництво наступальною операцією здійснював німецький воєначальник, яким, врешті-решт, таки став Август фон Макензен (August von Mackensen).

Прорив у районі Тарнов-Горлице став однією з двох найбільших наступальних операцій у війні. Цього разу поразки зазнали росіяни, які, залишивши більшу частину Галичини, опинились у важкій ситуації. Лещата, в яких вони до цього тримали австро-угорські війська, розімкнулись. Утім, те, що шальки терезів успіху хитнулись в інший бік, було лише частково заслугою ц.і.к. армії. Тепер німці тримали за горло росіян, а заразом, як пізніше з'ясувалось, і австрійців. Допомога німців та їхнє втручання в роботу командних структур, зрозуміло, сприймалися в ц.і.к. армії як мінімум такими, що несли в собі небезпеку, яка, втім, була цілком реальною. Питання про перебрання німцями функцій головнокомандування на себе, яке постало декілька місяців до цього, ніколи більше не сходило з порядку денного, аж поки у вересні 1916 року німецьку вимогу не було задоволено шляхом створення Об'єднаного Командування, в результаті чого останнє слово у війні мало належати німецькому кайзеру. Австрійці, а, передусім, начальник Генерального штабу Конрад фон Гьотцендорф, почувалися все більше залежними від німецької гегемонії й чинили їй за слушної нагоди опір, хоча врешті-решт змушені були змиритися і терпіти, адже без «німців» не було більше ради. У свою чергу, німці тепер несли спільну відповідальність за той район бойових дій, який росіяни вважали перспективним з точки зору можливості наступу на Будапешт, а можливо навіть на Відень. З цього моменту царські армії все частіше почали усвідомлювати власну слабкість.

Для росіян перелом у війні після баталій у Карпатах настав ще й тому, що, маючи у своєму розпорядженні багато живої сили, вони не мали більше достатньої кількості амуніції та зброї. Тільки в районі

Тарнов-Горлице ними було втрачено близько 300 тис. гвинтівок і велику кількість гармат. Але якщо стосовно людей спочатку існувала впевненість, що можна буде рекрутувати будь-яку їх кількість, то щодо воєнних матеріалів складалася катастрофічна ситуація: У 1915 році у лави збройних сил знову було призвано та розподілено 5 млн вояків, у 1916 році – трохи більше 3-х млн і, нарешті, у 1917 році – вже тільки 780 тис. Загалом, йшлося про 15,4 млн солдатів, або про близько 9,3% відсотка від усього населення.¹³

Антанта вбачала у невичерпності російського населення визначальний фактор. У Парижі та Лондоні вважали, що німці, австрійці й угорці не встоять перед «російською лавиною». Самі росіяни в 1915 році також вірили, що за існуючих втрат вони без проблем витримають наступні два роки. Однак уже 19 серпня 1915 року на засіданні Думи керівник військово-морської комісії Андрій Шингарьов звернувся до військового міністра генерала Олексія Поліванова з питаннями, які звучали радше як звинувачення. Він хотів знати, чи насправді у бій проти армій Центральних держав кидають майже беззбройних людей, і чи вистачить взагалі амуніції та боєприпасів. Звичайно, подальше використання людських ресурсів було цілком можливим, адже неросійські народи, такі як мусульмани Закавказзя, жителі Туркестану, неросійські народи Сибіру, киргизи, тунгуси і т.п., були в переважній своїй масі звільнені від військової служби. А тому набрати чергових десять мільйонів осіб було реальним. Представник лівих сил Олександр Керенський вважав навіть можливим послати на фронт особовий склад поліції. Протести проти використання людських мас як засобу для стабілізації фронту та наступних проривів залишилися не почутими. В 1916 році ставка російського Верховного Головнокомандувача підрахувала, що обсяг запасів на складах амуніції катастрофічно скоротився і що, наприклад, запас артилерійських снарядів складав лише сьому частину від потреби. А враховуючи, що масоване застосування артилерії набувало все більшого значення, це був страшний сигнал. Коли ж взяти до

¹³ Цифри подано за: Golovine, *The Russian Army*, S. 45-50. Автор звертає увагу, щоправда, на дуже значні розбіжності даних.

уваги, що перед кожним великим наступом Центральні держави застосовували ураганний вогонь артилерії, якому не було що протиставити, то російські солдати все частіше приносилися в жертву даремно. Пізніше, в кінці 1916 року, вважаючи своїм обов'язком письмово звернути увагу на той факт, що людські резерви можуть вичерпатися уже в близькому майбутньому, наступний військовий міністр генерал Д.Д. Шубаєв* вимагав вжити невідкладних заходів. Однак цього зроблено не було. Нарешті, з вибухом Лютневої революції 1917 року багато речей втратили своє значення.

З революцією втратили свою актуальність також і ті політичні плани, які ще до 1916 року вважалися цілком обґрунтованими, й, зокрема, план послаблення Німеччини на тривалий час та ліквідація старої Австро-Угорщини. Очевидно, і цар, і цісар Франц-Йосиф не до кінця розуміли, що імперії знищують одна одну, і цьому не можна було вже нічим зарадити. Для росіян навіть після Карпат, Гарнов-Горлице та здійснених у рамках Брусиловського наступу проривів біля Олики і Луцька, а також незважаючи на зростаючу роль німців у Об'єднаному Командуванні, смерть Габсбурзької монархії залишалася все ще значущою справою. Цар, як і раніше, був переконаний, що Австро-Угорщина перебуває на межі свого існування, і що її саморозпад не потребуватиме додаткових зусиль. Росіяни також вірили в те, що їм у цій грі можна буде не діставати козири у вигляді права народів на самовизначення, як це робили Англія, Франція та передусім США, оскільки в російському випадку це могло повернутися до них бумерангом. Цар не мав також жодних пересторог щодо того, що в разі розпаду Австро-Угорщини, Німеччина теж може отримати шматок пирога, і чого доброго, вийде з війни ще сильнішою. В цій справі воліли завчасно про все подбати.

Незмінною ця лінія поведінки залишалася й надалі, ба навіть тоді, коли в грудні 1916 року уряд у С.-Петербурзі, відповідаючи на ноту американського президента до сторін конфлікту, в унісон зі своїми

* Очевидно, тут допущена помилка. Насправді військовим міністром царської Росії після А.Поліванова став генерал Шуваєв Дмитро Савелійович.

західними союзниками оголосив, що італійці, південні слов'яни, румуни, а також чехи і словаки повинні отримати право позбутися «іноземного гноблення».

Центральні держави та Росія після Лютневої революції 1917 року

Однак самотужки здійснити свої, сформульовані ще у 1914 році, воєнні плани Росія вже була не в змозі. Замість цього Німецька імперія та Австро-Угорщина диктували революційній Росії умови миру та припинення вогню. В умовах падіння самодержавства недавнього ворога було поділено на два табори. У той час як змагаюча від нових приступів революції і контрольована більшовиками Росія уособлювала колишнього ворога, прагнуча незалежності Україна розглядалася як щось на кшталт нового союзника і як невичерпне джерело продовольства. Та, зрештою, навіть ця нова сторінка у відносинах була лише доповненням до війни – якщо не останньою її сторінкою.

Коли восени 1917 року австро-угорські війська вторглися на російську територію й почали її окупувати, війна перебувала ще у повному розпалі. Для II ц.і.к. армії під командуванням тепер уже фельдмаршала Бьом-Ермоллі це, мабуть, було рівнозначно бодай навіть запізнілому, але тріумфу. Адже частини цієї армії з 1914 року воювали на цьому фронті. Ясна річ, що з того часу багато що змінилося.

Останній австрійський цісар Карл I намагався – хоча й занадто мляво – досягти для монархії Габсбургів перемир'я або окремого миру. Та через Італію все пішло шкереберть. Слабкість Австро-Угорщини та її армії, яка далася взнаки вже в 1914-1915 роках, призвела до того, що великі армійські з'єднання все більше поповнювалися німецькими частинами. Тому як таких австрійських армій більше не існувало. Принаймні не було жодної, яка б складалася виключно із ц.і.к. частин. Вони були свідомо доукомплектовані німецькими командирами, корпусами, дивізіями. В той час як у Брест-Литовську ще тривали переговори, в Наддніпрянській Україні розгорялася громадянська війна. Над оточеною у Києві Центральною Радою на чолі з Михайлом

Грушевським нависла загроза повної ліквідації. Лише за допомогою галицько-українського легіону («Січових стрільців»), укомплектованого в основному австрійськими вояками української національності, які повернулися з російського полону, після тривалих вуличних боїв Раді вдалося вирватися з Києва. Проголосивши перед лицем російсько-більшовицької загрози свою повну незалежність і направивши до Брест-Литовська власну делегацію, 9 лютого 1918 року Україна підписала з Центральними державами мирний договір. У таємному додатку до нього Австро-Угорщина брала на себе зобов'язання створити з російських частин Східної Галичини та Буковини окремий і незалежний від Польщі коронний край. До України повинні були відійти всі українські території включно з Холмщиною, на яку претендували також поляки¹⁴. У такий спосіб своє завершення отримало те, що виношувалося починаючи з серпня 1914 року.

Австрійська політика щодо України безумовно не була завжди однаковою. Проте вимога щодо того, що поляки та – як говорили в Австрії – «русини» мусять бути розмежовані, з'являлася знов і знов. Утім, позитивне рішення щодо окремого коронного краю було продиктоване не в останню чергу враженнями від голодних виступів в Австрії, які чітко засвідчили: Габсбурзька монархія була не тільки змучена війною, але й також перебувала на межі продовольчої катастрофи. Тому укладення миру та виторгувана при цьому згода України на поставку одного мільйона тонн зерна і продовольства повинні були бути розцінені як сигнал: Україна забезпечує виживання населення Австро-Угорщини, а остання вибудовуватиме свою політику по-новому, з урахуванням інтересів України.

Пошук можливостей отримання товарів з України і, насамперед, продовольства вівся ще під час мирних переговорів. Українці, у свою чергу, були зацікавлені в тому, щоб отримати різноманітні товари широкого вжитку, а також делікатеси. Одначе тепер справа

¹⁴ Щодо цього див.: Wasil Kutschabsky, Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918-1923. Berlin 1934, S. 24-26.

ускладнилася, адже контроль за товарними потоками не зосереджувався в одних руках, а розподілявся відразу між багатьма відомствами. Міністерство закордонних справ вважало це своєю сферою відповідальності, оскільки, мовляв, у Брест-Литовську йшлося насправді про ключові питання післявоєнних відносин. На підставі дуалістичного характеру Австро-Угорщини про свої претензії заявили також австрійський та угорський міністри фінансів. А ще міністри торгівлі окремо Австрії та Угорщини та створений цісарем спільний комітет продовольства. Потім з'явилися ще представники інших керівних структур, які були створені в ході війни з метою кращого управління всіма важливими в умовах воєнного часу галузями, але знову ж таки за принципом дуалізму. Тому в Австрії та Угорщині існувало 95 так званих «установ», які відповідали за: зернопродукти, бавовну, ліки, вугілля, гуму, шкіру та багато іншого, що було лише в обмеженій кількості. Таким чином, якщо поррахувати разом усіх тих, хто бажав долучити Україну до сфери своєї відповідальності, то виходить, що таких було далеко за дві сотні, й усі вони мали займатися лише тим, щоб здійснювати найвище керівництво щойно започаткованими торговельними відносинами та, насамкінець, освоєнням окупованих областей. При цьому знову ж таки мова йшла лише про австро-угорську сторону.

Про свої інтереси у Брест-Литовську на повний голос заявила так само й Німеччина. І оскільки Австро-Угорщина тим часом уже давно змушена була зважати на бажання німців, було вирішено створити спільну монополію, яка, опираючись як на австрійські, так і німецькі частини, повинна була забезпечити заготовлю усіх необхідних товарів. Було також встановлено чіткий принцип, який передбачав сувору пропорційність у розподілі сировинних ресурсів. Розподіл сировини між Австро-Угорщиною та Німеччиною мав відбуватися у наступному відсотковому співвідношенні:¹⁵

¹⁵ Формулу розподілу, а також інші деталі у справі окупації України див.: Alfred Krauß – Franz Klingenbrunner, Die Besetzung der Ukraine, in: Hugo Kerchnawe et.al. (Hg.). Die Militärverwaltung in den von den österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten. Wien 1928, S. 359-390.

Сировина	Австро-Угорщина	Німеччина
Шерсть	38%	62%
Льон	45%	55%
Шовк	33%	67%
Бавовняні товари	30%	70%
Хутро	38%	62%
Шкіра	33%	66%
Марганець	33%	67%
Деревина	33%	67%

В той час як у Брест-Литовську були зайняті пошуком миру, а у Берліні – поділом здобичі, більшовики вигнали Раду із Києва й, окрім того, взяли під свій контроль Харків, Одесу, а також інші великі українські міста й, передусім, вузлові залізничні станції. Український уряд залишився, власне кажучи, без території, на якій він міг би здійснювати своє урядування. Не мав він і армії, щоб відвоювати втрачене. Тому 16 лютого українська делегація у Брест-Литовську щонайперше звернулася до міністра закордонних справ Австро-Угорщини графа Оттокара Черніна (Ottokar Graf Czernin von und zu Chudenitz) з проханням якомога швидше надіслати австрійських вояків української національності та створити з військовополонених нові з'єднання, які мали б допомогти Раді повернути собі владу і вигнати більшовиків. Аналогічне прохання, щоправда, стосовно німецьких частин, а не українських вояків, було направлено також Німеччині. У доповненні до нього висловлювалося побажання, щоб німецька інтервенція не зачепила центральних областей України й лише слугувала захистом проти Росії. Цісар Карл I був налаштований допомогти Україні, однак не бажав посилати війська. Причину цього слід було шукати не стільки в тому, що цісар принципово був проти такого кроку, скільки в тому, що німецьке ВАК хотіло підпорядкувати ц.і.к. частини німецькому командуванню. Однак саме цього Карл I, який саме намагався звільнитися від німецьких обіймів, не хотів допустити. В результаті сталося так, що похід в Україну, який розпочався 18 лютого, спочатку мав вигляд самостійної акції німецьких східних армій.

Окупація України Центральними державами у 1918 р.

Завдяки передусім залізниці за два тижні німці просунулися аж під Київ. Саме таке швидке просування німецьких дивізій змусило врешті й Відень відреагувати на ситуацію. Адже було зрозуміло, що допоки більшовики контролюватимуть український південь, з України буде неможливо щось отримати. Не слід було переоцінювати також і німецьку готовність ділитися. Це однаковою мірою добре розуміли і Міністерство закордонних справ, і начальник ц.і.к. Генерального штабу Артур фрайгерр Арц фон Штрауссенбург (Arthur Freiherr Arz von Straußenburg). Останній, зрештою, таки домігся згоди цісаря Карла на участь у поході, щоправда, з умовою, що ц.і.к. частини не будуть підпорядковані німецькому командуванню. Отже, 28 лютого 1918 року в Україну вступила II ц.і.к. армія, яка поставила за мету взяти під свій контроль залізничну вітку Підволочиськ–Одеса. І цього разу як пояснення було сказано, що йдеться виключно про захист українського парламентаризму та уряду. До 13 березня ц.і.к. війська дісталися Одеси. Більшовицькі частини від випадку до випадку чинили опір, який, однак, відносно легко вдавалося долати. Німці в результаті зайняли донецький регіон та Крим.¹⁶ У перший тиждень травня вся Україна була остаточно окупована військами Центральних держав. Позаяк присутність австрійців була меншою, вони були в змозі контролювати тільки три губернії, а саме: Подільську, Херсонську та Катеринославську. Такий стан справ відображав не тільки домінуюче становище Німецької імперії загалом, але й також непевну позицію самої Австро-Угорщини. Адже не можна було, не напружуючись у політичному і військовому відношеннях, намагатися, з іншого боку, отримати максимальну економічну користь. Та все одно, у порівнянні із самою Австро-Угорщиною, підконтрольна їй територія виявилася величезною, позаяк вона приблизно дорівнювала території старої Австрійської імперії без Галичини.

¹⁶ 10 травня біля Канева, що на Дніпрі, німцям здалися також частини польського легіону генерала Йозефа Галлера, який до 1918 року був на боці Центральних держав, однак через сприятливі для Польщі умови договору у Брест-Литовську вирішив перейти на бік Антанті.

Втім, досягнутий військовим шляхом успіх, який, зрештою, вилився в окупацію, не був підкріплений жодною політичною концепцією. Так само не мали чіткого стратегічного плану й німці. Жодна зі сторін також навіть приблизно не спромоглася спрогнозувати розвиток ситуації хоча б на кілька місяців уперед.¹⁷

Із розподілом окупаційних зон взаємозалежність між німецькими та австрійськими частинами жодним чином не зменшилася. Так, австро-угорська сторона наполегливо просила дозволу направити до Києва хоча б невеликий військовий контингент, а саме два батальйони та полковий штаб, на що, зрештою, 27 березня німецьке ВАК дало згоду.¹⁸ В Миколаєві та Ростові-на-Дону спільні окупаційні органи влади були створені під німецькою зверхністю, а в Маріуполі – під австро-угорською. Для експлуатації залізничного транспорту в Києві було створено головне управління залізниць, а його комендантом став німецький офіцер. Залізниці трьох вищезгаданих підконтрольних Австро-Угорщині губерній обслуговував, навпаки, ц.і.к. персонал, який підпорядковувався управлінню залізничного транспорту ц.і.к. Генерального штабу. Загалом, ситуація виглядала цілком заплутаною. Дещо вирізнялося на цьому фоні тільки судноплавство, та й то лише тому, що на річках Дніпро і Буг домінували кораблі ц.і.к. Дунайської флотилії та військового флоту.

Однак головною проблемою, яка ставала все більш очевидною для австро-угорської сторони, була відсутність справді ефективного українського уряду та управління. За словами австро-угорських інстанцій, країну частково поглинула анархія. При цьому, щоправда, поза увагою залишилась та обставина, що ворогуючі між собою політичні угруповання були єдині в одному: вони точно не бажали, щоб німці та австрійці плондрували їхню країну. Датований часом першої окупації рапорт командування II-ї ц.і.к. армії не втрачав своєї

¹⁷ Детально про дії німців див.: Kurt Fischer, *Deutsche Truppen und Entente-Intervention in Südrussland 1918/19*. Bd. 16. Boppard am Rhein 1973.

¹⁸ Див.: Telegramm Graf Forgách an das k.u.k. Ministerium des Äußern, Kiew 27.3.1918, in: Theophil Hornykiewicz, *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922. Deren Bedeutung und historische Hintergründe*. Bd. 4. Philadelphia 1969, S. 3.

актуальності і в наступні місяці. У ньому з-поміж іншого йшлося про таке: «Українська національна ідея ще не утвердилася. [...] Органи Ради чинять перешкоди військовим реквізіціям. Вивезення продовольства за вказівками Ради зупиняється. [...] Країною сновигають банди і солдати. Селяни озброєні».¹⁹ В травні з Одеси повідомлялося наступне: «Одеса жодним чином не визнає Українську Республіку. [...] Український генеральний комісар, не маючи за собою нікого, безпорадний [...] Київську Раду не визнають і називають клоунадою. [...] Українська держава – фантом, ніким не визнана республіка».²⁰

У таких оцінках уряду, який настільки явно залежав від прихильності Центральних держав, не було нічого дивного. Щоправда, Рада компрометувала себе ще й тим, що вона знов і знов йшла на поступки Центральним державам. 6 квітня вона ще раз виразно погодилася із вивезенням одного мільйона тонн зерна та значних обсягів жиру. 11 квітня до цього додалися яйця в кількості 400 млн штук. Двома днями пізніше Рада погодилася також із поставкою 50 тис. тонн яловичини та 27 тис. тонн картоплі. 23 квітня договір було підписано, у тому числі також австрійським послом у Києві графом Яношем Форгачем (Janós Forgách Graf von Ghymes und Gács). Усі обумовлені обсяги поставок належало здійснити до 31 липня 1918 року. Насправді це було нереально. Адже, не встигло ще під договорами висохнути чорнило, як німці спекалися Ради і в односторонньому порядку призначили гетьмана. Зрештою, для України не мало великого значення, стоїть на чолі уряду у Києві прем'єр-міністр Всеволод Голубович чи, починаючи з 29 квітня, – генерал-лейтенант Павло Скоропадський. Останній отримав владу в результаті державного перевороту з рук німецької окупаційної влади чи, точніше, німецького посла Філіппа Альфонса фрайгерра Мумма фон Шварценштайна (Philipp Alfons Freiherr Mumm von Schwarzenstein). Тому від нього сподівалися ще більшої

¹⁹ Krauß – Klingenbrunner, Die Besetzung der Ukraine, S. 367.

²⁰ Ebd.

зговірливості.²¹ У Відні аж ніяк не були цьому раді. Адже Скоропадський мав титул «гетьмана усієї України», що могло мати своїм наслідком зазіхання на заселені українцями провінції Австро-Угорщини. А тому відносини між гетьманом та австро-угорськими інстанціями від самого початку були складними.

Зрештою, для ц.і.к. війська та його командирів політичний розвиток не мав суттєвого значення. Їх цікавив тільки зиск. Наприклад, в Ольгополі було виявлено 200 вагонів цукру. Така знахідка здалася більш ніж достатньою, щоб забезпечити власні внутрішні потреби Габсбурзької монархії. Однак розвиток ситуації пішов у зовсім іншому напрямку. В ході просування військ було неможливо організувати широкомасштабне транспортування бажаних і визначених мирним договором обсягів продовольства. Ба більше: гроші у сумі 100 млн крон, які були виділені командуванню II ц.і.к. армії для закупівлі збіжжя, останнє витратило на власні потреби. Так на перший план вийшла головна проблема: поступове збільшення кількості ц.і.к. вояків в Україні до кількох сотень тисяч призвело до того, що заготовленого тут продовольства вистачало головним чином лише для їх утримання. Не допомогло навіть втручання цісаря Карла, який дав вказівку II армії збільшити обсяги реквізицій. 1 квітня 1918 року він відправив телеграму наступного змісту: *«Найголовнішим завданням направлених в Україну військ є заготівля і відправка продовольства. Йдеться не про забезпечення армії, а в першу чергу про подолання продовольчої кризи в тилу».*²²

Для того, щоб надати справі ще більшої ваги, у той же день було оголошено про відправку в Україну ще двох-трьох ц.і.к. дивізій.²³ Однак навіть ще стільки ж війська не змогли б докорінно змінити становище. Адже ситуація на місці залежала від інших обставин. Існувала тільки одна альтернатива – вдатися до тотальних реквізицій

²¹ Детально про зміну влади [у Києві. – Прим. перекл.] див.: John S. Reshetar, Jr., *The Ukrainian Revolution 1917-1920*- Princeton 1952; тут див. S. 125-130.

²² Krauß – Klingenbrunner, *Die Besetzung der Ukraine*, S. 371.

²³ Див.: Telegramm Czernin an Forgách, 1.4.1918, in: Hornykiewicz, *Ereignisse in der Ukraine*. Bd.4, S. 3.

або відмовитися від них повністю. Австрійський посол у Києві граф Форґач ще наприкінці березня радив не зважати ані на політичні, ні на економічні реалії України. А якщо українські представники задумують силою перешкоджати вивезенню, то свою справу має зробити військо. Зрештою, годі було придумати щось ліпше (в оригіналі використано вислів із поеми Й.-В. Гете «Фауст»: „Weisheit letzter Schluss“). Та чого при цьому навряд чи очікували, так це того, що українські частини австро-угорської армії можуть симпатизувати більшовикам. Однак, здається, саме це насправді й було, відразу давши прем'єру та українським міністрам привід скаржитися ц.і.к. послу.²⁴

Договори, які від самого початку передбачали існування балансу взаємного товарообміну, не виконувались обома сторонами. Австро-Угорщина не поставляла Україні необхідні машини, текстиль, шкіряні вироби і папір, а також вугілля та нафту. А Україна постачала продовольство у обсягах, які були набагато меншими від домовлених і ще меншими від очікуваних. Цісар Карл та ВКА вирішили, що у цій ситуації позитивний результат принесе зміна командувача австро-угорськими окупаційними військами. 16 травня II ц.і.к. армія була перейменована на «Східну армію», а пост командувача замість фельдмаршала Бьом-Ермоллі зайняв піхотний генерал Альфред Краусс (Alfred Krauß), який, як було сказано у наказі про його призначення, наділявся при цьому *«диктаторськими повноваженнями»*.

Краусс вирішив мінімізувати реквізиції та застосування військової сили, зробивши ставку на налагодження товарного обміну. Однак відразу після призначення він був позбавлений необхідних для цього засобів. Було скасовано також і норму про його *«диктаторські повноваження»*. Пояснення цьому парадоксу не потрібно було довго шукати: Берлін і Відень створили занадто складну організаційну структуру, щоб вона змогла функціонувати. До того ж багато-хто був переконаний, що в умовах, близьких до громадянської війни, тільки зосередження близько одного мільйона вояків дозволить, врешті-решт,

²⁴ Telegramm Forgách an Burián, 5.7.1918, in: Hornykiewicz, Ereignisse in der Ukraine. Bd. 4, S. 8.

забезпечити спокій і порядок в Україні. На «ц.і.к. Східну армію» з цієї кількості припадало приблизно 20 відсотків. Втягнення у внутрішньоукраїнські протистояння ставало, між тим, щораз більшим.

Селяни не бажали бодай щось поставляти, й тим більше без належної винагороди, на роль якої щораз слабша австрійська грошова одиниця не могла претендувати жодним чином. З іншого боку, запроваджена з допомогою австро-угорської та німецької сторін місцева валюта «карбованець» не змогла утвердитись, бо селяни все ще продовжували найбільше довіряти рублеві. І все ж були й успіхи. Промисловість знову отримала вугілля і змогла відновити виробництво. В Одесі біля причалів стояло більше сотні торгових суден, з допомогою яких вдалося відновити морські перевезення. Оскільки широкомасштабної земельної реформи не було проведено, ц.і.к. військові підрозділи самі брали землю в оренду, створюючи на ній сільськогосподарські підприємства. Десятки тисяч вояків працювали як селяни. 1-го квітня 1918 року було відкрито першу лінію повітряної пошти. Літаками фірми «Ганза-Бранденбург» вона доставлялася з Відня через Ольмоуц, Краків, Львів та Проскурів до Кисва. В травні її було продовжено до Одеси. Оскільки видобувати вугілля на Донбасі було неможливо, вирішено було створити цілі військові підрозділи лісорубів. Останні мусили заготовляти величезні обсяги деревини, щоб хоч якось можна було підтримувати у робочому стані бодай залізничний транспорт. Та все ж, це був усього лише тимчасовий вихід із становища, що склалося. До того ж, в австрійському таборі з'явилося розчарування.

Тепер стало очевидним, що Центральні держави прийшли в Україну, не маючи конкретного плану, а виключно заради збагачення. Вони усе частіше давали привід переконатися в тому, що їх, у першу чергу, хвилюють поточні потреби. Тасмний додаток до мирного договору у Брест-Литовську, за яким Україні мала відійти Холмщина, недовго залишався тасмним: його оприлюднив один з українських дипломатів. Протест польської сторони навряд чи міг бути ще гострішим. Відтак Міністерство закордонних справ у Відні почало вимагати, щоб український примірник мирного договору зберігався не

в Києві, а у німецькій столиці. 16 липня у Берліні цей примірник було спалено. Відень оголосив тасмний додатковий протокол недійсним, а Холмщину знову було обіцяно Польщі. В серпні з'явилися перші ознаки того, що окупацію України потрібно було завершувати. Звісно, командував ц.і.к. Східною армією генерал Краусс не мав жодних ілюзій: виведення австро-угорських військ неодмінно призведе до того, що німці переберуть усе під свій контроль й у такий спосіб стануть ближчими до своєї мети – прокласти шлях із Німеччини через Україну до Месопотамії та Персії. У той же час контрастом до цих побоювань виступали справді дивні як на момент літа 1918 року страхи німців, спричинені амбіціями австрійського ерцгерцога Вільгельма. Відверто на показ призначене українофільство останнього вони сприймали за чисту монету, побоюючись, що Вільгельм, який взяв собі ім'я «Василь Вишиваний»²⁵ справді може піти на те, щоб скинути гетьмана Скоропадського та створити із України з Галичиною і включно Буковиною королівство. Для самого Скоропадського це було лише ще одним аргументом на користь того, щоб ще міцніше тулитися до Німецької імперії.

Починаючи з літа, стала стрімко зростати кількість актів саботажу, відповідальність за які покладалась то на більшовиків, то на вірних царю росіян, то на англійських та французьких агентів. Найбільш резонансним було, безумовно, висаджування в повітря складів з припасами в Києві та Одесі. В останньому випадку в повітря злетіли величезні складські приміщення на північному заході міста, спустошивши все навколо. Одеса постала перед загрозою голоду, й навіть окупаційні війська не мали більше належного забезпечення. Отож, знову розпочались реквізиції. Однак останні тільки розбурхали селянські виступи. Усе виглядало як замкнуте коло. Оскільки організована система заготівель восени 1918 року фактично перестала існувати, австро-угорські військові відомства почали наслідувати німецьку практику виплат солдатам щоденних грошових надбавок у

²⁵ Ім'я "Василь (від Базіліус = Вільгельм) Вишиваний" походить від прикрашеного вишивкою українського національного одягу, у який він найчастіше вдягався.

розмірі 4-х крон для того, щоб останні могли купувати продукти і посылками відправляти додому рідним. Бодай у такий спосіб намагалися зарадити ситуації.

Та на загальний підсумок це навряд чи мало якийсь вплив. Адже якщо початкові розрахунки велись виходячи з того, що Україна поставить 1 млн тонн зерна і борошна, то замість цього, якщо подивитися статистику за 1919 рік, до монархії Габсбургів надійшло трохи більше 46 тис. тонн борошна й збіжжя та 11 тис. тонн зернобобових культур. Командувач Східної армії генерал Краусс вдався до порівняння цих обсягів із тими, які було примусово отримано від окупованої в 1916 році Сербії. Вони були приблизно однаковими, хоча територія Сербії становила лише двадцятку частину від території України. Однак Сербія була ворожою державою. У цьому, принципово відмінному статусі України, шукав прийняттого пояснення й Краусс: *«Усі інші території були завойованою землею, якою мали управляти наші війська. Натомість Україна, для нестабільного уряду й управління якої окупація означала опертя та владу, а для населення – захист від більшовицького терору, являла собою дружню “державу”, якій ми принесли спокій і безпеку. [...] Тобто, ми прийшли в країну не як уславлені перемогою вороги, а як готові допомогти друзі».*²⁶

Далі, щоправда, генерал Краусс зазначає, що саме це й було помилкою. Адже якщо взяти до уваги ставлення до ц.і.к. військ, то, на його думку, слід було діяти більш жорстко. Правдиве пояснення, звісно, полягало не в цьому, бо не бракувало жорстких дій і в Україні. Однак, без сумніву, існувала різниця між окупаціями 1916 та 1918 років, як і між тим, коли їх здійснювала імперія, – ще достатньо сильною чи вже перебуваючи у процесі розпаду.

3-го жовтня командування ц.і.к. Східної армії повідомило про своє рішення залишити Україну. Втім, окремі частини розпочали евакуацію, не чекаючи його. У Відні не знали, яку лінію поведінки їм слід обрати. Адже у цей самий час український уряд дав зрозуміти, що

²⁶ Krauß – Klingenbrunner, Die Besetzung der Ukraine, S. 359.

* Місцевого населення.

він дуже зацікавлений у подальшій присутності військ Центральних держав. Свою позицію він аргументував навіть тим, що на можливі вимоги країн Антанти щодо виведення* у разі перемир'я можна буде відповісти, що війська Центральних держав перебувають на території України на підставі чітко висловленого бажання уряду суверенної держави.²⁷ У відповідній ноті від 25 жовтня 1918 року так само зазначалося: «...війська Центральних держав були запрошені в країну українським урядом з метою підтримки порядку і законності. Український уряд з великою вдячністю приймає ту допомогу, яку йому у цьому відношенні надали війська Центральних держав, і цілковито усвідомлює, що згадані війська, надаючи захист Україні, цій скарбниці найрізноманітніших продуктів, [...] здійснювали культурну і загальнолюдську місію».²⁸

Однак для австро-угорського ВКА, як і для ц.і.к. військ, це вже нічого не могло змінити. 29-го жовтня почалось виведення військ з Одеси. Командування Східної армії переїхало до Вінниці.

У частинах австрійської армії відбувалися невеликі заколоти, та навіть попри це, на початку листопада командир 25-го цісарсько-королівського корпусу Петер фрайгерр фон Гофманн (Peter Freiherr von Hofmann) повідомляв, що його підрозділи цілком керовані. Втім, йому, мабуть, довелося пережити розчарування. Бо вже 3 листопада він був заарештований вояками 15-го стрілецького полку. Інші частини також охопили бунти. Тому були здійснені спроби пришвидшити їх відправку на батьківщину. На допомогу прийшли німці. Якщо на початковому етапі військово майно передавалось німецьким і українським інстанціям шляхом оформлення відповідних документів, то тепер його хаотично розтягували і продавали. Склади підпалювались. Тепер навіть українські частини почали вдаватися до грабежів австро-угорських обозів. 8-го листопада командування цісарсько-королівської Східної армії залишило Вінницю. Наступним місцем його перебування стало Рівне.

²⁷ Див.: Rittm. Waldbott an das k.u.k. AOK, 12.10.1918, in: Hornykiewicz, Ereignisse in der Ukraine. Bd. 4, S. 18.

²⁸ General Graf Spannocchi an das k.u.k. AOK, 25.10.1918, in: Hornykiewicz, Ereignisse in der Ukraine. Bd. IV, S. 20f.

* Військ Центральних держав з України.

В листопаді 1918 року мова вже могла йти тільки про те, щоб залишити й цю окуповану територію. Вояки окупаційної армії вирушали додому або ж залишалися в Україні, переходячи на бік червоних чи білих. Солдати польської національності вважали своїм обов'язком стати під прапори молодого польської держави, яка прагнула закріпитися на східних територіях, по можливості їх розширюючи. Інші намагалися пробитися до рідних домівок або переходили на службу до української держави. Так вояки ц.і.к. армії, яку охопив процес розкладання, перетворювалися на людський ресурс для воєн, у тому числі громадянських. Одне переходило в інше, й історія не знала зупину.

Політика Австро-Угорщини щодо України під час Першої світової війни

Вольфдітер Біль

Українці між Австро-Угорщиною та Російською імперією
Більшість українців (80%) проживали в Російській імперії й в тамтешньому офіційному мовленні йменувалися «малоросами». Меншість (20%) мешкала на території імперії Габсбургів (в королівстві Галичини та Лодомерії, герцогстві Буковина та в північноугорських Комітатах), де до 1918 року вони офіційну іменувались «русинами».

Більшість галицьких та карпаторусинських* українців були греко-католиками («уніатами»), буковинські українці – православними (в офіційному мовленні старої Австрії – «греко-орієнталами»). В рамках буковинського «зрівняння», яке було здійснене 26 травня 1910 року, українцям вдалося підвищити своє становище до рівня румунів. У Галичині аналогічне зрівняння з поляками, яке набуло форми закону, на жаль, лише 8 липня 1914 року, через початок війни так і не було зреалізоване. На угорських територіях, заселених карпаторусинами**, до зрівняння справа не дійшла взагалі. Тамтешні русини потерпали від сильного наступу мадяризації; також й українська національна свідомість була розвинута тут найменше.

До початку 20-го століття у проводі русинів домінували консервативні «старорусини»; частина з них вважала русинів однією з віток російського народу (не перестаючи при цьому бути лояльними до монархії Габсбургів). Згодом переважну більшість у русинському

* Закарпатських.

** Закарпатськими русинами

проводі, серед русинських депутатів представницьких органів політичної влади (Райхсрату, сеймів Галичини і Буковини) становили «молодорусини», які вважали себе «українцями» і бажали, щоб їх саме так називали (у тому числі, щоб підкреслити свою відмінність від росіян). Внаслідок різнопланових заходів, до яких вдавався С.-Петербург, а також розчарування з приводу нездійсненого «зрівняння» у Галичині невелика частина з них замість культурно-етнічного русофільства стали прихильниками його політичного варіанту, відмовившись таким чином від лояльності до Австро-Угорщини.

Незважаючи на всі проблеми і прогалини, участь русинів Австро-Угорщини, і в першу чергу австрійської частини імперії, в політичному, соціально-економічному та культурному житті мала для них настільки позитивне значення, що Галичину і Буковину стали називати українським «П'ємонтом». У підросійській Україні (з центром у Києві) за царським указом з 1876 до 1905 року українська мова була забороненою. Нечувана річ – заборонити народу розмовляти рідною мовою! Вимога відкрити український університет у Львові до 1918 року так само не була виконана.

Розмежування Галичини на Західну з переважаючим польським населенням та на Східну з переважаючим русинським населенням до 1918 року часто обговорювалося, але так і не було втілене в життя. На початку 1917 року питання про можливість поділу Галичини всерйоз вивчали у найвищих колах з цісарем Карлом включно. Протокол про коронний край від 8 лютого 1918 року, про який йтиметься далі, повинен був з'єднати Східну Галичину з Буковиною. А на об'єднання угорських територій, заселених карпаторусинами, годі було й сподіватися.

Назва «українець» використовувалася у мовній практиці як напівофіційна. Приклади цього знаходимо: в телеграмі-відповіді фрайгерра Франца фон Шисла (Freiherr Franz von Schießl) (за «найвищою вказівкою») на привітання українських депутатів Райхсрату з нагоди повернення Перемишля; або ж в телеграмах командувача армії фельдмаршала ерцгерцога Фрідріха та спадкоємця престолу ерцгерцога Карла Франца-Йосифа з тієї самої нагоди

(червень 1915 року); в телеграмі-відповіді генерала кавалерії Едуарда фрайгерра фон Бьом-Ермоллі (Eduard Freiherr Böhm-Ermolli) на адресу Українського Парламентського Представництва з нагоди взяття Львова (червень 1915 року) та ерцгерцога Фрідріха на новорічне привітання Українського Парламентського Представництва (січень 1916 року); в ході нагородження 2 травня 1915 року генералом Фляшманном (Fleischmann) (55-та ц.і.к. піхотна дивізія) Українського Легіону. Це з'єднання, яке було створено за наполяганням депутата австрійського парламенту Миколи Василька із австрійських підданих української національності й після приведення до військової присяги в складі ц.і.к. армії відправлено на Східний фронт, 9 серпня 1915 року отримало статус регулярного військового формування з назвою «Цісарсько-королівський добровільний полк Українських січових стрільців», або «I Полк Українських січових стрільців». Офіційно вживалася також і назва «Українське Парламентське Представництво». До 1918 року у ній, щоправда з огляду на угорську чутливість, вживалося слово «русинська», хоча цісар Карл ще в серпні 1917 року постановив називати русинів греко-католицького віровизнання «українцями». Інтереси русинів Галичини і Буковини під час Першої світової війни представляли «Головна Українська Рада» (1 серпня 1914 року) та «Загальна Українська Рада (5 травня 1915 року). 3 серпня 1914 року у Львові діяв «Союз визволення України», який вважався представництвом підросійських українців. Ця антиросійська емігрантська організація фінансувалася спочатку з Відня, а пізніше також з Берліна.

Протягом періоду з 1914 до 1918 року в українській частині Галичини та на Буковині відбувалися надзвичайні заходи, які, будучи продиктованими умовами воєнного часу, набули страшних масштабів. З причини часом надуманих, а часом реальних русофільських настроїв тисячі українців були заарештовані й інтерновані у таборах. Велика кількість була страчена. У «ц.і.к. таборі для інтернованих» Галергоф, що біля Граца, в листопаді 1914 року утримувались 5700 українців, в Терезієнштадті – близько 890, в Шваці – близько 40, в Куфштайні – майже 50, в Нижній та Верхній Австрії – близько 20. Поміж

інтернованими у Талергофі українцями перебували також 388 греко-католицьких священників, 44 з яких після проведеного розслідування були відпущені. Міністерство закордонних справ внесло пропозицію, щоб доручити комусь із досвідчених духівників-місіонерів *«цим, збитим з пантелику націоналізмом священникам шляхом місіонерських проповідей відкрити очі на їх релігійні та політичні помилки, і у такий спосіб спробувати знову відродити в них здоровий австрійський патріотизм»*. Однак служба військового нагляду *Kriegsüberwachungsdiens^t* відкинула цю ідею. У вересні 1916 року в Талергофі все ще перебувало 2 тис. полонених. Катастрофічна антисанітарія та недоїдання спричинили епідемію висипного тифу, жертвами якого стали понад 1700 осіб. Табірний режим почасти також був дуже жорстким. Акції терору застосовувалися також і проти цивільного населення. Так, наприклад, у Перемишлі 16 вересня 1914 року були замордовані 42 українці. Лише після амністії, оголошеної цісарем Карлом (травень 1917 року), усіх ув'язнених було звільнено.*

На противагу цьому, усіх тих українців, які втікали, намагаючись уникнути російської окупації, розташували у цілком прийнятних для проживання умовах у Гмюнді, що в Нижній Австрії. До 15 вересня 1915 року у понад 140 житлових бараках були розквартировані 53 тис. біженців.

Мирні переговори у Брест-Литовську

28 листопада 1917 року Володимир Ульянов, відомий також як Ленін, та Лев Троцький оголосили від імені Росії офіційну мирну пропозицію, на яку 29 листопада 1917 року свою позитивну відповідь дали Центральні держави. Граф Оттокар Чернін та цісар Карл добре розуміли, що після підписання мирного договору більшовики можуть вдатися до спроб здійснити революцію в Австро-Угорщині. Але в той

* Насправді йдеться про «Kriegsüberwachungsamt» – спеціальний орган, створений в Австро-Угорщині в 1906 р. для забезпечення воєнної безпеки, який у ході Першої світової війни був наділений контррозвідальними, поліційними та іншими функціями.

же час вони були переконані, що не допустити повного виснаження Центральних держав можна було тільки шляхом невідкладного укладення миру з Росією та отримання доступу до її економічних багатств. Переговори про припинення вогню тривали в Брест-Литовську в період з 3 до 15 грудня 1917 року. 15 грудня договір про перемир'я, який мав на меті досягнення остаточного миру, було підписано.

14 грудня 1917 року Чернін надіслав на адресу посла Кастаня Мереля фон Капос-Мере (Kajetan Mérey von Kapos-Mérey) наступні вказівки щодо ведення мирних переговорів:

I. Військові гарантії надійності миру.

II. Отримання продовольства і сировини з Росії.

III. Можливості для початку хоча б військового контролю над Польщею, щоб у майбутньому досягти її приєднання до Монархії. Необхідно зберегти військовий кордон по теперішній лінії фронту бодай для того, щоб могли захиститися від революції. Дали можна було б напевне ще на деякий час зберегти існуючий нині наш з Німеччиною кондомініум у Польщі.

IV. Втручання у наші внутрішні справи ми, звичайно, не можемо допустити.

V. Архіважливо, щоб непомірні апетити німецького Вищого Армійського Командування не зашкодили миру [...]. Вашій Світлості відомо, що миру з Росією необхідно досягти за будь-яких обставин, і що допустимі всякі варіанти, але тільки не зрив переговорів Центральними державами. Навіть сепаратний мир між нами і Росією для нас ліпший варіант, аніж провал через німецькі забаванки».²⁹

16 грудня 1917 року в Брест-Литовськ прибули представники українського парламенту – Центральної Ради, які постфактум

²⁹ Wolfdieter Bihl, Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litovsk. Wien-Köln-Graz 1970, S. 73.

підписали договір про перемир'я і заявили про своє бажання брати участь у майбутніх мирних переговорах. 20 грудня 1917 року Україна проголосила себе Українською Народною Республікою у складі федеративної Росії. 22 грудня мирні переговори між російськими більшовиками і країнами Четвертного союзу розпочалися. 25 грудня Центральна Рада направила на адресу воюючих та нейтральних держав ноту миру. 26 грудня українські більшовики створили в Харкові українсько-більшовицький контруряд. У складі російської делегації були присутні двоє українських більшовиків. Антанта також не сиділа склавши руки: у відповідності до підписаного 23 грудня 1917 року таємного англо-французького протоколу Україна, Крим та Бессарабія були проголошені французькою, а Донський край, Кубань, Вірменія, Грузія та Курдистан – британською сферою інтересів. 3 січня 1918 року Українську Народну Республіку де-факто визнала Франція, а декількома днями пізніше – Великобританія.

4 січня 1918 року в Брест-Литовськ прибула делегація Української Народної Республіки зі всіма повноваженнями. Тепер Берлін та Відень могли зіграти на протиріччях між росіянами і українцями. Генерал-майор Макс Гоффманн (Max Hoffmann) використав українців також як засіб тиску на своїх австро-угорських союзників. Після того, як Троцький 10 січня повідомив, що він не проти присутності української делегації, Чернін на пленарному засіданні 12 січня оголосив від імені Четвертного союзу про визнання її окремою стороною і підтвердив повноваження представників Української Народної Республіки. Формальне визнання повинно було міститися в тексті мирного договору. Українська делегація була поінформована про катастрофічне становище з продовольством та про страйк, який вибухнув в Австро-Угорщині 15 січня. Вона вимагала приєднання Холмщини до території Української Народної Республіки та створення окремого русинського коронного краю в складі австрійської частини монархії. У відповідь українська сторона мала забезпечити дотримання прав поляків в Україні. 17 січня цісар змалював Черніну усю ситуацію чітко й ясно: *«Я змушений ще раз переконливо підтвердити, що від того, як швидко буде підписаний мир в Брест-Литовську, залежить доля монархії і династії. Якщо миру у Бресті досягти не вдасться, вибухне революція*

*й дарма що це буде що їсти [...]».*³⁰ 22 січня 1918 року на засіданні Коронної ради під головуванням цісаря граф Чернін отримав від монарха наступні повноваження: перше – у випадку крайніх обставин погоджуватися на сепаратний мир з Росією; друге – «якщо ситуація з продовольством у монархії зробить подальше продовження війни неможливим, і поразка стане реальною, розпочати переговори з Україною на умовах поділу Галичини на дві частини»; третє – відкласти реалізацію австро-польського сценарію, взявши натомість до уваги план приєднання Румунії.

25 січня Рада* своїм, датованим 22 січня 1918 року, IV Універсалом проголосила Українську Народну Республіку *«самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу».*

Незважаючи навіть на суперечливі новини з України та Росії, в кінці січня 1918 року всі ключові персони у таборі Центральних держав були зацікавлені у швидкому рішенні Брест-Литовська. В Росії ситуація була іншою: Ленін виступав за прийняття німецьких умов; лідер лівого крила партії більшовиків Микола Бухарін був за продовження революційної війни до того часу, поки не розпочнеться світова революція; Троцький схилився до формули «ні війни, ні миру». План Черніна полягав у тому, щоб зіграти на протиріччях між росіянами та українцями і, таким чином, досягти миру бодай з однією зі сторін. Він містив у собі *«обережну надію, що підписання миру з однією стороною справить таке сильне враження на іншу, що, можливо, все ж вийде підписати мир з обома».* Чернін вважав більш вірогідним підписання миру з Україною та припинення переговорів з Росією. У цій ситуації 31 січня Чернін звернувся до цісаря і отримав від нього нові інструкції, які схвалювали подібний порядок дій за умови, якщо Рада насправді зможе гарантувати мир, якщо поставки продовольства будуть гарантовані і якщо вину за зрив перемовин

³⁰ Wolfdieter Bihl, Kaiser Karl und seine Bedeutung für die Ukrainer, in: Jan Mikrut (Hg.), Kaiser Karl I. (IV.) als Staatsmann, Ehemann und Familienvater. Wien 2004, S. 15834 (hier: S. 20).

*Центральна Рада.

можна буде перекласти на Троцького. Під час пленарного засідання 1 лютого 1918 року Чернін зробив заяву від імені Четвертного Союзу про невідкладне визнання УНР незалежною, вільною, суверенною державою, яка здатна самостійно укладати міжнародні угоди.

2 лютого Чернін і Гоффманн оголосили українській делегації, що вони готові укласти мир з Україною, якщо та візьме на себе зобов'язання поставити один мільйон тонн зерна. 7 лютого Фрідріх Ріттер фон Візнер (Friedrich Ritter von Wiesner) та український представник Микола Любинський поставили свої підписи під протоколом, який врегулював питання поставки українською стороною одного мільйона тонн хліба. 8 лютого австрійський прем'єр-міністр Ернст Ріттер Зайдлер фон Фойхтенегг (Ernst Ritter Seidler von Feuchtenegg) та Чернін підписали таємний протокол, який передбачав створення з частин Східної Галичини, заселених переважно українцями, «нового коронного краю» «на кшталт Буковини». Австрійський уряд зобов'язувався внести на розгляд обох палат парламенту відповідний законопроект з тим, щоб до 20 липня 1918 року здійснити задумане. Важливим було останнє речення: *«Ця декларація* і мирний договір утворюють єдине ціле, і в разі невиконання хоча б одного із зобов'язань за мирним договором, вона втрачає свою силу»*. Існувало два оригінальних примірники** на французькій мові, одним з яких володіло ц.і.к. Міністерство закордонних справ, а другим – українська делегація.

Сам мирний договір між Четвертним союзом та Українською Народною Республікою було підписано у Брест-Литовську 9 лютого 1918 року. У відповідності з частиною 2 статті II договору Холмська земля передавалась Україні. Частина 1 статті VII містила прив'язку українських зобов'язань постачання продовольства в строк до 31 липня 1918 року, обсяг яких у відповідності до протоколу від 7 лютого було визначено на рівні одного мільйона тонн. Стаття IX наголошувала на

* Протокол.

** Протоколу.

взаємопов'язаності економічних і політичних домовленостей: протокол від 7 лютого, протокол про коронний край від 8 лютого та мирний договір від 9 лютого являли собою невід'ємні складові частини мирного врегулювання. З огляду на цю взаємопов'язаність, невиконання якоїсь із домовленостей робило весь комплекс недійсним. Саме з посиланням на цю статтю, Австро-Угорщина відмовилася від ратифікації мирного договору та виконання умов протоколу про коронний край, пояснюючи свої дії недотриманням Україною одного з положень мирного договору, а саме про постачання зерна.

Мирний договір та інші домовленості, зміст яких став надбанням громадськості, були сприйняті у Дунайській монархії неоднозначно. Цісар перебував під враженням вже від самого факту підписання миру. А бургомістр Відня д-р Ріхард Вайскірхнер (Dr. Richard Weiskirchner) хвалив Черніна як того, хто приніс «хлібний мир».

Австро-Угорщина виявилась стороною, на плечі якої ліг основний тягар цього миру: через свою згоду на втрату Польщею Холмщини вона втратила прихильність поляків, а у справі русинського коронного краю їй довелось погодитися на втручання іноземної держави у свої внутрішні справи. Однак ці її жертви так і не отримали належної компенсації, оскільки Україна змогла поставити тільки частину від обіцяних обсягів продовольства. Ця частка, щоправда, врятувала багатьом людям їхнє життя і здоров'я.

10 лютого 1918 року пролунала заява Троцького про те, що російський уряд вирішив оголосити припинення війни з країнами Четвертого союзу, демобілізувати армії, однак не підписувати миру на умовах анексії. Росія, мовляв, виходить з війни, але вважає за необхідне відмовитися від підписання мирного договору. Державний секретар Ріхард фон Кюльманн (Richard von Kühlmann) зазначив з цього приводу, що воєнні дії, які були призупинені завдяки підписанню договору про перемир'я, у випадку втрати чинності цього договору автоматично будуть вважатися поновленими. Адже кінцевою метою досягнення перемир'я є встановлення миру. Отже, якщо підписання миру як основна мета договору про перемир'я

скасовується, то після збігання встановленого терміну воєнні дії відновляться.

В ході консультацій між ВАК та керівництвом імперії у Гомбурзі 13 лютого 1918 року кайзер Вільгельм II дав згоду на проведення обмежених військових операцій. Наступ мав розпочатися 18 лютого – якраз через 7 днів після заяви Троцького – й не повинен був виходити за лінію міста Венден³¹. Однак насправді він зупинився в районі Нарви, внаслідок чого вся Лівляндія та Естляндія опинилися в руках німців.

Цісар Карл натомість хотів миру. Вже 11 лютого він висловив бажання, щоб заява Троцького була оприлюднена з доповненням такого змісту: *«На цьому війну між Австро-Угорщиною та Росією де-факто закінчено»*. 19 лютого по обіді відбувся виступ Зайдлера у парламенті: *«Петербурзький уряд, як він сам заявив, не перебуває більше у стані війни з Австро-Угорщиною й, цілком очевидно, не буде поновлювати воєнні дії. У відповідь на прохання про допомогу з боку німців, які проживають у Естляндії та Лівляндії, Німеччина вирішила просуватися далі вглиб [...] У повному порозумінні із нашими вірними союзниками нами прийнято рішення у цій воєнній акції участі не брати»*.³¹

Текст цього виступу підготував Чернін на особливе прохання цісаря й був санкціонований останнім напередодні. Заява Зайдлера однак викликала грізний протест з боку ц.і.к. ВКА. На думку військових, неучасть у воєнній акції не означатиме припинення війни, а може бути сприйняте як розрив з Німеччиною. Ще 5 лютого в ході німецько-австрійсько-угорських консультацій у Берліні було внесено на обговорення можливість воєнної інтервенції в Україну з метою отримання обіцяних запасів продовольства. Генерал Еріх Людендорфф (Erich Ludendorff) заявив, що в разі можливого прохання про допомогу з боку українців він готовий таку допомогу надати. Незважаючи на те, що мирний договір було уже підписано, справа знову потрапила в центр обговорення у Брест-Литовську. Віснер дав зрозуміти Олександрю Севрюку, що той повинен спочатку звернутися до австро-

³¹ Bihl, Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litovsk, S. 107.

^{*} Сьогодні це латвійське місто Цесис.

угорської сторони, оскільки *«навряд чи відповідає інтересам України покладатися виключно чи передусім на німецьку воєнну допомогу»*. Офіційне прохання про допомогу надійшло на адресу Центральних держав 16 лютого. Того ж дня Чернін поінформував генерал-полковника Артура фрайгерра Арца фон Штрауссенбурга (Arthur Freiherr Arz von Straußenburg) про те, що він підтримує надання такої допомоги, однак хоче обумовити її політичними поступками. 18 лютого Севрюк погодився на те, щоб його примірник протоколу про коронний край зберігався у надійному місці й після його створення був повернутий назад міністру закордонних справ. Окрім того, Україна повинна була погодитися на перегляд пункту про Холмщину (йшлося про створення із представників Центральних держав, України та Королівства Польща комісії, яка отримувала право провести українсько-польський кордон навіть східніше від лінії, передбаченої мирним договором; відповідний додатковий протокол було підписано 4 березня 1918 року). 4 березня 1918 року українські представники передали свій примірник протоколу про коронний край на зберігання німецькому Міністерству закордонних справ.

Похід в Україну

Після того, як ВАК повідомив про свій намір 18 лютого розпочати похід в Україну, Арцом були здійсненні усі приготування для того, щоб австро-угорські війська могли взяти участь у запланованому поході. Бракувало санкції цісаря Карла, який вважав такий похід порушенням щойно підписаного миру. Позицію останнього поділяв й австрійський уряд. Для проведення через парламент законопроекту про тимчасовий державний бюджет Зайдлеру потрібні були голоси соціал-демократів. Останні ж ув'язували свою підтримку з гарантіями, що війна на Сході* не поновиться. Тому вже запущений механізм довелося зупинити. 22 лютого Зайдлер заявив у парламенті: *«Як я вже мав честь повідомити 19 [лютого], Австро-Угорщина не братиме участі у воєнній акції, яку Німеччина в цей час проводить проти Росії. По-*

* Тут мається на увазі війна на Східному фронті.

друге, похід австро-угорських військ в Україну, з якою у нас існує мирна угода, не відбудеться».³²

Однак ні відповідальні за зовнішню політику, ні військові не бажали визнавати це рішення остаточним. Вони звертали увагу на те, що, зайнявши Україну, Німеччина стане одноосібним власником хліба і позбавить Австро-Угорщину плодів української угоди. Цісарський і королівський посол у Берліні принц Готтфрід цу Гогенлоє-Шиллінгсфюрст (Gottfried zu Hohenlohe-Schillingsfürst) наголошував, що у Німеччині така поведінка Австро-Угорщини справить негативне враження і послабить позиції останньої під час перемовин про розподіл українських поставок. Арц на власний розсуд дав вказівку про проведення невеликих акцій щодо заготівель збіжжя, а цісарю, «з метою недопущення нового гальмування»^{*} подав загальний рапорт про воєнні операції.

Між тим зникли й ті перешкоди, які виникли через внутрішньополітичні розклади: зокрема, з'ясувалося, що соціал-демократи погоджувалися лише на прийняття звичайного бюджету, але аж ніяк не на шість мільярдів військових кредитів, через що для уряду їх підтримка виявилася малозначимою. Також і серед громадськості зростали побоювання, що все збіжжя стане набутком німців. У відповідь на відповідний запит бургомістра Вайскірхнера 28 лютого Зайдлер повідомив у Райхсраті, що обставини суттєво змінилися, що не можна відкинути повторні прохання українців, і що все-таки похід відбудеться. У своєму обґрунтуванні він назвав похід «актом добросусідської правової і управлінської допомоги», здійснити який можливо «за існуючих обставин лише шляхом мирного застосування, між іншим, обмеженого, військового контингенту».

Німецький наступ поставив Росію у критичну ситуацію. 18 лютого сімома голосами членів Центрального комітету більшовиків проти шести Леніну вдалося прийняти заяву про готовність до

³² Bihl, Kaiser Karl und seine Bedeutung für die Ukrainer, S. 26f.

* Справи.

переговорів (серед лівих соціал-революціонерів більшість склала чотири проти трьох). 21 лютого німецький уряд надіслав на адресу уряду Росії ультиматум (відхід росіян з Лівонії та Естляндії, визнання миру Центральних держав з Україною, звільнення України і Фінляндії). 22 лютого Чернін повідомив Троцького, *«що Австро-Угорщина разом зі своїми союзниками готова довести мирні переговори з Росією до завершення»*. 23 лютого під час голосування у Центральному комітеті сімома голосами проти чотирьох й при чотирьох, що утримались, Ленін домігся прийняття німецьких умов. 3 березня 1918 року мир між Четвертним союзом та Росією було підписано.

Проблема Холмщини. Екскурс

Передача Холмщини Україні викликала в Польському королівстві та серед австрійських поляків шквал протестів. Свій протест висловила польська Регентська рада. Уряд Кухаржевського (Kucharzewski), цісарсько-королівський військовий генерал-губернатор Станіслав Марія граф Шептицький фон унд цу Шептице (Stanislaus Maria Graf Szeptycki von und zu Szeptice) та польські міністри Австрії демонстративно оголосили про свою відставку, а польські легіони вчинили спробу залишити свої позиції у Східній Галичині й перейти на бік ворога, через що у ході справжнього бою були взяті в оточення. У Кракові та Львові було проголошено загальний страйк; відбувалися спалення портретів цісаря, демонтаж орлів* та кидання камінням у військових, що були послані проти обуреного натовпу. У демонстраціях проти монархії взяли участь не тільки польські чиновники та офіцери, але й цілі армійські підрозділи. Регентська рада заявила про неможливість ведення переговорів із діючим ц.і.к. урядом, після чого Чернін перервав офіційні відносини з нею та польським урядом. У парламенті протести поляків були підтримані чехами та південними слов'янами. Сум'яття в Палаті Послів** досягли свого апогею 19 лютого – якраз коли у слуханнях як спостерігач брав участь

* Герби-символи Австрії.

** Нижній палаті австрійського парламенту.

Севрюк. Поляки спочатку мали намір голосувати проти проекту бюджету, однак додатковий протокол став тим аргументом, завдяки якому вони змінили свою позицію. Під час голосування вони утримались і, таким чином, урядовий проект вдалося прийняти. Щоб австро-польський проект остаточно не втратив підтримку серед поляків, Австро-Угорщина зволікала з фактичною передачею Холмщини Україні і не допускала на її територію українського представника. Як привід для відмови від ратифікації мирного договору від 9 лютого 1918 року Австро-Угорщина використала той факт, що українські обіцянки про поставку країнам Четвертного союзу в термін до 31 червня одного мільйона тонн збіжжя були виконані лише частково (станом на листопад 1918 року надійшла лише 113 тис. 421 тонна включно з борошняними виробами, бобовими культурами, фуражем та насіннєвим матеріалом). Натомість союзники Австро-Угорщини, яких факт недотримання Україною своїх зобов'язань стосувався однаковою мірою, мирний договір ратифікували: Болгарія – 15 липня, Німеччина – 24 липня, Османська імперія – 22 серпня 1918 року.

Хоча домовленість від 8 лютого про створення коронного краю повинна була триматися в таємниці, існувала реальна небезпека, що її зміст стане відомим, як тільки австрійський уряд внесе в парламент відповідний законопроект. Мабуть, саме зважаючи на вимогу поляків, 20 червня австрійський уряд вважав за необхідне заявити представникам Польського клубу, що без його згоди жодних змін у Галичині він не допустить. Оскільки австро-угорська сторона вважала зобов'язання України перед Центральними державами такими, що не виконані, вона заявила про анулювання протоколу про коронний край. 16 липня 1918 року відданий на збереження до німецького Міністерства закордонних справ примірник протоколу було спалено у дворі міністерської будівлі. Прямих вказівок цісаря Карла щодо цього не виявлено. Однак, без сумніву, все відбулося за його згоди.

Окупована Україна

13 березня ц.і.к. війська зайняли Одесу. 28 березня вище керівництво армій обох держав досягли домовленості про розподіл сфер впливу в

Україні: південно-західна частина Волинської губернії, Подільська губернія, Херсон та Катеринослав відійшли до Австро-Угорщини. Решта території Волинської губернії, Таврійська губернія (включно з Кримом), Київ, Полтава, Чернігів та Харків відійшли до Німеччини. Миколаїв, Маріуполь та Ростов-на-Дону вважалися спільною зоною окупації, причому Миколаїв та Ростов-на-Дону повинні були перебувати під німецькою, а Маріуполь – під австро-угорською зверхністю. Таганріг* та Новоросійськ повинні були відійти до німецької сфери впливу. Україна фактично перетворилася на німецько-австро-угорський кондомініум**, або, за висловом ц.і.к. представника у Києві д-ра графа Яноша Форгача (Dr. Janós Graf Forgách von Ghymes und Gács), – збільшеною і складнішою копією Шлезвіга-Гольштайна. Надзвичайний і повноважний посол Форгач з кінця лютого 1918 року був керівником «Ц.і.к. Комісії у Києві» (пізніше «Ц.і.к. Представництва Австро-Угорщини в Україні»), яка, будучи відповідальною за економічні питання, фактично виконувала функцію дипломатичного представництва. З 16 травня Одеса стала місцем розташування ц.і.к. Східної армії (під командуванням піхотного генерала Альфреда Краусса (Alfred Krauß); до цього це була II армія фельдмаршала фон Бьом-Ермоллі (Boehm-Ermolli). З червня 1918 року у структурі ц.і.к. ВКА з'явився відділ у справах України (керівник – полковник Генерального штабу Еміль Кренайс (Emil Kreneis). Царський і королівський консул, керівник генерального консульства в Одесі Гайнріх Зітковський фон Жемежова унд Жогорад (Heirich Zitkovsky von Szemeszova und Szohorad) виконував функції «представника Міністерства закордонних справ при штабі Східної армії». З березня 1918 року майор Генерального штабу Моріц Фляйшманн фон Тайсспрук (Moritz Fleischmann von Theißbruck) отримав статус «уповноваженого ц.і.к. ВКА при Українській Раді»***, а генерал-майор Леліо граф Шпанноччі (Lelio Graf Spannocchi) з 9 червня 1918

* Таганрог.

** Сумісне володіння.

*** Центральній Раді.

року – «уповноваженого генерала ц.і.к. ВКА в Україні», 28 травня 1918 року фельдмаршала Едуарда Едлер фон Бьолтца (Eduard Edler von Böltz) було призначено ц.і.к. намісником в Одесі. 29 квітня 1918 року до влади в Україні прийшов гетьман Павло Скоропадський, і країна почала офіційно називатися «Українська держава».

В кінці березня 1918 року ц.і.к. ротмістра ерцгерцога Вільгельма – сина призначеного в 1917-1918 роках регентом Польського королівства ерцгерцога Карла Штефана – було призначено командиром окремого підрозділу 11-ї піхотної дивізії 12-го корпусу, до складу якого мали входити ц.і.к. Український Легіон (Легіон Українських Січових Стрільців), батальйон піхоти 115-го піхотного полку та одна батарея*. Народжений 1895 року ерцгерцог Вільгельм був єдиним проукраїнськи налаштованим представником Дому Габсбургів-Лотаринзьких. Він добре знав українську мову, залюбки одягався в український одяг й через вишивки на ньому був прозваний «Василем Вишиваним» (офіційною українською формою його імені була назва «Архикнязь Вільгельм»). Після боїв за Нікополь легіон, що перебував у віданні групи генерал-майора фон Гаузера (von Hauser), взяв участь у боях під Олександрівськом, який перейшов до рук Центральних держав уже 16 квітня. Ерцгерцогу закидали «австро-українські» плани. Однак у який спосіб та наскільки серйозно він втілював ці плани у житті, однозначно сказати неможливо. У всякому випадку, щодо німецьких союзників та поставленого Берліном гетьмана Скоропадського він проводив особливу й не до кінця зрозумілу політику. Вирішальні докази на користь того, що Вільгельм мав особисті амбіції щодо українського трону, знайти важко. Якщо вірити щоденнику «уповноваженого генерала ц.і.к. ВКА в Україні» графа Шпанноччі, діяти в австро-українському руслі його буцім письмово уповноважив цар Карл. Однак цьому суперечить лист царя Карла на адресу ерцгерцога Вільгельма, датований кінцем травня 1918 року, в якому він хоча й не заперечував проти того, щоб Вільгельм «здійснював дружні кроки назустріч українським елементам», однак просив його

* Очевидно, артилерійська.

при цьому, аби той «відмовився від будь-яких далекосяжних дій, тим більше, що за сьогоднішніх обставин важко зрозуміти бажання більшості українського народу». Присутність особи ерцгерцога в Україні може спричинити «великі проблеми у наших стосунках з Німеччиною» (і у справі вирішення польського питання) [в тексті чорнового варіанту листа це місце закреслено. – прим. В.Б.]». Важливим є також наступне речення: «Нашим головним інтересом в Україні є на найближчий час хлібозаготівлі, для гарантування яких необхідно подбати про стабілізацію існуючих відносин й по можливості не допустити будь-яких подальших владних змін».³³ У серпні 1918 року німецький уряд нібито мав у своєму розпорядженні лист ерцгерцога, в якому він називав себе «найбільш прийнятною кандидатурою на український трон». Як свідчать новітні дослідження, німецькі чутки сягали своїм корінням в осінь 1917 року: у повідомленні, надісланому представником Міністерства закордонних справ при Ставці Верховного Головнокомандувача до Берліна в жовтні 1917 року, йшлося про те, що «молодий ерцгерцог Вільгельм, син ерцгерцога Карла Штефана, буцім готується для української справи». У вересні 1917 року німецьке посольство у Берні сповіщало, що в певних колах галицьких українців ходять розмови про цього ерцгерцога як про кандидата на можливий український трон. Навесні 1918 року «претендентом на український трон» ерцгерцога Вільгельма називали також і в ц.і.к. ВКА. Граф Форґач 1 червня 1918 року висловив думку, що «присутність Їх Світлості в Україні [...] не приносить нам жодної користі [...], а лише використовується тими радикальними колами, які дуже бажують посварити нас з німцями, приписуючи нам плани утвердження ерцгерцога на українському троні».³⁴ Командувач ц.і.к. Східної армії піхотний генерал Альфред Краусс, який побоювався, що висунення ерцгерцога кандидатом німці сприймуть як «недружню і спрямовану проти них інтригу» та зі свого

³³ Theophil Hornykiewicz (Hg.), Ereignisse in der Ukraine 1914-1922. Deren Bedeutung und historische Hintergründe. Bd. 3. Philadelphia 1968, S. 336.

³⁴ Ebd., S. 337.

* Власної політики Австро-Угорщини.

боку висунуть вимогу відмовитися від подальших претензій на економічні й політичні дивіденди в Україні, мав намір запропонувати ерцгерцогу іншу армійську посаду, «якщо ситуація в Олександрівську зайде надто далеко». І Форґач, який був проти будь-якої «Nebenpolitik»^{*} щодо гетьмана, і міністр закордонних справ граф Штефан Буріан фон Раєч (Stefan Graf Burian von Rajecz), котрий вважав, що тільки консолідація довкола режиму Скоропадського може привести до покращення становища монархії в плані забезпеченості продуктами харчування, наполягали на відкликанні ерцгерцога, про що Буріан повідомив Форґача 26 червня. В липні за дорученням цісаря Карла, який мав намір скористатися з тієї довіри, яку мав Вільгельм в українських колах, ерцгерцог вів перемовини з українськими депутатами у парламенті.

На початку серпня 1918 року у львівських газетах з'явилися повідомлення про начебто близьку відставку Скоропадського та прихід на його місце ерцгерцога Вільгельма. Після відвідин у серпні 1918 року кайзера Вільгельма (ймовірно з відома цісаря Карла він зондував ґрунт на предмет можливості миру) Вільгельм повернувся в Україну і знову вступив у командування Українським Легіоном. Питання про те, чи хотів ерцгерцог у ході свого візиту до кайзера Вільгельма здобути підтримку своїх планів, залишається без відповіді. Придворний і міністерський секретар фон Марзовські (von Marsovszky) 21 серпня повідомив Буріану наступне: «*Їх Величність просить Ваши Світлість сповістити графа Форґача про те, що отримане ним від посла фрайгерра фон Мумма суворо конфіденційне повідомлення, відповідно до якого ерцгерцог Вільгельм, перебуваючи у Ставці Верховного Головнокомандувача, просив імператора Вільгельма про підтримку своєї кандидатури на український трон, не відповідає дійсності і [є] неправдивим*».³⁵

Виходячи з міркувань реальної політики й, передусім, щоб розвіяти німецькі підозри, граф Форґач та генерал Краусс наполягали на необхідності якнайшвидшого відкликання ерцгерцога, чия

³⁵ Ebd., S. 349.

«присутність [...] дає приводи для неправдивих та небажаних чуток». Справа зрушилася з місця після детального звіту представника ц.і.к. Міністерства закордонних справ при ц.і.к. ВКА Карла графа цу Трауттмансдорфф-Вайнсберга (Karl Graf zu Trauttmansdorff-Weinsberg) від 30 серпня 1918 року. Останній містив витяг із висновків судового розслідування з приводу поведінки Українського Легіону, який звинувачувався у наступному: «порушення, як на словах, так і на ділі, наказів військового керівництва, підбурювання селян проти існуючих сьогодні в Україні порядків, прихильність до ідеї відокремлення Галичини від Монархії, приєднання Галичини до України, вигнання союзних військ [...], підбурювання проти великих землевласників та євреїв [...]. Легіон не визнає гетьмана Скоропадського і веде агітацію проти нього [...]. Аудитор пропонує відправити легіон у тил і розпочати кримінальне розслідування».³⁶

Організаційне управління ВКА внесло клопотання про переведення Українського Легіону у зону бойових дій на Південно-Західному фронті. Але оскільки цар Карл вагався з відкликанням легіону та ерцгерцога, бо, мовляв, це може бути сприйнято як «свідчення дієвості політичної пропаганди ерцгерцога», остаточно доля підрозділу і самого ерцгерцога Вільгельма зависла у повітрі. 6 вересня 1918 року рішення про виведення Українського Легіону з України шефом ц.і.к. Генерального штабу «в принципі було прийнято і санкціоновано Його Величністю», однак аби «запобігти опорі з парламентського боку та можливим заколотам» було вирішено його на Південно-західний фронт не відправляти. Оскільки командувач ц.і.к. Східної армії «з огляду на поширені в Україні чулки про політичні наміри пана ерцгерцога не в змозі відповідати за безпеку останнього» в кінці вересня Український Легіон та ерцгерцог Вільгельм були виведені з України. У жовтні Легіон (яким і надалі командував ерцгерцог) було передислоковано в Буковину та район Збруча у Галичині для несення прикордонної варті. Вільгельм став пізніше полковником Української Галицької Армії, брав участь у діяльності українофільських організацій та антифашистському Русі

³⁶ Ebd., S. 355.

Опору в Австрії. В 1947 році у британській окупаційній зоні Відня він був викрадений агентами КДБ і замучений у радянській тюрмі у Києві.

В червні-липні 1918 року монархія Габсбургів зробила спробу з допомогою ц.і.к. військових юристів здійснити реорганізацію українського військового судочинства. Яких-небудь фактів, які б свідчили про позицію цісаря Карла у цьому питанні, не виявлено.

У травні-червні 1918 року з російських військовополонених української національності ц.і.к. ВКА було сформовано «I Козацько-Стрілецьку дивізію»*, солдати якої склали присягу на вірність Українській державі і гетьману. 25 серпня 1918 року розпочалась її передача українському військовому відомству. Отаман Сокира-Яконтів** висловив цісарю Карлу подяку за створення дивізії. Ставлення ж самого цісаря до ідеї формування цієї дивізії невідоме.

Однією з останніх нагод для того, щоб перейнятися долею своїх русинських підданих (австрійської частини імперії), стала для цісаря робота над його «Маніфестом до народів». За особистою вказівкою цісаря 14 жовтня 1918 року у проект маніфесту, підготовлений депутатом з числа німецьких радикалів Оскаром Тойфелем фон Йоганн Андреас фрайгерром фон Айхгоффом (Oskar Teufel von Johann Andreas Freiherr von Eichhoff), було внесено зміни у тому сенсі, що у ньому з'явилося згадування про Королівство Галич. У вересні Гайнріх Ламмаш (Heinrich Lammasch) та Арнольд Красни фон Ерген (Arnold Krasny von Ergen) вже запропонували створити у складі побудованої на засадах конфедерації Австрійської імперії, відповідно, Королівство Галич та Федеральну державу українського народу.

Джерела та література

Wolfdieter Bihl, Beiträge zur Ukrainepolitik Österreich-Ungarns 1918, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. N. F. Bd. 14. Wiesbaden 1966, S. 51–62.

Wolfdieter Bihl, Einige Aspekte der österreichisch-ungarischen Ruthenenpolitik 1914–1918, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. N. F. Bd. 14. Wiesbaden 1966, S. 539–550.

Wolfdieter Bihl, Die österreichisch-ungarischen Dienststellen in der Ukraine

* Т.зв. Сіру, або Сірожупанну дивізію.

** Насправді Сокира-Яхонтів.

1918, in: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Nr. 20. Wien 1967, S. 379–388.

Wolfdieter Bihl, Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litovsk. Wien – Köln – Graz 1970.

Wolfdieter Bihl, Zur Tätigkeit des ukrainophilen Erzherzogs Wilhelm nach dem Ersten Weltkrieg, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. N. F. Bd. 19. 1971, S. 538–540.

Wolfdieter Bihl, Die Ruthenen, in: Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch (Hg.), Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. 3. Wien 1980, S. 555–584.

Wolfdieter Bihl, Kaiser Karl und seine Bedeutung für die Ukrainer, in: Jan Mikrut (Hg.), Kaiser Karl I. (IV.) als Staatsmann, Ehemann und Familienvater. Wien 2004, S. 15–34.

Peter Broucek, Karl I. (IV.). Der politische Weg des letzten Herrschers der Donaumonarchie. Wien – Köln – Weimar 1997.

Theophil Hornykiewicz (Hg.), Ereignisse in der Ukraine 1914–1922. Deren Bedeutung und historische Hintergründe. Bd. 3. Horn 1968.

«Червоні» проти «білих». Україна та «громадянська війна» у Росії

Ганнес Ляйдінгер

Розмежування

Боротьба між «червоними» та «білими» після Жовтневої революції 1917 року позначає дихотомію, яка жодним чином не спроможна дати точну характеристику конфлікту на території колишньої царської держави. В історіографії справедливо вказується на різні політико-ідеологічні позиції, які не можна зводити лише до проби сил між двома ворогуючими таборами. Абстрагуючись від питання про те, коли і за яких умов кольори «червоний» та «білий» були застосовані як характеристика чи самоідентифікація контрагентів, необхідно з'ясувати, наскільки при висвітленні цього силового протистояння зосередження уваги лише на «білих» як на збройній опозиції до «жовтневого режиму» та «червоних» є виправданим. Адже ряд протестних рухів при цьому не були враховані, а «біла влада» часто трактувалася як антирадянська «диктатура» колишніх офіцерів царської армії, через що «антибільшовизм», у тому числі поза межами Східної Європи, тенденційно ототожнювався із авторитаризмом «правих». Критика соратників В. І. Леніна з боку ліберально-демократичних сил, як і «непокірність» «зеленого», селянського за своїм характером, суспільства, а також розкол у середовищі «лівих» відійшли, таким чином, на задній план.³⁷

Проблематичними при аналізі численних антагонізмів виявилися, окрім цього, оперування поняттям “політичний табір”, а також

³⁷ Див.: Manfred Hildermeier. Geschichte der Sowjetunion 1917–1991. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates. München 1998, S. 134.

принцип поділу на кольори, який увійшов у практику після Французької революції й брався до уваги при розгляді у тому числі європейських і глобальних «громадянських воєн» протягом «короткого ХХ століття». Ближчі до російської традиції конотації натомість асоціюють «білий» колір із самодержавною політикою у монархічних системах. Тому невеличка група роялістів* до певної міри навіть у генералах Л. Г. Корнілові та А. І. Денікіні вбачала «червоних» та «рожево-червоних» ворогів корони. Інші трактування поєднують у собі значно ширший спектр антибільшовицьких сил та відмову від політичних ідентифікацій. «Біла» барва символізувала свого роду відкритий дискурс та примирення усіх партій і класів. У дійсності опоненти Леніна вбачали в ній головним чином тимчасовість усіх рішень, допоки не зберуться майбутні національні збори. Тому діяльність генералів та думських депутатів носила попередній і тимчасовий характер на відміну від декретів «народних комісарів».³⁸ У той час як «червоний» колір, який у російській мові позначається словом, що є синонімом до «гарний», символізував передусім рішучість, відвагу, поступ і просвітництво, «геройко-жертвна чистота» «білих» від самого початку була окутана ореолом «марності». Слід, щоправда, зауважити, що зарахування** відбувалося ретроспективно. Антибільшовицька еміграція, з другого боку, та офіційна ідеологія СРСР, з іншого, переслідуючи різну мету, спричинилися до появи спрощених підходів у трактуванні історичних подій 1917 – 1922 років.³⁹

Такому підходу протистоїть інший, який пропонує розглядати історію про захоплення та утримання влади більшовиками як складний і суперечливий процес, що відбувався у географічно, культурно і політично неоднорідному суспільстві. Конфлікт протікав в умовах суспільної і територіальної дезінтеграції, яка на тлі безпрецедентного занепаду авторитету держави стерла межу між «внутрішнім» і «зовнішнім» й одночасно спростила застосування сили ворогуючими

³⁸ Див.: Nikolaus Katzer, Die weiße Bewegung in Russland. Herrschaftsbildung, praktische Politik und politische Programmatik im Bürgerkrieg. Köln – Wien 1999, S. 538f.

³⁹ Ebd., S. 2–4.

* Монархістів.

** До таборів.

сторонами. Що стосується останнього, то тут маємо справу з аналізом конфліктних ситуацій, у яких в один клубок міцно сплелися соціальні, культурні та ідеологічні розбіжності, регіональні, національні, внутрішні та зовнішні інтереси, невизначеність кордонів, мінливість альянсів і фронтів.

Україна як показовий приклад

Україна у цьому сенсі може якраз слугувати ідеальним типом такого клубка конфліктів. Центральна Рада навіть у кінці 1917 – на початку 1918 року не уявляла молоду «Народну республіку» поза рамками російської держави. Ідея федеративного союзу залишалася й надалі актуальною.⁴⁰ Самостійницький курс був передусім захисною реакцією на більшовизм. У зв'язку з цим проявились відразу багато кризових явищ. Центральна Рада, опорою якої виступали ліві партії, змушена була спершу дбати про зростання національної свідомості сільського у своїй масі населення й при цьому одночасно шляхом проведення аграрної і соціальної реформ реагувати на революційні виклики з боку Росії. Однак Червона армія, яка перебувала у стадії піднесення, не залишила їй для цього часу. Спираючись у першу чергу на підтримку робітничого люду і промислових центрів Сходу та Півдня країни, радянська влада утвердилася без втрати симпатій села на користь Центральної Ради.⁴¹

Повернути свій колишній вплив остання могла вже тільки з допомогою німців. Щоб послабити Росію, Центральні держави спекулювали питанням української самостійності з різним розмахом. Утім, головне своє завдання уряди Берліна та Відня вбачали у забезпеченні імперій Гогенцоллернів та Габсбургів збіжжям і сировиною з «Остланду». Та вже швидко німецькі й австро-угорські військові кола переконалися, що сподівання, породженні підписанням у лютому 1918 року окремого миру з Україною, були перебільшеними. Недостатній авторитет Центральної Ради спричинив падіння останньої,

⁴⁰ Див.: Claus Remer, *Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19. Jahrhunderts bis 1917/18*. Frankfurt am Main et al. 1997, S. 238f.

⁴¹ Див.: Hannes Leidinger – Verena Moritz, *Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr. Die Bedeutung der Kriegsgefangenenproblematik für die Geschichte des Kommunismus in Mittel- und Osteuropa 1917-1920*. Wien – Köln – Weimar 2003, S. 330.

й війська Гогенцоллернів, які в результаті зробили ставку на Гетьманат Павла Скоропадського, були безпосередньо причетними до нього.⁴²

Встановлення режиму Скоропадського, який спирався на підтримку частини російського та зрусифікованого українського дворянства, представляв, головним чином, інтереси великих землевласників і, зосередивши усю повноту влади в руках однієї особи, не поспішав із скликанням народного представництва, лише поглибило розкол у середовищі «проукраїнських» сил.⁴³ Ліві партії спочатку трималися осторонь і не чинили відкритого спротиву Гетьманату, який перебував під захистом німців. Однак вже незабаром останній себе повністю дискредитував. На селі почалися виступи проти примусових реквізицій. Повсталі селяни виявилися суттєвим дезорганізуючим фактором. У той час як уряди Центральних держав були втягнуті у виснажливу боротьбу*, національні опозиційні сили поповнювалися новими прихильниками. Кінець Першої світової війни, прагнення якого було дотепер визначальним чинником поведінки Німеччини та Дунайської монархії на Східному фронті, призвів не тільки до падіння влади Габсбургів та Гогенцоллернів, але також і режиму Скоропадського.⁴⁴

Однак з якогось моменту Українська Народна Республіка не могла більше протистояти більшовикам, які, починаючи з березня 1918 року, іменували себе комуністами. Після відходу німців стало також чітко зрозуміло, що Москва дуже зацікавлена у безпосередньому контролі над західною «житницею». Село, яке спочатку не було налаштованим однозначно проти національної ідеї, тепер все більше симпатизувало «жовтневому режиму». Каральні акції, нові хлібні реквізиції, порушення обіцянок, націоналізація землі, а також створення комун і колгоспів – усе це сприяло поширенню вороже налаштованого проти «зовнішнього світу» в цілому, та міської ученості зокрема, козацько-селянського анархізму, чи не найбільш типовим представником якого став Нестор Махно.⁴⁵

⁴² Див.: Frank Grelka, Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42. Wiesbaden 2005, S. 289, 326f.

⁴³ Див.: Günter Rosenfeld (Hg.), Pavlo Skoropads'kyj. Erinnerungen 1917 bis 1918. Stuttgart 1999, S. 31.

⁴⁴ Див.: Andreas Kappeler, Kleine Geschichte der Ukraine. München 1994, S. 172f.

⁴⁵ Див.: Ebd., S. 173, 181.

* Йдеться як про боротьбу з більшовиками, так і про приборкання повстанського руху.

За цих обставин більшовиків так само сприймали як «подразник та інородне тіло». Регіональні та національні настрої виявляли себе навіть у середовищі «червоних». Коли на початку 1918 року більшовицькі війська перед натиском сил Центральних держав відступили, у східноукраїнському місті Харків їх зустріли з недовірою навіть їхні прихильники. Більше того, у Полтаві члени Української комуністичної партії звинуватили росіян у колоніалізмі, в той час як у Катеринославі навіть «київський» варіант радянської України вважався вже сепаратизмом.⁴⁶

Додаткові ускладнення принесло підписання 3 березня 1918 року Брестського мирного договору. Угода між радянською Росією та Центральними державами не тільки поклала край співпраці більшовиків та лівих соціалістів-революціонерів. Останні, як і багато лівих комуністів, тепер також долучилися до повстанського руху проти Гетьманату та німецької окупації. У той час як прихильники «жовтневої революції» після підписання Брестських угод демонстрували чутливість до російської національної ідеї, Ленін, навпаки, виступав за «передішку», тобто за мир із Центральними державами. У приборканні повстанського руху (Insurrektionspolitik) на території німецької «окупаційної зони» чільне кремлівське керівництво вбачало, принаймні офіційно, «неповагу (Insubordination) до радянської влади».⁴⁷ Та незважаючи на це, перший партійний з'їзд українських комуністів у російській столиці проходив під опікою діячів московської комуністичної партії, які бажали продовження «інтернаціональної боротьби проти імперіалістів» та «агітації» серед німецьких та австро-угорських окупаційних військ.⁴⁸

Між тим, для російських ворогів радянської ідеї Брест-Литовськ також став поворотним моментом. Вони не сприймали домовленостей з Берліном та Віднем передусім через територіальні причини. Колишні генерали царської армії, яким у 1918 році вдалося позбутися потенційних союзників з числа есерівських противників Леніна,

⁴⁶ Див.: James E. Mace, *Communism and the Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine 1918–1933*. Cambridge 1983, S. 27–30, 30, 40f.

⁴⁷ Див.: Leidinger – Moritz, *Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr*, S. 350.

⁴⁸ Див.: RGASPI, F. 17, op. 86, d. 112; ebd., F. 549, op. 1, d. 82; Leidinger – Moritz, *Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr*, S. 350–352.

виступали за «єдину та неподільну Росію». Однак саме через це «білі добровольчі загони», щораз більш авторитарну політику яких «конституційні демократи» терпіли, виходячи, головним чином, з великоросійських міркувань, поставили себе у складне становище. Так, сподіваючись на відновлення Східного фронту, Антанта підтримувала армії Антона Денікіна та Олександра Колчака. Однак якихось чітких і далекосяжних цілей, які б виходили за рамки війни проти Німеччини, Антанта у своїй спільній російській політиці до кінця Першої світової війни так і не зуміла визначити.⁴⁹ Строкаті регіональні інтереси великих держав та національні сепаратистські рухи погіршували становище «білих», які значною мірою залежали від «іноземної інтервенції». На окраїнах колишньої імперії Романових, звідки «добровольчі армії» вели свій наступ проти «червоного центру», вони стикалися з опором представників етнічних меншин, поборниками автономістських та незалежницьких домагань.⁵⁰

Навіть козаки, про яких казали, що «кайма їхнього сідла уособлює кордон Російської імперії», беручи участь у походах заради чужої для них мети, у міру віддалення від рідних місць втрачали бойовий запал. У цьому на власному досвіді в однаковою мірою змогли переконатися і отаман Петро Краснов, і його попередник Олексій Каледін. Передусім ті з-поміж донських козаків, хто вважав останнього своїм ворогом, сприймали альянс із «білими» та їх війну проти «червоних» «імпортованим конфліктом», якого слід було б ліпше не підпускати до свого «порога».⁵¹ Петро Краснов, знову ж таки, мав добрі стосунки із Павлом Скоропадським, який підтримував Донське військо у його боротьбі з більшовиками. Та обставина, що Краснов та Скоропадський однаковою мірою вдавалися до переговорів із Центральними державами, тільки збільшувала дистанцію між ними та критично налаштованими щодо Брестського миру прихильниками Антанти в таборі Денікіна. В результаті, «агітаційні походи» останнього в Україну сприймалися гетьманом у Києві як повністю незаконні. І це, незважаючи на те, що у довгостроковій перспективі Скоропадський не

⁴⁹ Див.: Leidinger – Moritz, *Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr*, S. 369–372, 651.

⁵⁰ Див.: Manfred Hildermeier, *Russische Revolution*. Frankfurt am Main 2004, S. 66f.

⁵¹ Див.: Leidinger – Moritz, *Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr*, S. 326.

розраховував на перемогу Центральних держав та альянс із Берліном, а свою «політику українізації» й, зокрема, в царині освіти, не вважав такою, що суперечить планам можливого возз'єднання з Росією.⁵²

Тому з федералістично-автономістських і тим паче з національно-сепаратистських позицій «білогвардійці» сприймалися таким же «окупаційним режимом», як і влада «червоних», яка відводила «периферії» роль передусім постачальника «центру» і, запроваджуючи політику воєнного комунізму, не зважала на місцеві особливості.⁵³ Тож перед Леніном стояло завдання заретушувати присутній у політиці більшовиків яскраво виражений «великоросійський імперіалізм та шовінізм». Наприкінці 1919 року він пообіцяв запровадження на підконтрольній радянській владі території федеративних відносин, а разом також і наділення землею селян.⁵⁴ Незважаючи на те, що продовження практики конфіскації збіжжя спричинило нові виступи селянства, цим кроком він polegшив справу «захоплення України». Допомогла йому у цьому й поведінка «білих» з табору Денікіна: у 1919 році останні не тільки відмовилися від будь-якої співпраці з українськими національними формуваннями Симона Петлюри, але й через свою реакційну програму та намагання перекласти відповідальність за здійснення соціальних і демократичних реформ на плечі майбутніх Установчих зборів, не отримали підтримки більшості населення.⁵⁵

Український національний рух, який на початку 1919 року святкував об'єднання із західними, колись підгабсбурзькими землями, опинився тим часом сам-на-сам із могутніми ворогами. Пошуки потенційних союзників породжували нові чвари. Петлюра через свій союз із поляками, які вимагали для себе Східну Галичину, втратив підтримку. Коаліція із Західною Україною розпалася. Варшава наполягала на правомірності своїх зазіхань і вирішила поширити свій

⁵² Див.: Rosenfeld, Skoropads'kyj. Erinnerungen, S. 25–30, 28f, 269, 331.

⁵³ Див.: Hildermeier, Russische Revolution, S. 69–71.

⁵⁴ Див.: Kappeler, Kleine Geschichte der Ukraine, S. 178f.

⁵⁵ Див.: Orlando Figes, A People's Tragedy. The Russian Revolution 1891–1924. London – Sydney – Glenfield 1996, S. 664f, 675.

антирадянський похід 1920 року також і на Східну Україну. Однак там польські частини не знайшли підтримки, а їхні союзники – петлюрівці остаточно втратили свій підірваний авторитет.⁵⁶

У цей самий час Денікін, який ще у 1918 році закріпився на Півдні України, встановивши, починаючи з 1919 року, в багатьох районах Сходу і Півдня країни військово диктатуру, втратив підтримку також і російських груп населення міст та промислових центрів. За винятком верхнього прошарку, останні все більше схилилися до підтримки «червоних». Примітним є той факт, що навіть у 1920 році лави українських комуністів на чотири п'ятих склалися з неукраїнців. У цьому зв'язку несправедливо звинуваченими виявились усі євреї, яким опоненти більшовиків закидали співпрацю з радянською владою. Антисемітські настрої виявили себе у формі ексцесів уже в 1917-1918 роках, причому виправдання своїй упередженості війська Центральної Ради вбачали в аналогічних діях армій Центральних держав. До погромів однаковою мірою вдавалися і українські національні формування, і польські частини, і «повсталі селяни». Широко розповсюджена ненависть до євреїв іноді проявлялася навіть у з'єднаннях Червоної армії. Однак, як показують дослідження, відповідальними за винищення цілих єврейських поселень були, в першу чергу, денікінські добровольчі та козацькі формування. Лише протягом 1919-1920 років загинули щонайменше 30 тис. осіб. Ще більше було поранилих та таких, що втратили своє майно.⁵⁷

Термінологічні труднощі

Якщо взяти до уваги становище в Україні та багатьох інших частинах колишньої царської імперії, то спроба охарактеризувати один з найбільш трагічних періодів в історії Східної Європи за допомогою загального поняття «російська громадянська війна», видається до певної міри хибною.⁵⁸ Та незважаючи на це, саме такий термін прижився як у радянській історіографії, так і західній «радянології» й

⁵⁶ Див.: Kappeler, *Kleine Geschichte der Ukraine*, S. 174f.

⁵⁷ Див.: Figes, *A People's Tragedy*, S. 666, 676-679.

⁵⁸ Про це див. також: Verena Moritz – Hannes Leidinger, *Die Nacht des Kirpitschnikow. Eine andere Geschichte des Ersten Weltkriegs*. Wien 2006, S. 185f.

продовжує до нашого часу використовуватися, не викликаючи найчастіше жодних додаткових питань.⁵⁹

Даний підхід видається тим більше необґрунтованим, якщо врахувати, що «громадянська війна», яка як явище обов'язково супроводжує кожну «революцію»,⁶⁰ є широкоживаним «модним терміном», а тому потребує точного і такого, що піддається перевірці, визначення. Щодо цього вважається, що будь-які окремі конфлікти чи «клубки конфліктів» краще пізнаються за допомогою компаративних методів. Втім, незважаючи на те, що більшість відомих з часу закінчення Другої світової війни випадків силового протистояння були внутрішньодержавними конфліктами, і що розпад СРСР, а надто Югославії, зробив цю тематику особливо актуальною, протягом довгого часу справа із порівняльним вивченням громадянських воєн пробуксовувала. Називають багато різних причин того, чому ця сфера досліджень залишається занедбаною: по-перше, вивчення цього предмета вимагає проникнення у суть багаторівневих процесів, які важко досягнути емпірично, і на перебіг яких впливає тугий вузол зовнішніх і внутрішніх факторів. До того ж відсутня його чітка приналежність до певної дисципліни. Цією проблематикою займаються політологи, соціологи, етнологи та історики, не вважаючи себе при цьому по-справжньому відповідальними за неї.⁶¹

Принциповою є однак необхідність з'ясувати загалом, які події та явища можуть позначатися терміном «громадянська війна». Збройні протистояння різноманітних груп у рамках однієї держави – незалежно від того, йдеться про боротьбу між двома або більше рівноцінними контрагентами, наприклад, за зміну або збереження моделі суспільних

⁵⁹ Про підходи російських істориків до визначення цього поняття див.: Круглый стол «Гражданская война в России // Отечественная история. – 1993. – №3. – С. 102-115; Поляков А. Гражданская война в России: возникновение и эскалация // Отечественная история. – 1992. – №6. – 32-41.

⁶⁰ Див.: Reinhard Koselleck, *Revolution, Rebellion, Aufruhr, Bürgerkrieg*, in: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd. 5. Stuttgart 1984, S. 653-788.

⁶¹ Див.: Peter Waldmann, *Bürgerkriege*, in: Wilhelm Heitmeyer – John Hagan (Hg.), *Internationales Handbuch der Gewaltforschung*. Wiesbaden 2002, S. 368-389, hier S. 371f.

відносин, чи «асиметричний» конфлікт між частиною населення та державою, що має на меті отримання або утримання влади,⁶² – принципово вказують на природний характер існуючого у суспільстві антагонізму. Однак для періоду «нової смуги» (Neue Zeit der Wirren), а саме так часто позначають відтинок східноєвропейської та руської, чи, точніше, «російської» історії від захоплення влади більшовиками до початку 20-х років⁶³, останній не може бути прийнятий як єдиноправильне пояснення.

На загальний перебіг подій, наприклад, суттєво впливали автономістські та незалежницькі рухи, відносини з якими у С.-Петербурга здавна були напруженими. Після захоплення влади більшовиками та проголошення 2 листопада 1917 року Декларації прав народів Росії, яка гарантувала неросійським народам повне право на самовизначення включно з можливістю відділення від Росії, про змагання за владу та новий суспільний порядок в рамках «єдиної держави» не могло бути й мови.

Позитивне, як і негативне сприйняття «жовтневих гасел» позначає в багатьох регіонах колишньої царської держави перехід від ідеї федеративної перебудови до розпаду «імперії», а отже, певним чином, від громадянської до сецесійної війни*. Відокремлення Фінляндії, Литви, Латвії, Естонії, а також України на рубежі 1917-1918 років якраз і маркують цей поворотний момент. Доля ж Польщі, що й без цього перетворилась на загальноєвропейську проблему, вирішилась не в ході внутрішньоросійського конфлікту, а в результаті розстановки сил, яка склалася за підсумками Першої світової війни на Східному фронті. До цього слід додати автономістські тенденції, як, наприклад, у Сибіру, а також вимоги державної самостійності з боку донських та кубанських козаків. Останні демонстрували серйозність своїх намірів шляхом делегування власних неофіційних представників на Паризьку

⁶² Див.: Koselleck, Revolution, Rebellion, Aufbruch, Bürgerkrieg, S. 712, 778.

⁶³ Див.: Hildermeier, Geschichte der Sowjetunion, S. 134. Йдеться про «нову смугу» як аналогію до подій російської історії початку 17-го століття. Однак при цьому знак дорівнює між перебігом подій, рушійними силами та самосвідомістю обох епох ставити не можна.

* Війни за можливість реалізувати право на самовизначення.

мирну конференцію, а також видворення зі своєї території головно російських та українських груп населення.⁶⁴ «Білі» були у загрозовій ситуації: з одного боку, слабкі добровольчі з'єднання, що ставили собі за мету повалення влади більшовиків, потребували додаткових бійців; з другого боку, було очевидним, що козаків надалі мало хвилюватиме те, хто керує у Москві. Антон Денікін, наприклад, так узагальнював їхню позицію у цьому питанні: «Росія нас не обходить».⁶⁵

«Білий генералітет» почувався натомість і далі зобов'язаним великій «неподільній Росії» й відмовлявся йти на компроміси з «народами окраїн». Вірним своїм принципам залишався він і під час походу на Київ: використання української мови в усіх державних установах і школах було заборонено. Неприйняття національних устремлінь відповідало, окрім того, самосвідомості офіцерів, які, відчувачи презирство до політико-світоглядних розбіжностей у антибільшовицькому таборі, сприймали боротьбу за владу передусім як звичайну воєнну операцію. Тому «білі» не мали «концепції громадянської війни» почасти навіть для російського населення. Над програмами соціально-економічних перетворень працювали нещиро і нерішуче. Головні інтереси більшості населення, як-от земельна реформа, мали для них другорядне значення порівняно з військовими походами. Головна ставка робилась на виграш на полі бою. А тому не дивно, що московське компартійне керівництво вже на початку 1918 року оголосило, що поразка козацьких та добровольчих армій на Півдні Росії означає за великим рахунком кінець «громадянської війни».⁶⁶

Таким чином, не тільки «білогвардійці», що не бажали рахуватися ні з національними, ні з соціальними рухами на території колишньої царської імперії, але й також усі інші, налаштовані проти «жовтневого режиму» угруповання, були залежними від чинників, коріння яких у першу чергу сягало поза межі Росії.

⁶⁴ Див.: Figes, *A People's Tragedy*, S. 570.

⁶⁵ Цит. за: Leidinger – Moritz, *Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr*, S. 122f.

⁶⁶ Див.: Ronald Kowalski, *The Russian Revolution 1917-1921*. London – New York 1997, S. 114.

Передусім мова йде про труднощі, пов'язані з відправленням на Західний фронт спеціально створеного із лав колишніх полонених ц.і.к. армії Чехословацького корпусу. Зрештою, саме ескалація чехословацько-радянського конфлікту⁶⁷ призвела до антибільшовицької інтервенції, причини якої слід шукати в міжнародній ситуації періоду завершення Першої світової війни, у військових, зовнішньополітичних та економічних прагненнях Союзних держав, у цілому, та в інтересах Японії і США у Східній Азії та регіоні Тихого океану, зокрема. Те, що слабкий і різношерстий російський рух проти «народних комісарів» Леніна на Волзі, Уралі та в Сибіру виник практично тільки завдяки «повстанню чехословаків», яке все більше схилилося у бік боротьби проти влади комуністичних рад, видно з хронології подій літа 1918 року.⁶⁸

Останні відображають також суперечності між більшовиками та представниками російського «аграрного соціалізму» й, передусім, контрольованим есерами урядом у Самарі. Після того, як комуністам вдалося нейтралізувати опір соціал-революціонерів, що збіглося в часі із встановленням влади Колчака в Сибіру, провідна роль у боротьбі проти більшовиків перейшла до «білих» військ. Важливо, що і у випадку із Чехословацьким корпусом, і в усіх випадках військової, а головню матеріальної допомоги з боку Союзників, головні імпульси для продовження боротьби проти радянського уряду надходили ззовні, і що за інших обставин російська «контрреволюція» навряд чи була б життєздатною, принаймні протягом тривалого часу.⁶⁹ Знавці проблеми, як-от Маргарете Кланте (Margarete Klante), співробітниця відділу захисту полонених прусського військового міністерства та авторка серйозної монографії з цієї теми, вказують, відповідно, на те, що саме відхід чехословаків на довгий час послабив армію Колчака, і що «білий російський фронт» після цього «ніколи більше не відновив своєї

⁶⁷ Про це див. передусім: Moritz – Leidinger, Die Nacht des Kirpitschnikow, S. 171-205.

⁶⁸ Див.: Leidinger – Moritz, Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr, S. 377-388, 403-409.

⁶⁹ Див.: Alex P. Schmid, Churchills privater Krieg. Intervention und Konterrevolution im russischen Bürgerkrieg November 1918–März 1920.

сили».⁷⁰ Сказане повною мірою було справедливим і щодо підтримки Антона Денікіна з боку Антанти. Коли остання дізналася про сумнівні оборудки з її поставками та про відступ Колчака в глиб Сибіру, було прийнято рішення надалі допомогу «білим» на Півдні надавати тільки на умовах оплати або товарного обміну. Антибільшовицькі з'єднання, які через їхню дотеперішню поведінку вже встигли втратити довіру місцевого населення, заходилися тепер плондрувати міста і села. Сам Денікін за цих обставин зрозумів, що його гру програно.⁷¹

За підтримувану у такий спосіб, головним чином, ззовні боротьбою між «білими» і «червоними» як до, так і після 1918 року крилися головні конфліктні лінії, а саме хитросплетіння міжнародних відносин та етнічні суперечності на території зруйнованої царської імперії. Більш детальний аналіз показує, що тут ми маємо справу із сецесійними та інтервенційними війнами, «колоніально-імперіалістичними» прагненнями до експансії великих держав і стратегічними комбінаціями на тлі Першої світової війни, а також із глобальними, зрежисованими головними гравцями в Парижі, Вашингтоні й Лондоні, а також, не в останню чергу, британським військовим міністром Вінстоном Черчіллем «захисними діями» проти «світового більшовизму».⁷² Подібні перипетії навряд чи можна трактувати, як внутрішньодержавні розборки із застосуванням зброї. Це саме стосується й спроби подати російсько-польську війну 1920-1921 років як третю фазу «громадянської війни» в Росії. Спровокований нападом Польщі на Радянську республіку наступ «білих» на чолі з наступником Денікіна Петром Врангелем є свідченням вирішального значення зовнішніх впливів. Бо як тільки Варшава і Москва домовилися про перемир'я, «білий» опір швидко зійшов нанівець, і рештки армії були евакуйовані з Криму морським шляхом.⁷³

⁷⁰ Див.: ÖStA/KA, Nachlass Raabl-Werner, B:141/4, II. Teil; HGM/Plennyarchiv, Brief Harald Halls an Joachim Givens, 26. I. 1932.

⁷¹ Див.: Figes, *A People's Tragedy*, S. 665f.

⁷² Див.: Leidinger – Moritz, *Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr*, S. 124f.

⁷³ Див.: Hans-Joachim Torke (Hg.), *Historisches Lexikon der Sowjetunion 1917/22 bis 1991*. München 1993, S. 35.

Проте, з іншого боку, на прикладі діяльності антибільшовицьких сил на Півдні й, зокрема, у випадку із оприлюдненням Врангелем у червні 1920 року земельного закону, який хоча й враховував вимоги селянства, проте вже не мав якогось значення, видно градус напруги, що його несла в собі внутрішня конфронтація у суспільстві.⁷⁴ Земельна реформа була ключовим питанням внутрішнього розвитку, причому в ході «аграрної революції» після зречення царя Миколи II селяни в основному самостійно досягали своїх цілей. При цьому впадає у вічі, що інтереси «села» тільки умовно збігалися зі «схемою громадянської війни». Російська «соціал-революційна інтелігенція», яка у боротьбі з владою Леніна сподівалася на підтримку селянства, була мало знайома із ситуацією на селі. В той момент, коли більшовики після першого засідання наклали заборону на роботу Конституанти, задушивши в зародку російський парламентаризм, соціалісти-революціонери, які володіли більшістю місць у Думі, зробили ставку на допомогу головним чином з боку аграрних регіонів. При цьому вони не могли зрозуміти, що з отриманням *«автономії, якою селяни володіли в рамках селянських рад, і вважаючи на яку Конституанта по суті втрачала своє значення, їх мета [рос. «воля». – Прим. Г.Л.], ця давня селянська мрія про самоуправління, була вже реалізована»*.⁷⁵

Селянська маса, політична свідомість якої тривалий час *«закінчувалася на межі свого села і свого поля»*, сприймала розборки між партіями як *«щось, що відбувалося десь далеко у місті»*.⁷⁶ А тому донські козаки не були єдиними, хто вбачав у підтримці «близького імпорту» чужого їм конфлікту. Проти *«навмисного розпалювання громадянської війни»* «жовтневим режимом» виступали в багатьох регіонах – поведінка, яка, між іншим, жодним чином не обмежувалася лише сільською місцевістю, а була також і в середовищі обласканого «червоними» «пролетаріату».⁷⁷

⁷⁴ Див.: Ebd.

⁷⁵ Orlando Figes, Die Tragödie eines Volkes. Die Epoche der russischen Revolution 1891-1924. Berlin 1998, S. 549.

⁷⁶ Див.: Ebd.

⁷⁷ Див.: Martin Krispin, Bolschewiki und bäuerliche Opposition im russischen Bürgerkrieg: Der Bauernaufstand im Gouvernement Tambov 1920–21, in: Heinz-Dietrich Löwe (Hg.), Volksaufstände in Rußland. Von der Zeit der Wirren bis zur „Grünen Revolution“ gegen die Sowjetherrschaft. Wiesbaden 2006, S. 519-559, hier S. 528.

Коли ж наслідки воєнного комунізму та соціальних експериментів більшовиків стали відчутними на селі, саме селяни були першими, хто побачив у них загрозу своїм життєвим інтересам. Результатом стали збройні виступи в середині країни.⁷⁸ Заворушення на селі та поява так званого «зеленого фронту»⁷⁹, відповідно до селянської самосвідомості, артикулювали насамперед партикулярні позиції. Напружені стосунки між більшовиками та селянством позначали в багатьох випадках конфлікт між містом і селом, силовий потенціал якого виплеснувся швидше у формі «селянської», а ніж «громадянської» війни. У цьому сенсі «махновщина», в рамках якої селянська самосвідомість, між іншим, не завжди збігалася з анархістськими поглядами ватажків повстанського руху, трактується у новітніх російських публікаціях також як «селянська революція», що була нав'язана пам'яттю про кріпачину й спровокована німецькою окупацією, «громадянською війною», загрозою «білої» реставрації та воєнним комунізмом «червоних».⁸⁰ За винятком окремих форм опору в середовищі робітництва, який проявився вже за декілька місяців після того, як Ленін захопив владу, і у наступні роки переріс у загальнополітичне питання про майбутнє радянської держави, розв'язана між «червоними» і «білими» під впливом важкозрозумілих ідеологем, зовнішньополітичних та націоналістичних інтересів війна залишалася для більшої частини російського населення чужою. Ставлення до прихильників та ворогів московського уряду значною мірою залежало від місцевих потреб. Короткотривалі, територіально обмежені союзи і сутички поза рамками надрегіонального протистояння з'єднань «червоних» і «білих» армій нерідко набували вирішального значення в ході реалізації військових сценаріїв.

«Загальноросійські» спалахи політичної і соціальної напруги припадають, що характерно, якраз, навпаки, на період до і після тих років, які зазвичай позначаються назвою «громадянська війна» в Росії. Лютнева революція та здійснений Леніном у жовтні чи, точніше, в листопаді 1917 року переворот засвідчили параліч державної влади й

⁷⁸ Див.: Kowalski, *The Russian Revolution*, S. 146.

⁷⁹ Hildermeier, *Geschichte der Sowjetunion*, S. 134.

⁸⁰ Див.: Nestor Machno, *Krest'janskoe dviženie na Ukraine 1918-1921. Dokumenty i materialy*. Moskau 2006, S. 5-7.

заразом висунули на передній план політичну історію центру, перенісши увагу на фундаментальні процеси соціальної трансформації. Однак останні перебували у суперечності із завданням збереження країни, яке в ході більшовицьких потуг щодо утримання влади знаходить своє тоталітарне вирішення.

Після закінчення так званої «громадянської війни» розпочалася власне внутрішня боротьба: Кронштадтське повстання 1921 року уособлювало собою широкий опір комуністичній монополії на владу. Невдоволення на флоті віддзеркалювало разом з тим і настрої на селі, адже команди військових суден «значною мірою були доукомплектовані селянським елементом».⁸¹ Не випадково у цей самий час відбуваються великі селянські повстання. Справжні селянські армії чисельністю до 50 тис. осіб аж до їхнього розгрому в серпні 1921 року контролювали територію в районі Тамбова, а також частково райони довкола Пензи та Саратова.⁸²

Перші заворушення почалися, коли поразка «білих» була вже очевидною, й селяни перестали боятися повернення поміщиків.⁸³ Також тепер виявилось, що село виступило не тільки проти окремих ненависних представників «жовтневого режиму». Навпаки, все більша недовіра до радянської системи доповнювалася вимогою такого суспільного устрою, який би був здатний гарантувати свободу і рівність усіх громадян, а також відмову від класової боротьби. Повстанці вважали себе вістря́ми нової, «громадянської революції» [нім. «Bürgerrevolution», – Прим. Г.Л.], яка повинна була принести Росії великі зміни. Тому вони ставили собі за мету не тільки відбити більшовицьку атаку на селянську економіку. Партизанські ватажки жодним чином не обмежувалися тільки селом, а завжди виступали від імені всього «працюючого люду».⁸⁴

Однак влада «червоних комісарів» вийшла зі збройного протистояння 1918-1920 років зміцнілою. Не тільки збільшений, але й

⁸¹ Цит. за: Leidinger – Moritz, Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr, S. 126.

⁸² Див.: R. J. Rummel, Lethal Politics. Soviet Genocide and Mass Murder since 1917. New Brunswick – London 1990, S. 34f.

⁸³ Див.: Kowalski, The Russian Revolution, S. 147.

⁸⁴ Див.: Krispin, Bolschewiki und bäuerliche Opposition, S. 542, 555.

вдосконалений репресивний апарат, завданням якого було гарантування влади комуністів, тримав під контролем опозиційні рухи в середовищі російського народу. Так звана «громадянська війна» завершилася, а справжньої за великим рахунком не сталося.

Причина того, що не тільки в радянському лексиконі, але й також повсюдно у науковому дискурсі в кінцевому підсумку закріпилося поняття «громадянська війна», крилася значною мірою в рідкісному випадку збігу інтересів багатьох, втягнутих у війну на території колишньої царської імперії, сил. Зрештою, тільки факт «громадянської війни» робив усі дії ворогів Леніна легітимними. Конфлікти останніх між собою можна було до того ж подати як причину поразки. Майже нездоланна безодня між ними та широкими масами населення, яке після Першої світової війни принципово не бажало воювати, а також майже повна залежність від чужоземних інтервенційних і окупаційних сил, ставила під сумнів виправданість їхніх дій. До того ж йшлося про великоросійський шовінізм «білої» воячини, який сприймав національні почування на периферії старої «неподільної Росії» неохоче або ж ігнорував їх повністю, намагаючись таким чином, і не тільки в проміжку 1917-1920 років, маргіналізувати важливе конфліктне поле східноєвропейської історії.⁸⁵

Свій інтерес до пов'язаних з воєнними діями в Росії інтерпретацій та термінологій виявили тим часом також й великі держави. Бажання приховати інтервенційні наміри та подати насильницькі акції в першу чергу як результат регіональних конфліктів поєднувалося в певних колах Антанти з прагненням використати дестабілізацію цілого регіону для досягнення власних цілей у світовій війні. Виступаючи проти Брестського миру між радянським урядом та Центральними державами, британський прем'єр Девід Ллойд Джорж у 1918 році переконував своїх співробітників, що за теперішніх обставин «громадянська війна чи бодай просто продовження хаосу» в Росії є вигідним для Англії.⁸⁶

⁸⁵ Див.: ÖStA/HHStA, PA X 1918, Karton: 151, Fol. 82f.

⁸⁶ Див.: Schmid, Churchills privater Krieg, S. 21.

У той час як не тільки серед Союзних держав, але й також всередині урядів Японії та західних держав існували протилежні підходи у цьому відношенні, Дунайська монархія в прямому сенсі займалася термінологічними питаннями. Виступ Чехословацького легіону проти партнера по Брестському договору, московських «народних комісарів», засвідчив наявність національних проблем в Австро-Угорщині, для існування якої «чеське питання» значною мірою становило загрозу. Коли ж і в самій державі Габсбургів для позначення дій із захоплення Транссибірської залізниці «легіонерами» та ключової ролі останніх в антикомуністичному русі на Волзі, Уралі та у Сибіру почав все більше утверджуватися термін «чехословацький фронт», реакція ц.і.к. ВАК у Бадені, що під Віднем, була однозначною: *«Намагання зіпсувати політичне реноме Австрії, – зазначав з-поміж іншого у своєму повідомленні від 5 жовтня 1918 року на адресу Міністерства закордонних справ начальник Генерального штабу генерал-полковник Артур фрайгерр Арц фон Штрауссенбург (Arthur Freiherr Arz von Straußenburg), – має для Антанти при продовженні вживання вислову “чехословацький фронт” вирішальне значення. [...] Наш інтерес, як мені видається, полягає у тому, щоб [...] просвічувати громадськість монархії, союзних нам держав, а також за кордоном. Передусім наша преса має відмовитися від вживаного дотепер вислову “чехословацький фронт”, пишучи натомість про “антибільшовицький” чи “контрреволюційний” фронт, і послуговуючись надалі звичними для більшовицьких воєнних повідомлень географічних назв фронтів».*⁸⁷

Однак і для самого ВАК було попри це зрозуміло, що застосовувати однакову з Москвою термінологію навряд чи можливо. Адже, зрештою, Ленін та його соратники, відповідно до їхніх, підкріплених солідними теоретичними працями, переконань, стали застосовувати для позначення процесів на території колишньої царської імперії зовсім відмінні інтерпретації. Керуючись своїми ідеологічними переконаннями, в 1917 році більшовики не лише вбачали можливість громадянської війни, але й бажали останньої,

⁸⁷ ÖStA/HHSStA, PA X 1918, Karton: 151, Fol. 82f

перш ніж у квітні 1918 року, після того як козаки та «білі» добровольчі армії були розбиті, оголосити власне про її закінчення. Та коли «жовтневий режим» почав силовими методами здійснювати постачання продуктів харчування із аграрних регіонів у потерпаючі від голоду столичні міста, кремлівські правителі без вагань вдалися до ідеологічно вмотивованих засобів боротьби. Член Центрального комітету більшовицької партії* та голова Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету**. Яків Свердлов 20 травня 1918 року заявив щодо цього: *«Якщо про міста ми можемо сказати, що там революційна радянська влада є достатньо сильною, щоб могли протистояти будь-яким виступам буржуазії, то про село цього сказати не можна. Тому нам потрібно вряй серйозно поставити питання про соціальний розкол села, питання про створення на селі двох вороже налаштованих одна проти одної сил; ми маємо поставити собі за мету спровокувати конфронтацію найбільш вверств населення з куркульським елементом. Тільки у випадку, якщо нам вдасться розколоти село на два непримиренні табори і розпалити там таку ж громадянську війну, яка не так давно відбувалась у містах, [...] тільки тоді ми можемо сказати, що ми її відносно села ми досягнемо того, що нам вдалося у містах»*.⁸⁸

Плани розколоти селянську спільноту за допомогою так званих «комітетів сільської бідноти» (рос.: «комитеты бедноты» – «комбеды»), однак, провалилися. Ради*** швидко втрачали авторитет. Уже наприкінці 1918 року в більшості губерній «комбіди» були розпущені.⁸⁹ Спільникам Леніна не вдалося зруйнувати складну структуру аграрного суспільства. Московська «продовольча диктатура» («Versorgungsdiktatur») виявлялася найчастіше війною проти всієї сільської громади. На конфлікт між селянами та більшовиками наклалась ситуація із появою «білих», які найчастіше відкрито стояли на позиціях соціальної реставрації і видавалися

⁸⁸ Цит. за: Krispin, Bolschewiki und bäuerliche Opposition, S. 526f.

⁸⁹ Див.: Hildermeier, Geschichte der Sowjetunion, S. 146.

* ЦК РСДРП(б).

** ВЦВК.

*** Радянська влада.

селянству значно більшим злом, ніж «народні комісари», які, незважаючи ні на що, не ставили під сумнів законність революційної конфіскації приватної земельної власності селянами. Тимчасовий союз останніх з «червоними» сховав у собі «внутрішньорадянську громадянську війну» й дозволив комуністам вину за «труднощі, викликані продовольчою політикою за допомогою пропаганди, перекласти на інтервенцію союзників та «білу» контрреволюцію».⁹⁰

Тим часом кремлівське керівництво застосовувало щодо цього свій власний набір ідеологічних кліше. В газеті «Известия» за 23 липня 1918 року свою думку щодо виступу чехословаків проти Радянської республіки та зміцнення опору з боку перебуваючих у союзі із Центральними державами та режимом Скоропадського в Україні козацькими загонами Краснова висловив також Лев Троцький: *«Боротьба проти банд Краснова, – що це – громадянська війна чи захист батьківщини? Краснов намагається відірвати Дон і Кубань від Росії й відрізати нас від хліба і палива [тут йдеться про «нафту». – Прим. ред.]. [...] А чехословаки? Вони хто, внутрішні чи зовнішні вороги? [...] Боротьба проти чехословаків – це громадянська війна, бо на чехословацьких найманців французької біржі спирається російська контрреволюція. В той же час вона є війною проти імперіалістичної агресії. Відмова воювати проти чехословаків є рівнозначною згоді здати Росію англійським і французьким імперіалістам, так само як відмова від боротьби проти Краснова означатиме співпрацю з німецькими імперіалістами».*⁹¹

В заяві Троцького, яка робить наголос на ролі зовнішніх факторів у розгортанні внутрішнього конфлікту, спеціально, хоч і не геть безпідставно, применшує значення антибільшовицького виступу проти уряду Леніна, а також розкриває плани великих європейських держав, називаються обидва головні сюжети ще й тепер діючої як офіційна версія російської історії періоду 1918-1920 років – «громадянська війна» та «інтервенція», які в інтерпретації кремлівських правителів являли собою прояв соціального протиріччя на міжнародному рівні.

⁹⁰ Krispin, Bolschewiki und bäuerliche Opposition, S. 528.

⁹¹ Leo Trotzki, Die Geburt der Roten Armee. Wien 1924, S. 65.

При цьому більшовики, так само як і «білі», в першу чергу почувалися відповідальними за територію «цілої держави» в кордонах колишньої імперії Романових. Використання поняття «громадянська війна» подібним чином означало також вибір тільки між «червоною» та «білою» перспективою, а отже, зрештою, між «російською» та великоросійською позиціями, обидві з яких відкидали національні незалежницькі рухи на території колишньої царської імперії, позбавляючи їх легітимності. Так само твердо дотримувалася комуністична номенклатура й іншої свої теоретичної схеми та термінології, яка впливає з неї, відповідно до якої внаслідок здійснення революції розгорання класової боротьби, а відтак і «громадянської війни» було невідворотним. Звідси, у відповідності з оцінками більшовиків, відкривалася перспектива «світової громадянської війни», що давало можливість припасувати факт існування впливу центрів міжнародної напруги на російську дійсність до логіки марксистсько-ленінської ідеологічної конструкції.

Відчуття перманентної внутрішньої і зовнішньої загрози, а також постійна готовність до відбиття нападу «імперіалістів» та їхніх «контрреволюційних російських союзників» перетворились на ідеологічні засади радянської самосвідомості, які, будучи укоріненими безпосередньо у комуністичній диктатурі, у різні періоди з різною інтенсивністю впливали на радянське суспільство. Якраз у цьому й проявляється одна з головних властивостей радянської термінології. Остання зуміла, вийшовши далеко за рамки політико-світоглядних питань, подати ідеологічно підкріплений термін «громадянська війна» у вигляді «реальності», «дійсності», котра в рамках монокаузальних лінійних викладок акцентує увагу на одних причинах конфліктів на просторах колишньої царської Росії та відвертає увагу від інших. Спроба ж об'єктивного підходу до багатогранності численних протиріч періоду «нової смуги» після захоплення влади Леніном пов'язана з необхідністю пам'ятати про залежність терміна «громадянська війна» від ідеологічних кліше тоталітарної системи, а також порадою для американських та європейських істориків щодо нового позиціонування «схожих на громадянську війну фрагментів» російської історії в період між 1917 та 1922 роками.

Австро-Угорщина та Україна крізь призму проблеми військовополонених і їх повернення додому у 1918 році

Верена Морітц

Питання військовополонених під час переговорів у Брест-Литовську

*«Мир з росіянами, – вважав австрійський міністр закордонних справ Оттокар граф Чернін фон унд цу Худенітц (Ottokar Graf Czernin von und zu Chudenitz) в листопаді 1917 року, – може стати першим кроком на шляху до загального миру. [...] Звичайно, цей російський більшовизм становить загрозу Європі, і коли б ми мали сили, [...] то було б правильно не вести з цими людьми жодних переговорів, а йти на Петербург і навести порядок».*⁹²

Насправді ж міністр закордонних справ Австро-Угорщини робив усе для того, щоб досягти миру з можновладцями Росії. Вимотана в економічному й військовому відношенні Дунайська монархія була тепер менш ніж будь-коли здатна довести війну з колишньою царською імперією до переможного кінця. Крім того, з'явилися більшовики з їхніми намірами втілити свої гасла щодо встановлення миру. Й хоча російська армія внаслідок революційних подій перебувала у стані розпаду, «перепочинок» Центральним державам потрібен був так само невідкладно, як і Володимирі Ульянову, відомому як Ленін, та його прибічникам. Бажання Черніна «йти на Петербург і встановити порядок» було, таким чином, геть нереальним. Тим не менше, світоглядна прірва, яка розділяла сторони в ході мирних переговорів, виявилася такою, яку навряд чи можна

⁹² Ottokar Czernin, Im Weltkriege. Wien – Berlin 1922, S. 297-299.

було подолати. Це засвідчили також перемовини між представниками Центральних держав та Радянської Росії з проблем взаємного обміну військовополоненими, які відбувалися в Санкт-Петербурзі. Та й самі австро-угорські військові відомства, які опікувалися справами військовополонених, займали у питанні повернення російських військовополонених двояку позицію. Спочатку більше подумували про якийсь інший спосіб використання російських полонених, передусім тих, які у складі армій брали участь у боях, аніж про їх репатріацію.⁹³ Однак з огляду на припинення воєнних дій на Східному фронті, реальним здавалося вивільнення сил. Вивільнені таким чином полонені мали бути, враховуючи повсякчасний брак робочої сили, задіяні деінде. Самуель Газаї (Samuel Hazai), керівник ц.і.к. служби комплектування, виходив з того, що *«звільнені на П[івнічно]-С[хідному] фронті труд[ові] формування з числа російських в[ійськово]п[оло]н[ених] попередньо значною масою на інших фронтах»* могли б знайти застосування.⁹⁴ У випадку, якщо б у ході мирних переговорів було досягнуто конкретних домовленостей щодо обміну полоненими, Газаї вбачав за необхідне трудові загони з числа російських військовополонених невідкладно замінити власними солдатами, які повертатимуться з російського полону.⁹⁵ Останні, окрім того, були вкрай необхідні для частин, які вели бойові дії. Таким чином, з одного боку, очевидним було небажання втрачати російських полонених, які встигли стати незамінною робочою силою також і у сільському господарстві та промисловості, а з другого – якомога швидше повернути своїх солдатів, які перебували у військовому полоні. Подивившись тепер на переговори про взаємний обмін полоненими, стає зрозумілим, наскільки важким було завдання зведення обох бажань до спільного знаменника.

Німецькі союзники Габсбургів, маючи власні військово-економічні мотиви, також не поспішали повертати російських полонених. Однак прагнення якомога довше експлуатувати колишніх

⁹³ Практика використання військовополонених на полях війни, яка йшла в розріз з положеннями Гаазької конвенції про закони і звичаї суходільної війни, була притаманна також й іншим воюючим державам.

⁹⁴ Див.: ÖStA/KA/KM/19. Abt. 1917: 38-12/1-100.

⁹⁵ Див.: Там само.

воjakів як робочу силу – в Австро-Угорщині перебувало близько одного мільйона, а в Німеччині майже 1,4 мільйона «росіян» – тільки на перший погляд було спільним для Центральних держав. Адже, зрештою, на території зруйнованої імперії Романових перебували менше 160 тис. вояків армії Гогенцоллернів, у той час як Австро-Угорщина очікувала з російського полону понад два мільйони осіб. Тому німецька пропозиція щодо здійснення обміну один з одним йшла в розріз з інтересами ц.і.к. збройних сил. До того ж у делегованих у Санкт-Петербург представників Дунайської монархії склалось враження, що їхні партнери по переговорах, які представляли Радянську Росію, не надто вже й бажали пришвидшувати повернення своїх земляків.⁹⁶

В кінцевому підсумку, виписані у тексті Брест-Литовського договору від 3 березня 1918 року положення стосовно обміну полоненими несли в собі мало конкретики. Цифри говорили самі за себе: в проміжку з січня до липня 1918 року у прийнятний спосіб з російського полону на батьківщину повернулися заледве 200 тис. австрійських вояків. До Росії за той самий проміжок часу повернулось з Дунайської монархії взагалі лише близько 50 тис. осіб.⁹⁷

Репатріація вояків австро-угорської армії з Росії

Між тим, з'ясувалося, що повернення австро-угорських вояків було для ц.і.к. відомств загалом важко контрольованою справою. До жовтня 1918 року обхідними шляхами на батьківщину пробралися декілька сотень тисяч вояків ц.і.к. армії. Багатьох з них командири частин запідозрили у прихильності до революційних ідей більшовизму. Тому ВКА облаштував вздовж лінії Східного фронту 24 «пункти прийому» та ще 53 «табори для тих, хто повертався додому», створивши, таким чином, цілу систему захисту від небезпеки проникнення більшовизму. Такий собі «моральний карантин» повинен був відновити у колишніх

⁹⁶ Детально про це див.: Verena Moritz – Hannes Leidinger, Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen in Österreich 1914-1921. Bonn 2005, S. 210-218.

⁹⁷ Ebd., S. 256.

військовополонених почуття військового та громадянського обов'язку. Однак постійний нагляд та заходи з підтримки дисципліни викликали незадоволення серед осіб, щодо яких проводилась така робота. Роблячи ставку лише на очищення від пропаганди, військові відомства не помічали, що цими своїми методами вони тільки погіршували становище. Причинами бунтів, що відбувалися в тих резервних частинах та з'єднаннях на марші, в лавах яких перебували особи, які повернулися з російського полону, були не в останню чергу також недоліки в роботі системи військового управління, загальна втома від війни та катастрофічна ситуація із забезпеченням.⁹⁸

Більшовики, у свою чергу, так само побоювалися, що багато вихідців із колишньої царської імперії, які побували у полоні Центральних держав, будуть налаштовані проти них. Для Леніна та його соратників, зважаючи на непевне становище у владі, повернення на батьківщину маси військовополонених, чиї політичні симпатії важко було передбачити, було очевидно тільки умовно бажаним. Позаяк проти більшовиків на території колишньої імперії Романових, що тріщала по швах, виступив цілий ряд різнонаправлених сил, повернення додому великої армії непевних у світоглядному відношенні полонених загрожувало стати додатковим дестабілізуючим фактором.

Так само й ц.і.к. військове керівництво вважало, що в питанні репатріації перед ним постали нездоланні проблеми. Окрім сумнівних успіхів у справі «ідеологічної дезінфекції» тих, хто повернувся з російського полону, неконтрольованого потоку сотень тисяч вояків та відсутності належної співпраці у сфері обміну полоненими із російськими відомствами, на заваді намагань ц.і.к. органів з репатріації здійснити організоване повернення власних військовослужбовців стояла також неврегульованість сфер відповідальності договірних сторін. Подібний стан справ був й у відносинах України і Дунайської монархії. Ситуацію ускладнювала й та обставина, що статті про обмін полоненими, які містилися у так званому «хлібному мирі», сепаратно

⁹⁸ Про це див.: Moritz – Leidinger, Zwischen Nutzen und Bedrohung, S. 218-220.

підписаному Центральними державами з Центральною Радою 9 лютого 1918 року, були дуже розпливчатими. Відповідне положення звучало наступним чином: *«Військовополонені з обох сторін, які при наявності відповідної згоди країни перебування не виявили бажання залишитися на її території або податися до іншої держави, вільно відпускаються додому»*.⁹⁹ При цьому досягнуті домовленості супроводжувалися взаємною недовірою. Впливові чини в ц.і.к. Військовому міністерстві вважали, що задля реалізації власних уявлень щодо справи з обміном полоненими потрібно було вдатися до погрозу українцям.¹⁰⁰ Однак і у додатковій угоді, підписаній 12 лютого, щодо питань репатріації все обмежалося лише загальними фразами. У цьому випадку також йшлося лише про прискорення *«розпочатого вже обміну непридатними до служби військовополоненими»*. При цьому було визначено, що передумовою початку масового обміну стане ратифікація мирного договору.¹⁰¹ Водночас Відень не виявляв особливого бажання ратифікувати договір до отримання українського збіжжя. Двосторонні відносини були, таким чином, колоссом на глиняних ногах. Граф Янош Форгач (Janós Forgách von Ghymes und Gács) мав статус ц.і.к. посла у Києві лише де-факто, у той час як Військове міністерство та ВКА сперечалися з приводу того, хто за існуючих обставин та з огляду на присутність німецьких та австро-угорських окупаційних військ має здійснювати керівництво справами військовополонених та поверненням їх додому.¹⁰²

Репатріація «росіян» з Австро-Угорщини

В імперії Габсбургів існували до того ж побоювання, що проукраїнський курс призведе до травмування польських інтересів, – обставина, яка такою ж мірою спонукала Дунайську монархію до стриманості, як і політичні ускладнення та ідеологічні «небезпеки».

⁹⁹ Цит. за: Wolfdieter Bihl, Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litovsk. Wien – Köln – Graz 1970, S. 144.

¹⁰⁰ Див.: ÖStA/KA/KM/10. Abt./Kgf. 1918: 10-33/39.

¹⁰¹ Див.: ÖStA/HHStA/PA I, Karton: 1057, Liasse Krieg-Friedensverhandlungen. о. ЗІ.

¹⁰² Див.: Moritz – Leidinger, Zwischen Nutzen und Bedrohung, S. 251.

пов'язані з окупаційними діями Центральних держав. Німецькі й австро-угорські бойові підрозділи виявлялись втягнутими у локальні конфлікти, вбачаючи у місцевих повстанцях своїх ворогів. У зв'язку з цим ВКА розпорядилось, щоб взяті у полон навесні 1918 року на території України особи через їх «більшовицькі переконання» утримувались і обліковувались окремо.¹⁰³ Слабка українська влада зі свого боку клопотала перед ц.і.к. відомством зі справ військовополонених, щоб поверненню підлягали в першу чергу ті українці, які потрапили в австро-угорський полон до 1918 року. Загальна чисельність українців, які утримувались на території монархії Габсбургів, оцінювалася приблизно в 238 тис. осіб, причому Відень з самого початку звернув увагу на адміністративні затрати, пов'язані з виділенням українців з-поміж маси полонених. Багато з них, йшлося у повідомленні, не перебувають більше у місцях утримання, а задля виконання різноманітної роботи розпорошені по цілій монархії.¹⁰⁴

І все ж Відень був згодний форсувати повернення насамперед тих полонених колишньої царської імперії, домівки яких були поза сферою впливу більшовиків. Однак через політичні і військові розклади на території зруйнованої імперії Романових втілення цих планів у життя ставало все більш проблематичним. Виступ Чехословацького легіону та його вплив на налаштовані проти Леніна «внутрішньоросійські» сили, заплутана структура «контрреволюції», яку частково підтримувала Антанта, інтервенція союзників, а також наступ японців у Східному Сибіру загострили ситуацію до краю: з одного боку, керівні органи збройних сил Австро-Угорщини схилилися до того, щоб полегшити повернення «антибільшовицьки налаштованих» військовополонених, а з другого, зрозуміло, зовсім не були зацікавлені у поверненні «симпатиків Антанти».¹⁰⁵ Крім того, не зважаючи на крайню потребу в робочій силі, ц.і.к. інстанції відмовилися від використання тих осіб, які потрапили в полон в період після встановлення перемир'я з Радянською Росією. Усі говорили про

¹⁰³ Див.: ÖStA/KA/KM 10, Abt./Kgf. 1918: 10-11/2-275.

¹⁰⁴ Див.: Moritz – Leidinger, Zwischen Nutzen und Bedrohung, S. 256.

¹⁰⁵ Див.: ÖStA/KA/Chef des Ersatzwesens 1918: 19-12/1-7.

«небезпеку революційної пропаганди», побоюючись, отже, що такі військовополонені почнуть поширювати свої «більшовицькі» ідеї на власне населення та особовий склад ц.і.к. армії.¹⁰⁶ Мало що могли протиставити також схильності до втеч, яка суттєво зросла серед полонених з царської імперії під кінець 1917 – на початку 1918 року. Так, наприклад, у травні 1918 року ВКА повідомило про «масову втечу» військовополонених з табору у Львові, внаслідок якої недорахувались 10 тис. осіб.¹⁰⁷

Тим часом українська Центральна Рада виявила особливий інтерес до табору у верхньоавстрійському Фрайштадті, в якому відповідні ц.і.к. органи ще з 1914 року намагалися пробуджувати «самосвідомість малоросів», протиставляючи їх «великоросам».¹⁰⁸ Однак ефект від подібних пропагандистських заходів був загалом незначний. Пояснювались ці, радше скромні, результати не тільки пересторогами у зв'язку з так званим «австро-польським рішенням», але й також економічними міркуваннями. Чисельність українських полонених, які утримувались у таборі Фрайштадта, впродовж війни постійно зменшувалась, позаяк їх все більше залучали до робіт поза межами табору. Таким чином, пропагандою часто були охоплені лише декілька сотень. Військове міністерство не приховувало від бажаних інтенсифікації подібної роботи причин незначного її розмаху: *«Значення пропаганди мусить бути поставлено на третє місце після економічних інтересів монархії, а також потреб керівництва збройними силами і командування армії у робочій силі»*.¹⁰⁹

Тим не менше, направлених Центральною Радою до Дунайської монархії уповноважених дипломатичних представників особливо цікавили саме полонені з Фрайштадтського табору. Станом на початок травня 1918 року, тобто через декілька днів після падіння Центральної Ради, у ньому перебували близько 8 тис. українських полонених – кількість, яка пояснювалась, мабуть, певними діями, спрямованими на передачу українців у відповідності до підписаної в лютому 1918 року

¹⁰⁶ Див.: Moritz – Leidinger, Zwischen Nutzen und Bedrohung, S. 230.

¹⁰⁷ Див.: Ebd.

¹⁰⁸ Про заходи з пропаганди у Фрайштадті див.: Ebd., S. 133-138.

¹⁰⁹ Цит. за: Petra Rappersberger, Das Kriegsgefangenenlager Freistadt 1914-1918. DA. Wien 1988, S. 65.

угоди. Щоправда, один з українських представників, який відвідав Фрайштадтський табір, направив на ім'я ц.і.к. Міністерства закордонних справ лист, у якому висловив жах з приводу тамтешніх умов. Він вказував на те, що полонені «страждають від великого голоду» і «вже з'їли всю траву довкола табору». Вони «перебувають», – попереджав він, – «у такому стані, який може нести загрозу порядку і спокою у таборі».¹¹⁰

Українські вояки – колишні військовополонені

Щоб домогтися змін умов існування, полонені цього табору й справді оголосили про свій намір з нагоди першотравневого зібрання або, точніше, демонстрації вдатися до силових дій.¹¹¹ Між тим автор скарги з України не тільки вказував на неприйнятну ситуацію у Фрайштадтському таборі, але й також просив Міністерство закордонних справ про те, «щоб організацію української дивізії з числа військовополонених якомога швидше було доведено до кінця».¹¹² Цим самим він завів розмову про формування легіону, який укомплектовувався російськими військовополоненими української національності й, зрештою, отримав назву «І Українська козацько-стрілецька дивізія». Для забезпечення спокою і порядку в країні, а також для того, щоб поправити своє вкрай хитке становище, Рада*, яка зазнавала тиску з боку більшовиків і не мала відповідного людського ресурсу, невідкладно потребувала надійних вояків.¹¹³ Між тим, виявивши себе у справі постачання необхідного для Центральних держав хліба ненадійним партнером, остання й без того доживала віку.

¹¹⁰ Див.: ÖStA/HHStA/AR/F 36, Karton: 474, Krieg 1914–1918, Departement 7, Kriegsgefangene-Rußland; про це див. також: ÖStA/KA/KM/10. Abt./Kgf. 1918: 10-3/5.

¹¹¹ Див.: Rappersberger, Das Kriegsgefangenenlager Freistadt, S. 82.

¹¹² Див.: ÖStA/HHStA/AR/F 36, Karton: 474, Krieg 1914–1918, Departement 7, Kriegsgefangene-Rußland.

¹¹³ Про інтерес до дивізії з боку Центральної Ради, яка задля подолання більшовиків уже під час переговорів у Брест-Литовську звернулася до Центральних держав з проханнями про створення подібних частин, див. також: Frank Grelka, Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42. Wiesbaden 2005, S. 213.

* Центральної Рада.

Щоправда, формування козацько-стрілецької дивізії мало важливе значення й для тих українських сил, які прийшли їй на зміну.

Гетьман Павло Скоропадський, який за допомогою німецьких окупаційних сил у кінці квітня 1918 року став новим правителем України, так само як і Рада, наполягав на якомога швидшому завершенні даної справи: передача цієї, вишколеної австрійськими командирами, дивізії була необхідна йому, у свою чергу, для використання її у війні проти більшовиків. Безпосереднє керівництво нею повинні були здійснювати українські офіцери. Натомість австро-угорські офіцери мали право здійснювати щось на кшталт контролюючих функцій.¹¹⁴ У своїх споминах Скоропадський однак написав, що він був розчарований своїми земляками, які, зрештою, прибули в Україну з Австро-Угорщини. Як уже скоро виявилось, «сірожупанники» – а саме так ще називали вояків цієї дивізії через колір їх одностроїв – *«зовсім не мали бажання воювати проти більшовиків»*.¹¹⁵

Формування дивізії супроводжувалося цілою низкою проблем. Голова утвореного у лютому 1917 року для обох частин імперії «Спільного комітету продовольства» генерал-майор Оттокар Ландвер фон Прагенау (Ottokar Landwehr von Pragenau) вже в квітні виступив проти здійснення подібного кроку. Він вважав, що виведення полонених із внутрішніх районів країни порушує встановлений ВКА та Військове міністерством принцип, за яким з огляду на проведення сільськогосподарських робіт видачі підлягали тільки полонені із етапних* районів.¹¹⁶

Також висловлювалися сумніви й з інших причин. Досить заплутаною виглядала ситуація в Україні. Після падіння Ради, в якій через важкі умови «хлібного миру» виник конфлікт із Центральними державами, та встановлення підконтрольного Німеччині маріонеткового уряду Скоропадського в країні виникла нова лінія

¹¹⁴ Див.: Wolfdieter Bihl, Beiträge zur Ukrainepolitik Österreich-Ungarns 1918, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. N. F. Bd. 14. Wiesbaden 1966, S. 57f.

¹¹⁵ Див.: Günter Rosenfeld (Hg.), Pavlo Skoropads'kyj. Erinnerungen 1917 bis 1918. Stuttgart 1999, S. 215f.

¹¹⁶ Див.: ÖStA/KA/KM/10, Abt./Kgf. 1918: 10-3/1-34.

* Прифронтових.

конфлікту. На питання, чию сторону займуть полонені, які повертатимуться додому, однозначної відповіді не було. В питанні їх репатріації з Дунайської монархії австро-угорські військові інстанції займали обережну позицію. Так, тогочасний представник ц.і.к. Міністерства закордонних справ при ц.і.к. ВКА вважав, що полонені можуть бути лише тоді підведені до кордону, «якщо вони згідно з усіма правилами будуть прийняті й направлені далі російськими та українськими органами. Це обумовлено не тільки гуманітарними міркуваннями, але й також тією небезпекою, яку можуть становити тисячі недоглянутих, покинутих напризволяще перед нашим і німецьким фронтом на території України, полонених».¹¹⁷

За вплив в Україні тим часом змагався також командувач ц.і.к. Українським легіоном ерцгерцог Вільгельм Габсбург. У ньому відразу почали вбачати «ц.і.к. претендента на трон» та, при усій малоймовірності такого повороту в австро-угорській політиці щодо України, головного носія сподівань на втілення в життя вже зданого Віднем у архів «австро-українського» сценарію. У зв'язку з цим можливих ускладнень у стосунках з Німеччиною побоювався також імператор Карл. Австро-угорський представник у Києві граф Форґач також виступав проти політики, яка явно не відповідала інтересам німецьких союзників та гетьманського уряду, і вимагав відкликання Вільгельма, а надто після того, як отримав свідчення про підтримку Українським Легіоном «соціалістів і революційних селян». Наприкінці вересня ерцгерцога Вільгельма і Легіон було виведено з України.¹¹⁸

Між тим, також й інші «стрільці» привертали до себе увагу. Сформовані переважно з австро-угорських військовополонених української національності Січові Стрільці стали фактично «лейб-гвардією української Центральної Ради», налаштованою проти Скоропадського.¹¹⁹

¹¹⁷ ÖStA/HHStA/AR/F 36, Karton: 474, Krieg 1914-1918, Departement 7, Kriegsgefangene-Rußland.

¹¹⁸ Див.: Bihl, Beiträge zur Ukrainepolitik, S. 52-56; Про стосунки між гетьманом та Форґачем в рамках цієї справи див.: Rosenfeld, Skoropads'kyj. Erinnerungen, S. 270f.

¹¹⁹ Див.: Bihl, Beiträge zur Ukrainepolitik, S. 53.

На «небезпечні наслідки» подальшого розвитку ситуації у подібному напрямку Форґач звертав увагу нового ц.і.к. міністра закордонних справ графа Штефана Буріана фон Раєч (Stefan Graf Burján von Rajecz), особливо після того, як у кінці квітня в ході повалення Центральної Ради дійшло до сутичок між прихильниками гетьмана і Січовими Стрільцями.¹²⁰ Зрештою, австрійці навіть організували переговори із проводом січовиків з тією метою, щоб, як вважав Скоропадський, «переконати [їх] в необхідності стати під мою руку».¹²¹ Однак сповнений глибокої недовіри¹²² до австрійських представників в Україні гетьман був у підсумку поставлений до відома його тасмною службою, що австро-угорські військові в ході цих переговорів насправді продемонстрували протилежні наміри.¹²³ Фактично вже в квітні 1918 року стрільців було роззброєно. Втім, чимала їх кількість продовжувала воювати в інших з'єднаннях.¹²⁴

Загалом, роль військовополонених в українських подіях для австрійських військових інстанцій оголила проблему «дезертирства». Українських військовополонених, з одного боку, піддавали ідеологічній обробці й концентрували в рамках одного військового формування для подальшої передачі гетьманській владі. У той же час участь австро-угорських військовополонених української національності у бойових діях на боці Ради гостро засуджувалася, а «вступ у січ» розцінювався як дезертирство та як «порушення обіцянок

¹²⁰ Див.: ÖStA/HHStA/PA X, Karton: 152, Liasse Rußland XI d/1, Fol. 335; див. також: Greka, Die ukrainische Nationalbewegung, S. 325.

¹²¹ Див.: Rosenfeld, Skoropads'kuj. Erinnerungen, S. 191.

¹²² Про свої стосунки з австрійцями Скоропадський пише наступне: «Австрійці тривалий час давали зрозуміти, що в багатьох питаннях вони будуть поступливішими, ніж німці, хоча насправді, якщо говорити об'єктивно, стосунки з німцями у мене склалися значно легше й зрозуміліше, ніж з австрійцями. В усіх питаннях вище німецьке командування йшло мені назустріч, у той час як австрійці, будучи на словах дуже люб'язними, робили насправді бозна-що. Це я помітив уже в перші дні. Не кажучи вже про те, що в німецькій армії було незрівнянно більше порядку й до грабежів населення доходило значно рідше. В австрійців це набирало інколи прямо-таки диких форм». Rosenfeld, Skoropads'kuj. Erinnerungen, S. 191.

¹²³ Див.: Ebd.

¹²⁴ Див.: Ebd., S. 302.

мід присягою вірності й обов'язку».¹²⁵ У Військовому міністерстві обстоювали позицію, відповідно до якої їм не було діла до того, що вояки австро-угорської армії «шукають собі пригод у той час, як для батьківщини у її боротьбі за існування кожен окремий борець на вагу золота».¹²⁶ В травні 1918 року план ВКА полягав у тому, щоб доставити «приналежних до січових стрільців авст.-угор. військпол» після завершення «розпочатих із гетьманом України переговорів єдиним ешеленом у зону відповідальності 7-го армійського корпусу». Після проходження передбаченого карантину вони мали бути переправлені з відповідного табору для призначених до повернення осіб у перехідні табори нижньоавстрійського міста Вісельбург та угорського Кенермеца (Kenyermezö).¹²⁷

Згодом, у другій половині 1918 року, наміри військового керівництва Австро-Угорщини щодо притягнення цього контингенту повернутих додому осіб до відповідальності за військовими законами, зазнали певних змін. Це сталося тому, що, як зазначалося у листі ц.і.к. Міністерства оборони до Військового міністерства, у Відні «з важливих політичних міркувань стосовно січових стрільців почали більше схилитися до думки про помилування на найвищому рівні».¹²⁸ Подібна корекція початкових планів була пов'язана, очевидно, з перспективою союзу між Скоропадським та відродженим стрілецтвом. Гетьман, який між тим почав шукати співпраці зі стрілецьким формуванням¹²⁹, власне, виступив тепер проти покарання «стрільців», посилаючись у діалозі з Форгачем нібито на рішення ВКА, про залишення «галичан, які перебувають на державній і військовій службі України» на українських теренах. Оскільки повернуті у такий спосіб додому «галичани» у військовому відношенні були розцінені

¹²⁵ Див.: ÖStA/KA/AOK/Op. Abt., Hk.-Grp. 1918: Op. Nr. 130.669.

¹²⁶ ÖStA/KA/Chef des Ersatzwesens 1918: 63-6/40-3.

¹²⁷ Див.: ÖStA/KA/AOK/Op. Abt., Hk.-Grp. 1918: Op. Nr. 130.669.

¹²⁸ Див.: ÖStA/KA/KM/10. Abt./KgF. 1918: 10-44/4073-3.

¹²⁹ Див.: Rosenfeld, Skoropads'kyj. Erinnerungen, S. 302.

В оригіналі – öst.-ung. скороч. від österreichisch-ungarische Kriegsgefangene – австро-угорські військовополонені.

непридатними, Відень, урешті-решт, виявив готовність піти назустріч проханню гетьмана й зупинити примусову репатріацію приналежних до січових стрільців ц.і.к. вояків.¹³⁰

З огляду на хитку політичну ситуацію в Україні, справі створення з числа українських полонених військових формувань – проекту, який, без сумніву, покликаний був піднести престиж Австро-Угорщини, – було приділено особливу увагу. В лютому-березні 1918 року до Володимир-Волинського, де поза тим існував також карантин для осіб, що підлягали поверненню додому¹³¹, було доправлено близько 1 тис. осіб, у тому числі близько 60 офіцерів.¹³² Та вже незабаром стало зрозуміло, що навіть уже сам фізичний стан полонених перекреслював усі подібні амбіції ВКА. На гауптмана Кватерніка (Kvaternik), якого було командировано до Володимир-Волинського як уповноваженого ВКА, полонені українці справили «гнітюче враження». Він змалював їх «змордованими», «змореними голодом» «обірівцями».¹³³

Залишала бажати кращого також і їх дисципліна. Значна частина тих українців, які добровільно записалися до дивізії, вже незабаром виявили, як свідчить висновок ц.і.к. Військового міністерства, «більшовицькі настрої». Тому було вирішено, що в подальшому до дивізії матимуть право записатися тільки ті полонені, які мали за

¹³⁰ Див.: ÖStA/KA/AOK/Op. Abt., Org.-Grp. 1918: Op. Nr. 111.471. З другого боку, німці наполегливо вимагали вжити заходів щодо чеських військовополонених австрійської армії, які перебували на території України. В липні граф Форґач був поінформований про плани щодо взяття останніх під арешт з наступним відправленням «в інтересах безпеки окупаційних військ» у німецький тил для використання на трудовому фронті. Див.: ÖStA/HHStA/PA X, Karton: 154, Liasse Russland, Fol. 328. Австрійський міністр закордонних справ заявив про свою згоду з діями німців, наголосивши водночас на тому, «щоб ці заходи мали такий вигляд, ніби формально виходять не від нас чи німців, а від українського уряду». Див.: ÖStA/HHStA/PA X, Karton: 154, Liasse Russland, Fol. 331. Опісля, в серпні 1918 року, було оголошено про примусове відправлення «австр.-угор. військполон. чеської та інших національностей». Див.: ÖStA/HHStA/PA X, Karton: 154, Liasse Russland, Fol. 348. Див. також: Inge Przybilovszki, Die Rückführung der österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen aus dem Osten in den letzten Monaten der k.u.k. Monarchie. Diss. Wien 1965, S. 74-76.

¹³¹ Див.: Przybilovszki, Die Rückführung, S. 326.

¹³² Див.: Rappersberger, Das Kriegsgefangenenlager Freistadt, S. 78.

¹³³ Цит. за: Ebd., S. 78.

своїми плечима вочевидь реактивізовану «пропагандистську школу» у Фрайштадтському таборі. Задля цієї мети українців вирішено було збирати в таборі Кляйнмюнхена, звідки після відбору, проведеного створеною Військовим міністерством комісією, їх мали нарешті переправляти до Фрайштадта.¹³⁴

В проміжку з травня до липня переведення українських військовополонених до Володимира-Волинського було інтенсифіковано. Після падіння Центральної Ради, яке загрожувало обернутися подальшим загостренням проблем з дисципліною у дивізії, на думку Кватерніка, над створенням частин, здатних «сліпо виконувати накази»¹³⁵, слід було працювати ще більше. До початку липня дезертирували понад 1600 українців, внаслідок чого особовий склад дивізії нараховував трохи більше 4 тис. бійців.¹³⁶ Наступного місяця з Фрайштадта до Володимир-Волинського було відправлено останній ешелон військовополонених.¹³⁷

13 серпня 1918 року «уповноважений генерал ц.і.к. ВКА» генерал-майор граф Леліо Шранноччі (Lelio Graf Spannocchi) підписав з українським військовим міністром угоду, згідно з якою дивізія мала застосовуватися передусім для забезпечення внутрішньої безпеки та порядку, і лише у другу чергу проти «зовнішніх ворогів». Окрім того, було передбачено, що на час присутності військ Центральних держав в Україні дивізія буде підпорядковуватися *«тому ц.і.к. або німецькому командувачу», «в зоні відповідальності якого вона буде застосовуватися українським урядом за погодженням із союзниками»*.¹³⁸

25 серпня 1918 року, тобто в день передачі дивізії українському урядові¹³⁹, підрозділ був проінспектований ц.і.к. фельдцойгмейстером*

¹³⁴ Див.: Ebd., S. 79.

¹³⁵ Цит. за: Ebd., S. 94.

¹³⁶ Див.: Ebd.

¹³⁷ Див.: Moritz – Leidinger, Zwischen Nutzen und Bedrohung, S. 255.

¹³⁸ Цит. за: Bihl, Beiträge zur Ukraine-Politik, S. 58.

¹³⁹ Згідно з угодою, датою передачі було визначено 17 серпня. Остання, однак, відбулася лише після декількох днів зволікань. Bihl, Beiträge zur Ukraine-Politik, S. 59.

* Генерал артилерії.

Гайнріхом Гоїґінгером (Heinrich Goiginger). У своєму рапорті на ім'я ВКА останній схвально відгукнувся про «виправку і дисципліну» вояків і висловив думку, що можна *«бути гордим за кінцевий результат»*.¹⁴⁰

¹⁴⁰ Цит. за.: ÖStA/KA/AOK/Op. Abt., Org.-Grp. 1918: Op. Nr. 111.400.

**Окупація України
Центральними державами у 1918 році**

**Придушення повстанського руху –
стратегічна дилема.
Німецька окупація України 1918 року**

Петер Ліб

*«В Україні тепер так тихо і спокійно, – писав своїй дружині додому в жовтні 1918 року начальник штабу групи армій «Київ» генерал-лейтенант Вільгельм Грьонер, – що коли б не тінь невизначеності, яка долітає сюди з інших фронтів та з Берліна, то тут можна було б комфортно жити».*¹ При цьому, на перший погляд, здавалося, що ситуація в Україні для німецьких окупаційних сил особливо сприятливою якраз і не була: з часу революційного безладдя 1917 року в Росії країна ніяк не могла повернутися до стану спокою і потерпала від політичної невизначеності. Її економіка була зруйнована, населення збідніло, а більшовики та есери чекали слушної нагоди, щоб нарешті скинути підтримуваний німцями режим гетьмана. Вже в червні-липні на селі сталися великі заворушення, які були придушені окупаційними військами. До того ж, як зізнавався Грьонер у вищезгаданому листі, восени 1918 року було очевидним, що Німецька імперія програла цю війну, і кінець її пануванню на Сході*, задалося, був лише питанням часу. Яким же чином Німеччині вдалося за цих катастрофічних у стратегічному сенсі умов забезпечувати в Україні бодай зовнішній спокій? У цій статті робиться спроба виокремити деякі ключові фактори щодо цього. На відміну від Другої світової війни, в ході окупації на Сході 1918 року німці зуміли знайти і

¹ Winfried Baumgart (Hg.), Von Brest-Litovsk zur deutschen Novemberrevolution. Aus den Tagebüchern, Briefen und Aufzeichnungen von Alfons Paquet, Wilhelm Groener und Albert Hopman. März bis November 1918. Göttingen 1971, S. 442.

* Тут і далі йдеться про Схід Європи й, зокрема, Україну.

застосувати засоби успішного приборкання повстанського руху, хоча тут також залишається ще багато-чого суперечливого.

Однак перш ніж перейти до детального висвітлення цього питання, необхідно звернути увагу на проблему джерельної бази: 14 квітня 1945 року в результаті нальоту британської авіації на Потсдам було знищено з-поміж іншого також і військовий архів. Майже всі документи колишньої пруської армії, серед яких також й матеріали часів Першої світової війни, згоріли. Тож більшість документів про окупацію України 1918 року теж слід вважати втраченими. Однак, за щасливим збігом обставин вихід із цієї розпачливої ситуації є: оскільки збройні сили Німеччини в період 1914-1918 років склалися із контингентів окремих земель, то їхні документи пішли на зберігання не в Потсдам, а в архіви столичних міст відповідних земель, себто Мюнхена, Штуттгарта, Дрездена² та Карлсруе.

У 1918 році основну частину німецьких окупаційних військ в Україні включно з вищими штабами, як слід було й очікувати, склали частини пруської армії. Із 17 окупаційних дивізій станом на осінь 1918 року 11 були пруськими. До цього слід додати 5 із загалом шести штабів армійських корпусів, а також «армійська група Київ»³. Оригінальні архіви цих командних структур через вище названі причини не збереглися. Щоправда, один штаб армійського корпусу та 3 дивізії належали до саксонського контингенту, одна дивізія була з Вюрттембергу, а ще одна дивізія, а також бригада – з Баварії.⁴

² На жаль, більша частина документів вищих ланок військового управління Саксонії часів Першої світової війни, а саме рівня армій, корпусів та дивізій зберігалися у військовому архіві Потсдама й тому так само були знищені.

³ Спочатку ця АГ [Армійська Група. – Прим. перекл.] називалася за прізвиськом її головнокомандувача генерал-фельдмаршала Германна фон Айхгорна, «армійська група Айхгорн». Навесні 1918 року вона була перейменована на «Армійську групу Айхгорн-Київ», а після вбивства Айхгорна знову поміняла свою назву на «армійська група Київ».

⁴ Саксонськими були: XXVII резервний корпус, 45 та 47 дивізії ландверу, 212 ПД [піхотна дивізія. – Прим. перекл.]. Вюрттемберг представляла 7 дивізій ландверу (корпус Кньорцера), а Баварію: Баварська КД [кавалерійська дивізія. – Прим. перекл.] та 15 Бав. рез. піх. бриг. [Баварська резервна піхотна бригада. – Прим. перекл.]. За своїм складом ця бригада дорівнювала, власне кажучи, дивізії. Дві з чотирьох К.Бриг. [кавалерійських бригад. – Прим. перекл.] Баварської КД з літа 1918 року були виведені з її складу й підпорядковані іншим (пруським) дивізіям, які перебували на території України. Баденських великих військових з'єднань у 1918 році на Східному фронті не було.

За винятком саксонських архівів інших командних структур майже повністю збереглися.⁵ Й хоча загалом через непоправну втрату архівів пруської та частково саксонської армій повне дослідження проблеми німецької окупації України не бачиться можливим, фрагментарні відомості, що їх містять архівні у Мюнхені, Штуттгарті та Дрездені, дають можливість відтворити в цілому реальну картину.

Подібний брак архівних матеріалів є, можливо, однією з причин спорадичності монографічних досліджень на тему німецької окупації на Сході. При цьому саме Україна залишається сьогодні найменш дослідженим об'єктом. Хоча окремі дослідження, датовані 60-70-ми роками ХХ століття, й були присвячені цій темі, опісля в цьому напрямку мало що зроблено.⁶ Тільки опублікована у 2000 році культурно-історична розвідка «War Land on the Eastern Front» Веяса Габріеля Лівлевічуса⁷ (Vejas Gabriel Liulevicius) знову привернула увагу науковців до теми Першої світової війни на Сході. Втім, ця книга так і залишилася одиничним явищем. Винятком є хіба що праця Франка Грелки (Frank Grelka), присвячена дослідженню проблем українського націоналізму та німецької окупації в ході обох світових воєн.⁸ Що ж до іншого, то маємо повну відсутність подальших

⁵ В основу цього дослідження автором покладено результати опрацювання матеріалів, які зберігаються у Головному державному архіві Штуттгарта (HStA Stuttgart), а також у IV-КА відділі Головного державного архіву землі Баварія (Bayrisches HStA). Ще бракує матеріалів із Головного державного архіву в Дрездені (HStA Dresden).

⁶ Див. передусім третій том багатотомного зібрання документів: Theophil Hornykiewicz, Ereignisse in der Ukraine 1914-1922. Deren Bedeutung und historische Hintergründe. 4 Bd. Horn – Philadelphia 1966-1969; Baumgart, Von Brest-Litvosk zur deutschen Novemberrevolution; Окремі аспекти подано в: Gerhard Rakenius, Wilhelm Groener. Die Tätigkeit der Obersten Heeresleitung 1918/19. Boppard 1977.

⁷ Див.: Vejas Gabriel Liulevicius, War Land on the Eastern Front. Culture, National Identity and German Occupation in World War I. Cambridge 2000. Німецьке видання: Vejas Gabriel Liulevicius, Kriegsland im Osten. Eroberung, Kolonisierung und Militärherrschaft im Ersten Weltkrieg. Hamburg 2002. Заслуговуючи на велику повагу і маючи переважно позитивні відгуки, ця праця, однак, спирається на відносно вузьку джерельну базу.

⁸ Див.: Frank Grelka, Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42. Wiesbaden 2005. На відміну від Лівлевічуса, Грелка звів воедино велику кількість архівних матеріалів цивільних і військових інстанцій періоду обох світових воєн, як німецького, так і українського походження.

досліджень, внаслідок чого тема приборкання повстанського руху⁹ в Україні, як і раніше, залишається майже суцільною білою плямою, а почасти, вочевидь, взагалі невідомою сторінкою.¹⁰ Отож, висновок про те, що «зі Сходу новин немає», цілком підходить до стану дослідження Першої світової війни. Недарма ж опублікований не так давно англомовний довідник білих плям Першої світової війни лаконічно резюмує: «all aspects of the conduct of the war on the Eastern Front»^{*11}. Ця стаття є, таким чином, першою спробою сформуванню загального уявлення про окупацію та, передусім, про приборкання повстанського руху в Україні у 1918 році. Водночас вона є робочим звітом автора з цієї теми, який з часом має перерости у монографію.¹²

⁹ З термінологічної точки зору словосполучення «партизанський рух» видається тут неприйнятним. У відповідності до тих дефініцій, які сьогодні застосовує Бундесвер, партизанами вважаються ті, хто своїми діями надає підтримку частинам регулярної армії. Див.: HDv 100/100, Truppenführung von Landstreitkräften, Stand November 2007. І хоча повстанські загони більшовиків на території України отримували в 1918 році підтримку з боку Москви, вторгнення частин регулярної Червоної армії з російської території в Україну в період німецької окупації не було.

¹⁰ Див., наприклад: Michael Salewski, *Der Erste Weltkrieg*. Paderborn et al. 2004. Автор оминає тему німецької окупації України і навіть не згадує про тамтешні заворушення. Багатотомне видання про Першу світову війну, яке побачило світ у період існування НДР, хоча й торкається теми повстань 1918 року в Україні та їх приборкання, однак подає її у неприйнятному ідеологічному ключі. Це саме стосується також і збірника документів комуністичного характеру, який висвітлює події передодня початку Другої світової війни «Deutschland im Ersten Weltkrieg. November 1917 bis November 1918», підготовленого авторським колективом на чолі з Йоахімом Петцольдом (Joachim Petzold). Див.: Bd. 3, Berlin 1969, S. 217f.; *Die Deutsche Okkupation der Ukraine. Geheimdokumente*. Straßburg 1937. Тема приборкання повстанського руху в Україні німецькими окупаційними силами згадується й, хоча дещо поверхово, аналізується Міхаелем Гейером. Див.: Michael Geyer, *War and Terror. Some Timely Observations on the German Way of Waging War*, in: Michael Geyer (Hg.), *War and Terror in Historical and Contemporary Perspective*. Chicago 2003. <http://www.aicgs.org/documents/warandterror.pdf>, 18.7.2008, 21:29 Uhr. S. 47-69.

¹¹ Див.: Robin Higham – Dennis E. Showalter (Hg.), *Researching World War I. A Handbook*. London 2003, S.33.

¹² Про інші проміжні результати див.: Peter Lieb, *A Precursor of Modern Counter-Insurgency Operations? The German Occupation of the Ukraine in 1918*, in: University of Salford, European Studies Research Institute (Hg.), *Working Papers in Military History and International History*. Nr. 4. Salford 2007.

* Укр.: «усі аспекти ведення війни на Східному фронті».

Прихід німців та окупація в період до падіння Центральної Ради наприкінці квітня 1918 року

Відновивши 18 лютого 1918 року після невдачі на переговорах з більшовицькою Росією у Брест-Литовську воєнні дії по всій ширині фронту, Німеччина зайняла Естонію та Білорусію. В Україні ситуація мала інший вигляд. Там німці не вважалися власне окупантами, а союзною силою, офіційно запрошеною місцевим урядом у країну для боротьби з більшовиками. Ось які настанови давалися солдатам перед початком воєнних дій у АГ Лінзінген: *«Поновлення військових операцій не спрямовано проти російського народу, а проти більшовиків, які є ворогами всякого державного порядку, стоять на заваді миру, і які оголосили Україні, що підписала мир, громадянську війну»*.¹³ Тож німецькі війська увійшли на територію країни для того, щоб повернути до керма влади, власне кажучи, її уряд, так звану Центральну Раду. У відповідь, як це було передбачено угодою, Німецька імперія (а також Австро-Угорщина) повинні були отримати крупні поставки хліба. Альянс між Центральною Радою та монархічною Німецькою імперією виглядав з ідеологічної точки зору дивним: незважаючи на те, що Центральна Рада складалася, власне кажучи, з партій різного спрямування – соціал-революціонерів, соціалістів, а також правих сил, її політична орієнтація мала яскраво виражений лівий ухил. Усі партії єднали передусім спільне бажання відокремлення від Росії та створення незалежної України. У німецькому Райхстазі подібний союз був до впадоби звичайно, в першу чергу, соціал-демократам. Натомість імперському урядові та його військовим представникам на Сході Центральна Рада видавалася якраз ненадійним партнером. Тому цей альянс є свідченням того, що уряд кайзерівської Німеччини сповідував принципи *«realpolitik»* і при укладенні угод мало зважав на ідеологічні критерії. У іншому разі, до

¹³ Див.: HStA Stuttgart, M 46/15, Fernspruch HG Linsingen, Ia 13204, 16.2.1918.
Йдеться про німецьку армійську групу під командуванням піхотного генерала Олександра фон Лінзінгена /Alexander von Linsingen/.

речі, Брест-Литовський мирний договір з більшовицькою Росією був би навряд чи можливим.

У середовищі військових похід в Україну викликав дуже гострі дискусії. Так, скептичне ставлення до цієї затії виявив головнокомандувач німецьких військ на Східному фронті («Обер-Ост»)* генерал-фельдмаршал принц Леопольд фон Баєрн (Leopold Prinz von Bayern)*, який побоювався, що це приведе до розпорошення німецьких сил. Під час розмов зі своїми колегами-офіцерами йому доводилося чути *«авантюристські думки, які дуже часто межували з повним божевільям»*.¹⁴ Можливо, тут він мав на увазі також і свого власного начальника штабу генерал-майора Макса Гоффманна (Max Hoffmann). Останній вбачав необхідність походу в Україну у тому, щоб до рук «більшовиків» не потрапила вся Східна Європа, й вони не змогли повернути проти Німецької імперії.¹⁵

Власне, саме просування по території України відбувалося простіше, ніж на це сподівались. В ході цієї «залізничної кампанії»¹⁶ німецькі, а пізніше й австро-угорські частини, рухаючись уздовж залізничних колій, швидко просувались у глиб країни, майже не зустрічаючи організованого опору українських більшовиків. Уже 1 березня Київ було звільнено від більшовиків, які на короткий час встановили тут режим терору, й Центральна Рада знову повернулась до виконання урядових функцій. Однак на цьому похід не завершився, оскільки більшовики тримали під своїм контролем Східну Україну. Незважаючи на попередження окремих начальників штабів,¹⁷ німецьке військо просувалося далі на Схід, що вело до подальшого розтягування

¹⁴ Див.: BayHStA, Geheimes Hofarchiv, Nachlass Leopold von Bayern 239 I. Maschinengeschriebene Kriegserinnerungen, S. 1190, Eintrag vom 8.5.1918; ebd., S. 1150, Eintrag vom 26.2.1918.

¹⁵ Див.: Major-General Max Hoffmann, War Diaries and other papers. Bd. 1. London 1929, S. 204f.; Einträge vom 17. und 18.2.1918. Original: Karl-Friedrich Nowak (Hg.), Die Aufzeichnungen des Generalmajors Max Hoffmann. Berlin 1929.

¹⁶ Див.: Edmund Glaise von Horstenau – Rudolf Kiszling, Das Kriegsjahr 1918, in: Österreichisches Bundesministerium für Landesverteidigung, Kriegsarchiv (Hg.), Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914-1918. Bd. 7. Wien 1938, S. 121.

¹⁷ Див.: HStA Stuttgart, M 46/16, Korps Knoerzer, Abt. Ia 214 Geh., 6.3.1918, An Generalkommando I. AKor Beurteilung der Lage.

* Скорочення від нім. «Oberbefehlshaber Ost».

його сил. Спочатку, 1 травня, німецькі з'єднання ввійшли в Таганрог та Севастополь. А із взяттям 8 травня Ростова-на-Дону військові операції в Україні вважалися завершеними.

Звичайно, покрити своїми власними військами величезну країну можна було лише частково.¹⁸ Більше того, вже навесні 1918 року після перших швидких успіхів зі Сходу були зняті і перекинуті на Західний фронт перші дивізії, за якими влітку та восени вирушили наступні. Загалом, станом на початок листопада 1918 року в Україні перебували тільки заледве 20 дивізій.¹⁹ Найчастіше це були слабкі у бойовому відношенні дивізії резервістів та ландверу, або ж навіть батальйони ландштурму*. Так само впродовж періоду окупації з України послідовно був виведений й без того нечисленний контингент вояків молодшого призовного віку, внаслідок чого тут залишилися лише старші за віком солдати. Наприклад, у документах 387-го піхотного полку ландверу в листопаді 1918 року було вказано, що середній вік його бійців складав 38 років; 500 вояків полку мали навіть більше 40 років.²⁰ Усього лише 3 кавалерійські дивізії (1-ша та 2-га кавалерійські дивізії, а також Баварська кавалерійська дивізія) могли вважатися елітними частинами. Зважаючи на розміри країни та недостатню густоту окупаційних військ, саме кавалерії належало довести на ділі, що вона здатна чудово впоратися з роллю пожежної команди для придушення заворушень. Тож не дивно, що на даному театрі війни цей вимираючий вид військ ще раз пережив свій короткий ренесанс. Структура окупаційних сил доповнювалась органами військового управління з їхніми 45 тилowymi комендатурами²¹ (еквівалентом польових комендатур часів Другої світової війни).

¹⁸ Так, Баварська КД, яка влітку 1918 року дислокувалася на Волині й мала у своєму складі лише 10 батальйонів, тобто близько 8000 осіб, відповідає за територію площею 35 тис. км кв. Див. про це.: BayHStA, KA, KD, Bd. 18, Bezirk Wolhynien West, Bay. KD, Ia Nr. 2198 W, 13.8.1918, Bericht über die Lage im Bezirk Wolhynien West.

¹⁹ Про дислокацію німецьких частин улітку та восени 1918 року див. різноманітні документи у фонді: BayHStA, KA, KD, Bd. 19.

²⁰ Див.: BayHStA, KA, I. Bay. KBrig, Bd. 12, Generalkommando I. AKor Ia Nr. 1887 Op. Abt., 6.11.1918.

²¹ HStA Stuttgart, M 46/16, HG Kiew, Abt. Ic Nr. 26546, 16.8.1918, Betr.: Die mit K.M. 3851.5.18 A.M. v. 15.6.18 genehmigten Etappen-Kdten.

* Ополчення.

На чолі німецьких військ в Україні стояв спочатку командувач АГ «Лінзінген», потім – АГ «Айхгорн-Київ». У його підпорядкуванні було 7 командувань армійських корпусів, а сам він підпорядковувався «Обер Осту», ставка якого розміщувалася у литовському місті Каунас. Однак оскільки ВАК від початку травня контактував напряму з АГ «Айхгорн-Київ», вплив «Обер Осту» на окупаційну політику в Україні був дуже незначним.²² Так, принц Леопольд фон Баєрн уперше і востаннє відвідав штаб цієї АГ лише наприкінці жовтня, хоча він сам вважав його *«неодмінно найважливішою командною ланкою мого Східного фронту»*.²³ Тож, перебуваючи далеко від батьківщини, генерал-фельдмаршал Германн фон Айхгорн (Hermann von Eichhorn), а по смерті останнього і його наступник генерал-полковник граф Гюнтер фон Кірхбах (Graf Günther von Kirchbach) були відносно вільні у своїх діях на місці. Втім, «найсильнішою людиною» в Україні, яка тримала у своїх руках усі нитки політики, вважався керівник штабу генерал-лейтенант Вільгельм Грьонер (Wilhelm Groener). Він отримав призначення на Схід з огляду на його організаційний хист і досвід у сфері залізничного транспорту.

Спочатку у наміри німецьких військових входило реальне і повне визнання незалежності України. Багато разів німецьким частинам вказувалось на те, що вони перебуватимуть на території дружньої держави. Ось, наприклад, у I армійському корпусі висловлювались так: *«Уряд і населення»* будуть *«готові, для виконання наших завдань надати нам все необхідне»*. Тому усім належало тісно співпрацювати із українськими органами. Реквізиції та конфіскації заборонялися.²⁴ Тільки у такий спосіб сподівалися досягти офіційної мети військової операції – придушити більшовицький заколот і, встановивши у країні спокій, сприяти розвитку торгівлі та сільського господарства.²⁵ Як це

²² Див.: Hoffmann, War Diaries, S. 217, Eintrag vom 5.5.1918.

²³ Див.: BayHStA, Geheimes Hofarchiv, Nachlass Leopold von Bayern 239 I. Maschinengeschriebene Kriegserinnerungen, S. 1264, Eintrag vom 31.7.1918.

²⁴ Див.: BayHStA, KA, Abt IV, 15. Res. IBrig, Bd. 7, Generalkommando I., AKor Ib. Nr. 4122, 16.3.1918; HStA Stuttgart, M 46/16, Korps Knoerzer, Abt. Ib Nr. 528, 24.3.1918, Besondere Anordnungen (Zusammenfassung der bisher erlassenen wichtigsten Bestimmungen); BayHStA-KA, KD, Bd. 18, Generalkommando 52. Nr. 4412, 19.3.1918, Besondere Anordnungen.

²⁵ Див.: BayHStA, KA, KD, Bd. 22, HG Linsingen, Ic Nr. 19061, 21.3.1918.

вишлювало із підписаної 22 квітня 1918 року економічної угоди, основою всього повинна була стати стабільна торгівля між Україною та Німецькою імперією.

Однак німці повністю прорахувалися. Новітня історія знає багато випадків, коли війська, вступаючи на територію якоїсь країни і вважаючи себе визволителями, неповною мірою усвідомлювали внутрішньополітичну ситуацію в ній. Найсвіжіші приклади, як-от операція 2003 року «Iraqi Freedom»²⁶ чи «Telic»²⁶, мали, звичайно, своїх історичних попередників. У 1918 році з Німеччиною вийшло так само. На перший погляд, тодішня німецька стратегія здавалася цілком змістовною і логічною. Та незабаром стало зрозуміло, наскільки хибними були оцінки становища в Україні. Безпосередньо відразу після прибуття перед очима німців відкрилася вражаюча картина, яку у корпусі Кньорцера (Knoerzer) описували так: *«На новозайнятих територіях становище хаотичне і нормалізується повільно. Влада Ради – поки німецькі війська. Ті, кого вважали більшовиками, за винятком ватажків, [виявилися] тільки бандами розпусних солдатів та цивільних у формі. Здається, [тут] усі носять форму; цивільних майже не видно»*.²⁷

Реакція місцевого населення на прихід німців, як засвідчують датовані початком березня висновки двох дивізій одного й того ж корпусу, була різною: у той час як 2-га кавалерійська дивізія доповідала про напад на реквізичійну групу зі смертельним наслідком і просила дати вказівки щодо того, яким чином поводитися в «дружній країні», 91-ша піхотна дивізія зазначала у донесенні, що єврейські мешканці вітали їх, як визволителів, і що небільшовицьке населення ставиться до німців «доброзичливо».²⁸

²⁶ У той час як збройні сили США [для позначення військової операції 2003 р. у Іраці. – Прим. перекл.] використовували кодову назву «Iraqi Freedom», британські військові послуговувались назвою «Telic».

²⁷ Див.: HStA Stuttgart, M 46/15, Korps Knoerzer, Abt. Ia Nr. 85/86, Luck, 22.2.1918, OK Linsingen.

²⁸ Див.: HStA Stuttgart, M 46/16. 2. KD, Abt. Ia/Ib BrNr 537, 8.3.1918, Dem Generalkommando Knoerzer; HStA Stuttgart, M 46/16, 91. ID, Ia Nr. 513/18, Funkspruch an Korps Knoerzer, 9.3.1918. Щоправда, на полях цього позитивного висновку 91 ПД вочевидь командир Кньорцер власною рукою поставив знак питання.

* «Свобода Іраку».

Найбільшим промахом виявилася неправильна оцінка впливу Ради. Остання не мала сильної армії, на яку вона могла би спертися, її управлінські дії були непевними. До того ж українська національна свідомість не була розвинута в народі. Проблеми багатьох національних груп залишалися в молодій і незгуртованій державі невирішеними. А головне, по всій країні була розкидана зброя, що залишилася від вояків царської армії, і багато місцевостей були вражені спровокованими більшовиками заворушеннями. Жодного разу Центральній Раді не вдалося провести хоч якісь реформи. Тож не дивно, що тексти приватних листів Грьонера до дружини рясніли прокльонами на адресу Ради, яку він називав *«збіговиськом зелених студентів та інших малолітніх фантастів і негідників»*.²⁹ Уже за три тижні після відновлення влади Ради Грьонер скаржився у листі до генерала Еріха Людендорффа (Erich Ludendorff) на те, що *«з українським урядом [...], який не заслуговує своєї назви, носяться, як з тисаною торбою»*. Замість цього слід було, на його думку, послуговуючись методами австрійців, використовувати Раду як *«ширму»*, а *«усе інше [...] робити самим»*.³⁰

В умовах, коли харчові запаси на батьківщині стрімко зменшувалися, особливої гостроти для німців набуло питання продовольства. Та обумовлені в угоді з Радою поставки хліба в цих умовах хаосу виявилися не більше, ніж ілюзією. Багато полів стояли необробленими, аграрне питання залишалось невирішеним. Раді виявилось не під силу провести націоналізацію приватних земельних угідь, тож генерал-фельдмаршал Айхгорн змушений був, незважаючи на суверенітет України, діяти на власний розсуд і видати *«наказ про обробіток землі»*. Цим було покладено край усім соціалістичним експериментам. Самовільно привласнена земля поверталася назад. Урожай мав належати тому, хто обробляв поля. Про перерозподіл землі не йшлося, й основна її маса залишалася в руках великих

²⁹ Див.: Baumgart, Brest-Litovsk, S. 348.

³⁰ Ebd., S. 318f.: Таку ж думку висловив у своєму рапорті на адресу Міністерства закордонних справ і німецький посол у Києві Мумм. Див.: Die Deutsche Okkupation der Ukraine, S. 73.

як у ході вилучення зброї, так і під час приборкання повстанців та «більшовиків». Про те, як швидко при цих симптомах відбулася радикалізація дій окупаційних військ, свідчить приклад Баварської кавалерійської дивізії в березні-квітні 1918 року. З деяким часовим відставанням ця дивізія вступила на Південь України з території Румунії лише в перші дні березня. У архівах цієї дивізії, які дійшли до нас, не виявлено якихось загальних вказівок щодо того, яким чином належало поводитися з населенням та діяти в разі виявлення опору.³⁶ Перше бойове застосування дивізії відбулося в рамках придушення повстання «більшовиків». 17 березня німецькі та австро-угорські війська зайняли промислове місто Миколаїв, у якому було вирішено розквартирувати штаб 52 армійського корпусу. Однак вже декількома днями пізніше, а саме 22 березня, у місті спалахнуло повстання, через що швидким маршем до міста було перекинута Баварську кавалерійську дивізію. Завдяки її діям повстання було швидко придушено, однак бойові втрати Центральних держав виявилися дуже значними. Тільки австро-угорське військо втратило 13 офіцерів та 355 бійців.

Для Баварської кавалерійської дивізії операція в Миколаєві стала визначальною. З неї командування зробило висновок, що проти населення *«ефективна безцеремонна жорстокість»*. Тому у ході наступних акцій проти «більшовицьких банд» *«кожен, хто трапиться зі зброєю у руках, [...] підлягає без роздумування розстрілу. Арешти з*

³⁶ Натомість у корпусі Кньорцера видали в кінці лютого наказ, за яким більшовицьких офіцерів і солдатів належало брати у полон і відправляти у Дубно. Див.: HStA Stuttgart, M 46/16, Korps Knoerzer Ia, Fernspruch an 92. ID, 28.2.1918. Однак пізніше наказ знову змінили, розпорядившись: з *«більшовиками і чеською дивізією» «поводитися за воєнним правом»* як з ворогами. Мовою того часу це означало, власне кажучи, невідкладне покарання полонених. Та уже в наступному реченні наказу говорилося також, що з *«офіцерами та особовим складом Антанти [...] так само поводитись, як з ворогами»*. Видається однак, дуже малоймовірним, що це мало означати розстріл полонених. Вказівка є, таким чином, не до кінця зрозумілою. Див.: HStA Stuttgart, M 46/16, Korps Knoerzer, Abt. Ib Nr. 528, 24.3.1918, Besondere Anordnungen (Zusammenfassung der bisher erlassenen wichtigsten Bestimmungen). Щоденник Макса Гоффманна містить натяк на те, що під час походу в Україну більшовиків брали у полон. Див.: Hoffmann, War Diaries, S. 207, Eintrag vom 22.2.1918.

наступними військово-судовими процесами [будуть] потрактовані лише як слабкість».³⁷ Щоправда, у кінці наказу командування Баварської кавалерійської дивізії застерегло, що насилля дозволяється застосовувати «само собою зрозуміло лише для підтримання порядку».³⁸

Миколаївський досвід було доповнено більш жорсткими наказами згори. В кінці березня воякам 9-ї армії було наказано: «Усім частинам, які прибувають в Україну для вивезення [хліба], розповідати про місцеві умови, які нагадують вступ у Бельгію влітку 1914 року, ознайомлювати із особливостями боротьби з бандами, акцентуючи особливу увагу на вуличних боях. [...] Проти озброєного ворога зброю застосовувати без вагання. Повстанські рухи, перш ніж вони стануть масовими, повинні бути придушені у зародку. [...] Дружній прийом та спокійна поведінка жителів удень не повинна давати привід для безпечності.»³⁹

Лише двома днями пізніше, вирушаючи у похід далі на Схід, командування Баварської кавалерійської дивізії в точності повторило настанови 9-ї армії й, навіть, зробило їх ще більш жорсткими. Командир дивізії генерал-лейтенант Морітц фрайгерр фон унд цу Еглоффштайн (Moritz Freiherr von und zu Egloffstein) стосовно майбутньої «війни з бандами» вів мову вже про «фанатичний народ»

³⁷ Див.: BayHStA, KA, KD, Bd. 18, Bay. KD, Ia Nr. 943, 4.4.1918, Divisionsbefehl! При цьому штаб 52-го корпусу віддав наказ щодо проведення судового процесу військово-польовим судом, що на той момент, власне кажучи, означало неповагу до державної незалежності України. Див.: Ebd., Bd. 51, Bay. KD, Gericht der Division, Kriegstagebuch 1.1.1915 bis 2.2.1919, Eintrag vom 1. bis zum 30.4.

³⁸ Див.: Ebd., Bay. KD, Ia Nr. 943, 4.4.1918, Divisionsbefehl! Командування 217 ПД, яка так само брала участь у подіях в Миколаєві, однозначно заборонило будь-які грабежі, «оскільки це підтовхує населення вступати до більшовицького війська». Крім того, складалося враження, що солдати дивізії потрапили під вплив більшовицької пропаганди у Миколаєві, через що командування дивізії наклало заборону на будь-які контакти з місцевим населенням. Див.: BayHStA, KA, 1. bay. KBrig, Bd. 7, 217. ID, Abt. Ia 47 Op., 25.3.1918. Divisionsbefehl; BayHStA, KA, 1. bay. KBrig, Bd. 7, 217. ID, Abt. Ia 54 Op., 26.3.1918.

³⁹ BayHStA, KA, 2. SRR, Bd. 7, AOKom 9 Ia Nr. 6654 Op., 26.3.1918, Armeebefehl betreffend Verhalten der Truppen in der Ukraine.

включно з «жінками і дітьми». Озброєних осіб належало розстрілювати відразу, а у місцях «з ненадійним населенням [брати] заручників». ⁴⁰

У I Баварській кавалерійській бригаді накази командування дивізії були уточнені наступним чином: невідкладному розстрілу підлягали усі ті особи, «які трапляться із зброєю у руках, чинитимуть інший небезпечний опір або приховуватимуть зброю після вимоги про її здачу, а також у разі будь-яких зрадницьких дій. Арешти мало що дають, їх по можливості уникати». ⁴¹

Така жорстокість у поведінці перенеслася й на поле бою. У звіті бригади про прорив фронту на Кримському півострові було зазначено, що «полонених принципово не брали, а всіх більшовиків знищували». Такі дії, мовляв, виявились ефективними, бо «великий страх [...] на ворога навели» й він, незважаючи на переваги місцевості, не міг більше триматися. ⁴² Звичайно, до цієї жорстокості спричинилися також і великі втрати. Одна лише I Баварська кавалерійська бригада втратила у боях за Крим понад 200 осіб убитими та пораненими. ⁴³

Щонайпізніше на цей момент бої набули особливої напруги і гостроти. За інформацією Баварської кавалерійської дивізії, «більшовики», просуваючись по країні, вбивали і плондрували. Оскільки вони воювали у цивільній формі, розпізнати у них ворога вдавалося лише після того, як вони починали чинити опір. Авіарозвідка, яка до цього вважалася такою надійною, у боротьбі з таким ворогом, виявилася повністю непридатною. Більшовики

⁴⁰ Див.: Ebd., KD, Bd. 18, Bay. KD, Ia Nr. 966, 6.4.1918.

⁴¹ Ebd., Bayer. I. KBrig, Nr. 600, 8.4.1918, Brigadebefehl.

⁴² Див.: Ebd., KD, Bd. 19, I. Bay. KBrig Kommandeur, 20.5.1918, Erfahrungen aus den Operationen und Kämpfen gegen die Bolschewisten in Taurien und in der Krim in der Zeit vom 16.4. bis 2.5.1918.

⁴³ Див.: Ebd. Як видно зі звіту, в ході боїв на Кримському півострові ціла Баварська кавалерійська дивізія не брала полонених; BayHStA, KA, KD, Bd. 18, Kaiserl. Deutsches Gouvernement Sewastopol, Ia Nr. 120, 13.5.1918, Bericht über die Tätigkeit der Bay. KD von Bierislawa bis zur Besetzung von Feodosija/Feodosija (ukr./russ.).

натомість рекомендували використовувати для розвідницьких дій «жінок, а по можливості й дітей»⁴⁴, що перекреслювало усі попередні звичаї Першої світової війни. Зі свого боку, більшовики також майже не брали полонених, що породжувало новий виток жорстокості. Після війни II Баварський полк важкої кінноти зазначив у історії полку, що коли стало відомо про розстріл вояків полку, «наш полк з часу оприлюднення цього факту більше не брав у полон більшовиків».⁴⁵ Також було широко відомо, як шаленіли більшовики, захопивши у лютому 1918 року на кілька тижнів владу у свої руки. І що тільки в Києві ними було страчено декілька сотень царських і центральнорадівських офіцерів. Тому кожен німецький офіцер навесні 1918 року добре розумів, що його чекає, в разі якщо він потрапить до рук більшовиків. Загалом, однак, не зовсім зрозуміло, хто в ході німецького походу в Україну першим розпочав розкручувати спіраль жорстокості – німці чи більшовики, чи одні й другі одночасно.⁴⁶

Якщо стосовно «більшовиків» німці були безжалісними, то щодо цивільного населення цього сказати не можна. Офіційно з ним намагалися обходитися гуманно. Навіть I Баварська кавалерійська бригада, яка не знала жодного прощення щодо більшовиків, попереджала своїх бійців, щоб у ході акцій з вилучення зброї вони не застосовували артилерію проти сіл.⁴⁷ Зі звіту бригади випливає, що у ній уміли чітко відрізнити «озброєних більшовиків» від зазвичай переляканого населення. До того ж у кримських селах було організовано самооборону, в результаті чого ситуація швидко

⁴⁴ Див.: BayHStA, KA, KD, Bd. 22, Arbeiter- und Bauernregierung der Ukraine. Kurzes Handbuch zur Bildung von revolutionären Kriegs-Komitees, S. 14, 17.

⁴⁵ Див.: Eugen Frauenholz, Das K.B. 2. Kürassier- und Schwere Reiter-Regiment. München 1921, S. 293.

⁴⁶ На це питання не дає відповіді й дослідження внутрішньополітичної ситуації, проведене Тарасом Гунчаком. Див.: Taras Hunczak (Hg.), The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution. Cambridge Massachusetts 1977.

⁴⁷ Див.: BayHStA, KA, KD, Bd. 18, Bay. 1. KBrig, Nr. 600, 8.4.1918, Brigadebefehl.

нормалізувалася. Втім, мати зброю могли винятково німецькі поселенці й татари.⁴⁸ У відповідності до наказу Баварської кавалерійської дивізії, заборонялось цивільне населення *«априорі вважати більшовиками»*, й частини повинні були ставитися до цих людей як до німців. За *«проррахунки»* Еглоффштайн мав намір *«без поблажливості карати»*.⁴⁹ Ніщо краще не ілюструє подібну дихотомію між жорстокими діями проти озброєних повстанців, з одного боку, та гуманним ставленням до цивільного населення, з другого, як наказ Еглоффштайна від 3 травня 1918 року: для відновлення порядку *«ми повинні завоювати довіру кращих прошарків населення. Зрозуміло, що це можливо, якщо вони бачитимуть, що непохитна суворість німецьких солдатів поєднується із такою ж самою суворою справедливістю»*.⁵⁰

В кінці квітня цей маніхейський підхід був закріплений у наказі командування АГ «Айхгорн-Київ».⁵¹ Однак незабаром з'ясувалося, що не всі частини воліють дошукуватися різниці. Мова йде про бої поблизу Таганрога на південному сході України⁵² в середині червня. Тут більшовики спробували здійснити десантну операцію і силами 6-тисячного війська⁵³ вдарити німців з тилу. Однак уже за кілька днів операція завершилась невдачею. За наказом командира 52-ї Вюрттемберзької бригади ландверу полковника Артура Боппа (Arthur

⁴⁸ Див.: Ebd., Generalkommando (z.b.V.) Nr. 52, Ia Nr. 5047, 27.4.1918, Korpsbefehl.

⁴⁹ Див.: Ebd., Bay. KD, Ib Nr. 1054, 23.4.1918, Anordnungen für Entwaffnung. Organisation der deutschen Kolonien. Цим самим Еглоффштайн практично заперечує свій, процитований вище, наказ від 06.04.1918 р., у якому він застерігає від «фанатичного населення».

⁵⁰ Див.: BayHStA, KA, KD, Bd. 36, Kaiserl. Deutsches Gouvernement Sewastopol. Gouvernement-Tagesbefehl Nr. 1, 3.5.1918.

⁵¹ Див.: BayHStA, KA, 15. Res. IBrig, Bd. 30, HG Eichhorn-Kiew, Abtlg IIa Nr. 58930 K.Pers., 30.4.1918.

⁵² Сьогодні це російське місто.

⁵³ Кількість вказана згідно з радянськими даними. За німецькими даними кількість атакуючих могла сягати навіть 10 тис. Див.: Baumgart, Brest-Litovsk, S. 393f., Fußnote 479.

Ворр)⁵⁴ німецькі вояки вчинили з 2 тис. 500 полоненими більшовиками так само, як декілька тижнів перед тим Баварська кавалерійська дивізія в Криму: їх усіх розстріляли, оскільки вони, за словами німців, «не маючи жодних солдатських відзнак, отже будучи цивільними, застосували проти німецьких військ зброю».⁵⁵ За твердженням його шефа, генерала фон Кньорцера, Бопп діяв самовільно. Сам Кньорцер, переконуючи, що він «ніколи не давав дозволу на розстріл полонених», рішення Боппа вважав, однак, «повністю прийнятним»⁵⁶, і вже після війни виправдовував дії проти «розпуцених розбишак».⁵⁷

Утім, розстріли в Таганрозі мали важливу післяісторію, адже скандал не тільки набув розголосу на батьківщині, але й навіть став предметом розгляду у Райхстазі. Як видно з близьких за змістом листів тих німецьких вояків, які брали участь у езекуції, страченими були не тільки десантовані більшовицькі солдати, але й також цивільне населення з довколишніх сіл включно з жінками і дітьми.⁵⁸ Депутати

⁵⁴ Полковник Артур Бопп народився 12.12.1860 р. у Штуттгарті. В 1909 році був звільнений у запас. У листопаді 1914 року його було відновлено в армії і призначено командиром 78-го піхотного полку ландверу, пізніше, у 1915 році, командиром 30-го піхотного полку ландверу. Керував III етапом військової окупації Метца (Kommandeur des Abschnitts III, Kriegsbesetzung Metz). В кінці 1915 року командир штабу армії фон дер Гольца у Месопотамії; в подальшому, до 1916 р., головнокомандувач у Персії та головнокомандувач армійської групи в Ірані. З березня 1918 року заступник командира 52-ї піхотної бригади ландверу; з 17 травня командир цієї бригади. 8 листопада 1918 року отримав звання генерал-майора.

⁵⁵ Див.: HStA Stuttgart, M 46/9, Kriegstagebuch des Stabes Korps Knoerzer, Eintrag vom 14.6. Після війни Кньорцер стверджував, що полонені підняли заколот і напали на німецьку варту. Див.: Ebd., M 660/131, Die Befreiung der Ukraine vom Bolschewismus durch das Korps Knoerzer 1918, verfasst 1925. В науковій літературі цей випадок коротко розглядається Герром. Див.: Geyer, War and Terror, S. 61.

⁵⁶ Див.: HStA Stuttgart, M 46/20, Brief Knoerzers an Groener, 9.9.1918.

⁵⁷ Див.: Ebd., M 660/131, Die Befreiung der Ukraine vom Bolschewismus durch das Korps Knoerzer 1918, verfasst 1925; Див. також щоденник «Обер-Осту»: «Біля Таганрогу фон Кньорцер відкинув назад 10 тис. більшовиків. 10 було взято в полон. Решта втопилися. В Україні, здається, все йде як слід [...]». Див.: BayHStA, Geheimes Hofarchiv, Nachlass Leopold von Bayern, 240. Tagebucheintrag (Original) vom 14.6.1918.

⁵⁸ Див.: HStA Stuttgart, M 46/20, Oberbefehlshaber Ost, Abt. Ia Nr. 5425/18 II., 26.7.1918, Der Heeresgruppe Eichhorn-Kiew.

від СДПН/НСДПН⁵⁹ зажадали розслідування випадку, яке невдовзі було проведено військовим міністерством. У власній оцінці того, що сталося, полковник Бопп заперечує вбивство жінок та дітей, однак зізнається, що такі віддавав письмовий наказ про страту полонених. Такі дії він обгрунтовував нагадуванням про звірства над німецькими полоненими та масові розстріли, вчинені більшовиками у Ростові-на-Дону та Таганрозі незадовго до приходу німців; серед їх жертв був також відомий царський генерал Павло фон Реннекамф, який у 1914 році був головнокомандувачем I російської армії під Танненбергом^{60*}. В ході розслідування нічого суттєвого виявлено не було.⁶¹ Тому для остаточного викриття злочинів у Таганрозі в червні 1918 року необхідні подальші дослідження, які допоможуть відновити точний перебіг подій та обставини випадку.

Деескалація та суперечності у приборканні повстанського руху влітку та восени

Криваві події під Таганрогом були винятком на тлі загального послаблення боротьби проти повстанців у цей період. З часу падіння Ради і встановлення влади гетьмана німецько-українські відносини розвивались на новій основі. Німецькі вищі військові чини у Києві перебували в чудових особистих стосунках з колишнім царським

⁵⁹ Оскільки в усіх досліджених дотепер документах застосовується термін «соціалісти», залишається поки що незрозумілим, про кого насправді йде мова, про депутатів від СДПН чи НСДПН.

⁶⁰ Див.: HStA Stuttgart, M 46/20, Bericht über das Gefecht bei Taganrog im Besonderen über die nach dem Gefecht erfolgte Erschießung der gefangenen Bolschewiki.

⁶¹ Про хід розслідування див. документи у фондах: HStA Stuttgart, M 46/20. Через випадок біля Таганрога Генерал Кньорцер за участь у бойових діях на Східному фронті у 1918 р. не отримав навіть найменшої нагороди.

* Незалежна соціал-демократична партія Німеччини.

** Нині населений пункт Стембарк в Ольштинському воєводстві Республіки Польща.

генералом,⁶² адже останній здавався їм «чоловіком» в «епоху ідеологів, фантастів та недоумків». ⁶³ Також й у світоглядному відношенні його авторитарні державницькі уявлення були їм набагато ближчими, ніж ліві ідеї Центральної Ради.

Усім вимогам німецьких окупаційних сил гетьман йшов назустріч: притягнення до відповідальності за напади на представників німецького війська перебувало тепер у компетенції не українських, а виключно німецьких військово-польових судів, а міністри українського уряду призначалися лише за згодою німецької сторони. Багато представників управлінської еліти повернулися після приходу гетьмана до влади на свої місця і взялися відновлювати інфраструктуру понівеченої країни. Глибокі реформи були проведені гетьманом у сфері освіти. Незважаючи на те, що державний апарат був представлений росіянами або зросійщеними чиновниками, в більшості шкіл було запроваджено українську мову викладання. Відкрилися 150 нових гімназій, два нових університети, було засновано Українську академію наук.⁶⁴ Упродовж кількох місяців знову запрацювала українська бюрократія, у стадії формування перебувала поліція.

Гетьман наказав своїм чиновникам тісно співпрацювати з німцями. Спираючись на окупаційні війська, новий уряд робив спроби твердою рукою встановити контроль над країною. Однак, як і у випадку з Радою, гетьман також не знаходив розуміння серед простого населення. Його вважали представником старої російської системи і маріонеткою німців. Тож проведення невідкладних соціальних реформ

⁶² В середині травня Грьонер писав своїй дружині: «Якесь дивне відчуття огортає тебе, коли ти потрапляєш у це російське середовище [мається на увазі гетьман та його антураж. – Прим. П.Л.], у якому ти поводишся так, ніби ти давній друг і ніби не було війни». Baumgart, Brest-Litovsk, S. 367. Див. також спогади «Обер Осту» про його візит у Київ на початку листопада 1918 року: BayHStA, Geheimes Hofarchiv, Nachlass Leopold von Bayern, 239 I. Maschinengeschriebene Kriegserinnerungen, S. 1294-1296.

⁶³ Висловлювання Айхгорна в телеграмі на адресу «Обер Осту» від 4.5.1918 р., див.: Die Deutsche Okkupation der Ukraine, S. 70.

⁶⁴ Див.: Orest Subtelny, Ukraine. A History. Toronto – Buffalo – London 1994, S. 357.

від нього годі було чекати. Передусім бідне сільське населення було роздратоване затримкою земельної реформи, внаслідок чого в багатьох місцевостях України, й особливо в регіоні південніше Києва, в червні 1918 року вибухнули селянські заворушення, які частково були інспіровані більшовиками.⁶⁵ Незважаючи на великий розмах повстання,⁶⁶ німці діяли тепер значно раціональніше, аніж просто сліпо зі всією силою накинутися на повстанців, як це найчастіше траплялося в період з березня до травня 1918 року.

Поштовхом до часткового переосмислення підходів послужило усвідомлення того, що, зважаючи на важке загальне становище на фронтах, перекидання в Україну додаткових частин було надалі неможливим. Тому покладатися виключно на масове застосування військ і лише на військові засоби у ході вирішення завдань з приборкання повстань та вилучення прихованої зброї було годі. Командування АГ «Айхгорн-Київ» зробило у цій ситуації три кроки: по-перше, щодо тактики вирішено було створити з кавалерійських та драгунських підрозділів «мобільний резерв». Другим пріоритетом командування АГ стала *«надійно працююча розвідка [...] важлива необхідність, для того щоб можна було вчасно дізнаватися про заворушення ще на стадії виникнення і зарання вживати контрзаходів»*. Нарешті третім кроком став наказ командування АГ про залучення місцевого населення до приборкання повстанського руху та про необхідність *«організувати у громадах проти всяких деструктивних елементів розгалужену самооборону»*. Було сподівання, що при *«вмілому керівництві та підтримці з боку німецьких командирів»* ця озброєна самооборона *«дуже швидко набуде здатності» «підтримувати порядок у своєму поселенні»*.⁶⁷ Усі три кроки свідчать про відносно сучасне бачення боротьби з повстанцями.

⁶⁵ Наведені Субтельним дані про 30000 - 40000 повстанців видаються завищеними. Точно завищеними є наведені в тій самій праці дані про втрати 6000 осіб, див.: Ebd., S. 358.

⁶⁶ Див.: BayHStA, KA, 15. Res. IBrig, Bd. 7, HG Eichhorn-Kiew, Abt. Ia Nr. 1595/18, 9.6.1918, Brieftelegramm an Generalkommando XXVII. Reserve-Korps.

⁶⁷ Див.: Ebd., KD, Bd. 22, HG Eichhorn, Ia Nr. 1093/18, 23.5.1918, Telegramm.

Крім того, ще раз наголошувалося на *«тісній співпраці з українськими органами влади»*. Для того, щоб у майбутньому можна було уникати *«непорозумінь»*, які *«часто призводили до масових покарань»*, запроваджувалася практика складання списків підозрюваних.⁶⁸ Утім, тотальні каральні акції й раніше не належали до офіційної німецької політики в Україні. Так, деякі армійські штаби вже в квітні видали накази про заборону *«спалювання будинків і сіл»*. Також неприпустимо було чинити помсту над *«невинними, а саме жінками і дітьми»*.⁶⁹ В травні з'явився загальний наказ командування АГ «Айхгорн-Київ», яким останнє намагалося апелювати до менталітету особового складу. Оскільки, мовляв, усього лише 10-12 відсотків селян *«тероризують усю країну»*, необхідно уникати *«безрозсудних дій, як-от жорстокого поводження та спалення будинків»*, адже це лише підриватиме авторитет німців. Арештованих належало передавати німецьким військово-польовим судам або відправляти в тил для виконання трудової повинності.⁷⁰ Цікавими у цьому зв'язку є інструкції щодо роботи військово-польових судів. Адже повинні були бути зібрані точні докази, перш ніж могло бути відкрито провадження проти місцевого жителя. Зрештою, *«ніхто [не міг бути] засуджений німецьким судом [...], чия вина не доведена у судовому порядку»*.⁷¹ Відтепер мірилом боротьби із повстанським рухом стали точність і організованість, але у жодному випадку не свавілля.

⁶⁸ Див.: Ebd., 1. KBrig, Bd. 13, HG Eichhorn, Abt. Ia Nr. 2825/18, 18.7.1918; HStA Stuttgart, M 46/16, Korps Knoerzer, Abt. Ic Nr. 1449, 19.5.1918, HG Eichhorn drahtet.

⁶⁹ Див.: BayHStA, KA, 15. Res. IBrig, Bd. 7, Militärbezirk Kiew, XXVII. RKor, Ia Nr. 1370, 28.4.1918; Ebd., KD, Bd. 21, Bezirk Wolhynien, Generalkommando XXII. RKor, Ia Nr. 578, Op. Geh., 14.4.1918.

⁷⁰ Див.: Ebd., KD, Bd. 21, HG Eichhorn-Kiew, Ia Nr. 1094, 23.5.1918; У рапорті Баварського КД за серпень 1918 р. у випадках незаконного володіння зброєю розстріли більше не згадуються, а лише покарання ув'язненням. Див.: Ebd., Bd. 18, Bezirk Wolhynien West, Bay. KD, Ia Nr. 2198 W, 13.8.1918, Bericht über die Lage im Bezirk Wolhynien West.

⁷¹ Див.: BayHStA, KA, 15. Res. IBrig, Bd. 7, K.B. 15. Res. IBrig, Nr. 4460, 15.7.1918m Merkblatt. Anlage zu Ziffer 6k; BayHStA, KA, 4. KBrig, Bd. 4, Gruppe Tannstein, Nr. 3020/I, 11.9.1918, Gerichtliche Verfahren gegen Landeseinwohner.

Тож починаючи з липня 1918 року, в Україні знову настав відносний спокій. І хоча, на думку командування АГ «Айхгорн-Київ», *«систематичне вилучення зброї [було] як і раніше головною запорукою заспокоєння країни»*, місцеві виступи дуже швидко втрачали силу і мали *«вочевидь тимчасово лише місцевий характер»*.⁷² Не беручи до уваги труднощі, які на початках існували у справі розбудови розвідки,⁷³ передусім ідея створення самооборони – всупереч застереженням окремих штабів⁷⁴ – принесла позитивні результати. Будучи наділеною певною відповідальністю, самооборона, на думку командування АГ «Айхгорн-Київ», почала дбати почасти й про знешкодження *«тероризуючих елементів»*.⁷⁵ І навпаки, залучення інших воєнізованих формувань, а саме новоорганізованої української міліції, відбувалося не без проблем. Як зазначало командування Баварської кавалерійської дивізії, міліція, будучи *«корумпованою, недисциплінованою, ледачою, а з другого боку, знову ж таки брутальною»*⁷⁶, виявилась ненадійною.

Сенсаційною подією, яка сталася саме в період цього відносного спокою в країні, стало вбивство генерала-фельдмаршала Германна фон Айхгорна. Найвищий німецький військовий чин в Україні був застрелений есером 30 липня під час прогулянки Києвом. Примітно, що жодних брутальних репресій з боку німців цей випадок не спричинив, а слідство щодо нього мало бути проведено силами поліції. В роки Другої світової війни реакція німців на подібні вчинки щодо

⁷² Див.: BayHStA, KA, KD, Bd. 20. Nachrichtenoffizier d. OHL, HG Eichhorn, Zentral-Abt. Tgb. Nr. 703 v. 28.6.1918, Innere Lage.

⁷³ За даними АГ, до цього часу користувалися в основному даними великих землевласників, які у підсумку виявлялися повністю перебільшеними. Тому на озброєння було взято ідею надалі більше використовувати *«платних агентів, особливо євреїв»*.

⁷⁴ Деякі німецькі штаби висловлювали побоювання, що зброя може потрапити до рук повстанців. Див.: BayHStA, KA, 15. Res. IBrig, Bd. 30, Militärbezirk Kiew, XXVII. RKor, Ia Nr. 2822 v. 14.7.1918; BayHStA, KA, 15. Res. IBrig, Bd. 30, Militärbezirk Kiew, XXVII. RKor, Ia Nr. 3717 v. 2.9.1918.

⁷⁵ Див.: BayHStA, KA, KD, Bd. 21, HG Eichhorn, Abt. Ia Nr. 3086/18 v. 26.7.1918.

⁷⁶ Див.: BayHStA, KA, KD, Bd. 21, Bezirk Wolhynien West, Bay. KD, Ia Nr. 3276 W. v. 19.9.1918, Stimmung im Lande.

представників вищого офіцерського складу була зовсім іншою і більш жорстокою.⁷⁷

Вбивство Айхгорна залишилося однак одиничним випадком. Навпаки, як свідчить звіт 15-ї Баварської піхотної бригади резерву за вересень 1918 року, німцям вдалося не тільки приборкати повстання, що спалахнули навесні, але й навіть успішно заспокоїти інші райони. Після придушення повстань у червні й липні частини бригади «осіли» у місцях своєї дислокації. Це дало можливість розбудувати розгалужену агентурну мережу, налагодити співпрацю з українськими органами влади та міліцією, а також «встановити контакт» із населенням, завоювати його довіру. За допомогою патрулів були ліквідовані також окремі «банди», що сприяло подальшому зміцненню довіри населення до німців. Повідомлялось навіть про перших «бандитів»-перебіжчиків. І хоча ще не до кінця було ясно, як складеться справа із самообороною, в цілому, як зазначено у звіті 15-ї Баварської піхотної бригади резерву, «*спокій і контроль у краї [...] та охорона урожаю*» були досягнуті «*у звітній період значно легше, ніж раніше*». Ретроспективна оцінка ситуації дає змогу говорити про те, що ці кроки, можливо, могли б перерости у позитивну тенденцію до успішного й тривалого «втихомирення»⁷⁸. Це засвідчили вже перші результати: перебіжчики, у свою чергу, допомагали виявляти інших повстанців.

Однак вирішення ключової проблеми, яка стояла перед цією бригадою, залежало не від неї самої, а від інших. З огляду на перманентне пробуксовування поставок хліба з України до імперії і

⁷⁷ Наприклад, 14 листопада 1941 року в Києві радянськими партизанами було вбито командира 68-ї ПД генерал-лейтенанта Георга Брауна (Georg Braun). Вже у наступні дні солдати вермахту розстріляли заручників загальною кількістю 200 осіб, оголосивши при цьому, що у разі подібних випадків у майбутньому за кожного вбитого німецького солдата будуть страчуватися 50 заручників. Див.: Andrej Angrick, Das Beispiel Charkov. Massenmord unter deutscher Besatzung, in: Christian Hartmann – Johannes Hürter – Ulrike Jureit (Hg.), Verbrechen der Wehrmacht. Bilanz einer Debatte. München 2005, S. 118–124, hier S. 120.

⁷⁸ Щодо здійснення різноманітних антиповстанських кампаній (Counterinsurgency-campaigns) у XX ст. див.: Daniel Marston – Carter Malkasian, Counterinsurgency in Modern Warfare. Oxford 2008.

стагнацію торгівлі військам було наказано реквізиції, контрибуції та хлібозаготівлю на території економічно здавленої країни проводити військовими засобами. Це, звичайно, вело до зростання «невдоволення» німецькою присутністю.⁷⁹ Через споживання й без того мізерних їстівних запасів на селі селяни часто сприймали німців «*як настогидливе лихо*»⁸⁰. Ще один додатковий тягар для цивільного населення являли собою «каральні експедиції» українських гетьманських військ. У цих експедиціях брали участь колишні пани і великі землевласники, які тероризували селянство за самовільну конфіскацію землі у ході революційних подій 1917-1918 років. Подібні «каральні експедиції» відбувалися за мовчазної згоди німецьких військових інстанцій, що також не надто сприяло зростанню авторитету останніх в очах населення. Даремно зверталися деякі німецькі підрозділи, як-от I Баварський уланський полк, з проханням про дозвіл «*заради захисту населення*» покласти край діям цих неофіційних військових формувань.⁸¹

До того ж цитовані вище пом'якшувальні накази командування АГ «Айхгорн-Київ» були нерідко половинчастими і суперечливими, у той час як інші накази можна було трактувати як такі, що заохочували до жорстких дій. «*Деякі повчальні приклади, зважаючи на характер населення, будуть мати дивовижну дію*»,⁸² – настановляло свої війська командування АГ «Айхгорн-Київ».⁸³ Осіб, які брали участь у заворушеннях або «тільки» чинили саботаж, приміром, на об'єктах

⁷⁹ Див.: BayHStA, KA, 15. Res. IBrig, Bd. 7, K.B. 15. Res. IBrig, Nr. 7701/Adj. V. 22.9.1918, Monatsbericht über die allgemeine Lage. Див. також звіт належної до складу цього з'єднання 4-ї Бав. кав. бриг.: BayHStA, KA, 4. KBrig., Bd. 4, Bay. 4. KBrig, Nr. 107/I. 21.9.1918, An das K.B. Kriegsministerium München. Verwendung der 4. KBrig. in der Zeit v. 16.8.–21.9.1918.

⁸⁰ BayHStA, KA, KD, Bd. 21, Nachrichtenoffizier d. OHL b. Generalkommando XXII. RKor, Tgb. Nr. 428 v. 9.6.1918, Beurteilung der Lage im Bezirk Wolhynien. В оригіналі «Counterinsurgencysampaign», агл. – похід проти повстанців. В сучасній військовій термінології також – антитерористична кампанія.

⁸¹ Див.: BayHStA, KA, KD, Bd. 21, K.B. 1. Chevaulegers-Regiment Nr. 1123 v. 8.7.1918, An die K.B. 5. KBrig.

⁸² Див.: BayHStA, KA, 15. Res. IBrig, Bd. 7, HG Eichhorn-Kiew, Abt. Ia Nr. 946/18 v. 17.5.1918, Brieftelegramm an Generalkommando XXVII. RKor.

⁸³ 4 травня Грьонер написав своїй дружині: «*Batig у цій країні й надалі залишається найбільш дієвим засобом*», див.: Baumgart, Brest-Litovsk, S. 360.

залізничного транспорту або телеграфних лініях, належало «*відразу за законами воєнного часу піддавати суду і розстрілу*».⁸⁴ Отже, вказівки командування дивізій та бригад підпорядкованим їм частинам не були позбавлені суперечностей і раз-по-раз змінювали свій тон з різкого на поміркований та навпаки.⁸⁵ З наявних на сьогоднішній день досліджень залишається поки що незрозумілим, яких форм могли набувати ці, вказані командуванням АГ «Айхгорн-Київ» «прикладі», хоча, здається, за винятком випадку під Таганрогом, про аналогії з картинами часів Другої світової війни не йшлося. Інакше неможливо було б пояснити, чому у 1918 році особливо важкою формою покарання вважалася натуральна контрибуція.⁸⁶

Незважаючи на всі накази, німецькі війська також і в подальшому не переставали давати приводи для звинувачень у насильницьких діях. Командування XXVII резервного корпусу поклало при цьому головну вину передусім на підрозділи, що проходили, які інколи «*немовби у ворожій країні [...] поводитися і безцеремонно [...] [відбирали] в населення останні*».⁸⁷ В подальшому направлені у зону відповідальності корпусу загони перед залученням їх до акцій з придушення заворушень чи патрулювань повинні були ознайомлюватися зі змістом відповідних (пом'якшувальних) наказів.⁸⁸

⁸⁴ Див.: BayHStA, KA, 15. Res. IBrig, Bd. 7, HG Eichhorn-Kiew, Abt. Ia Nr. 1595/18 v. 9.6.1918, Brieftelegramm an Generalkommando XXVII. RKor.

⁸⁵ Див. щодо цього, наприклад: BayHStA, KA, 15. Res. IBrig, Bd. 7, K.B. 15. Res. IBrig, Nr. 4460 v. 15.7.1918, Merkblatt. Щоправда, зазначений у цій інструкції дозвіл на спалення навіть цілих поселень був негайно переглянутий, щойно кількома днями пізніше від командування XXVII резервного корпусу надійшов протилежний наказ, див. BayHStA, KA, 15. Res. IBrig, Bd. 30, Militärbezirk Kiew, XXVII. RKor, Ia Nr. 2793 v. 18.7.1918, Bestrafung und Entwaffnung von Ortschaften.

⁸⁶ Див.: BayHStA, KA, 15. Res. IBrig, Bd. 7, Militärbezirk Kiew, XXVII. RKor, Ia Nr. 1755 v. 19.5.1918; BayHStA, KA, 15. Res. IBrig, Bd. 7, K.B. 15. Res. IBrig, Nr. 4460 v. 15.7.1918, Merkblatt.

⁸⁷ Див.: BayHStA, KA, 15. Res. IBrig, Bd. 30, Militärbezirk Kiew, XXVII. RKor, Ia Nr. 3717 v. 2.9.1918. Також командування корпусу скаржилося, що командири, «*не знаючи реального стану справ*», часто прикривають своїх підлеглих, внаслідок чого пошук винних ускладнюється.

⁸⁸ Див.: BayHStA, KA, 15. Res. IBrig, Bd. 30, Militärbezirk Kiew, XXVII. RKor, Ia Nr. 3919, 13.9.1918; BayHStA, KA, HG Kiew, Abt. Ia/III Nr. 4864/18, 7.9.1918.

Загалом, усупереч початковим сподіванням українське населення сприймало німецьку владу не як визволителів, а як жорстоких окупантів. Країну дуже штормило. Соціал-революціонери та інші партії Центральної Ради перетворилися після падіння останньої на непримиренних ворогів гетьмана та німців. Так само робітники й селяни «з нетерпінням» чекали відходу німців, після якого, як влучно передбачило в кінці жовтня 1918 року командування Баварської кавалерійської дивізії,⁸⁹ «вся повнота влади відразу» мала перейти до більшовиків.

Після капітуляції 11 листопада в Комп'єні Німецька імперія була змушена крок за кроком виводити свої війська також і зі Сходу. Втративши свого могутнього союзника, гетьман зробив спробу втриматися при владі шляхом зміни курсу. Спочатку він безуспішно шукав зближення з соціал-революціонерами, пропонуючи їм місця у своєму уряді. 14 листопада, тобто кількома днями пізніше, сподіваючись у такий спосіб здобути зовнішню підтримку з боку Антанти, він оголосив нову мету – об'єднання з небільшовицькою Росією. Того ж дня українські націоналісти та соціал-революціонери підняли повстання проти гетьмана, а рівно за місяць війська есерівської Директорії зайняли столичне місто Київ. Під захистом німців гетьман подався до Німеччини; відступаючі німецькі війська отримали наказ займатися у боротьбі ворогуючих партій чітку нейтральну позицію. Не беручи до уваги численних місцевих ускладнень і нападів, до березня 1919 року їм вдалося більш-менш організовано вибратися на батьківщину. Перший у XX столітті період німецької присутності на Сході завершився. Без «німецьких багнетів» роздерта глибокими внутрішніми конфліктами країна потонула у вирі хаосу та особливо кривавої громадянської війни.

⁸⁹ Див.: Ebd., KD, Bd. 21, Bezirk Wolhynien West, Bay. KD, Ia Nr. 4611, 19.10.1918, Stimmung im Lande.

Висновок

Як само слід оцінювати цей перший період німецької присутності на Сході? Насамперед потрібно зазначити, що умови для успішного приборкання повстанського руху були вкрай несприятливими, тож це завдання від самого початку не мало шансів на успіх. Стратегічною проблемою була внутрішньополітична ситуація в Україні в 1918 році, яка виключала реальну можливість довгострокового заспокоєння країни. Власне кажучи, з цієї заплутаної ситуації були лише два виходи: або Центральна Рада мала проявити більше наполегливості у реалізації своїх планів, що однак, зважаючи на її гетерогенність та брак політичного досвіду, було навряд чи реальним; або гетьман задля залучення на свою сторону населення та збереження за ним завоювань революції 1917 року повинен був провести соціальні реформи.

Німці, зі свого боку, допустилися грубих помилок у стосунках з обома урядами: що стосується Центральної Ради, то вони з самого початку мали б зрозуміти, що вона була занадто слабкою для втілення власних амбіційних планів. Пізніше німці не могли і не бажали дати Раді час для набуття політичного досвіду; історія також свідчить, що в першій половині ХХ століття німці жодного разу не продемонстрували вміння реалізовувати свою владу опосередковано. Так само й у період Гетьманату слабкість німців виявилась у нерозумінні своєї місії як окупаційної влади. Без сумніву, співпраця з гетьманом виходила більш ефективною, однак, не беручи до уваги невдалу економічну допомогу на початках, «перетворення [України] на придатного союзника»⁹⁰ потребувало більшої підтримки його влади. Примусити гетьмана провести давно перезрілі соціальні реформи, щоб, таким чином, здобути підтримку широких верств населення, німці також не вважали за потрібне. Лише коли всім стало зрозуміло, що німецькі та австро-угорські союзники програли війну, гетьман вдався до спроб здійснити

⁹⁰ З виступу Грьонера перед офіцерами служби преси АГ "Айхгорн-Київ", див.: Baumgart, Brest-Litovsk, S. 429.

часткові перетворення.⁹¹ На питання, чи були б останні, якщо б вони відбулися раніше, цілком і повністю підтримані німецькими військовими, напрошується, з огляду на внутрішньополітичну ситуацію на їх батьківщині, скоріше негативна відповідь. Адже було б незрозуміло, чому на Сході німецька вояччина виступає за соціальні реформи, натомість удома воліє за будь-яку ціну зберегти старі порядки. Оцінюючи все з висоти років, Центральні держави не повинні були взагалі приходити в Україну, оскільки внутрішньополітичне становище у цій країні нагадувало скриню Пандори.

За цими стратегічними прорахунками однак не потрібно применшувати оперативні успіхи та готовність німецьких військових поділитися досвідом у справі приборкання повстанського руху в Україні. У ній спостерігається чимало сучасних підходів: створення озброєної самооборони, розбудова широкої агентурної мережі, тісна взаємодія з місцевими органами влади. У такий спосіб за допомогою комбінування жорстких заходів проти повстанців та прогресивної тактики «Counterinsurgency»^{*} країна отримала ще один перепочинок перед наступними кривавими громадянською та польсько-радянською війнами.

Як правильно відзначив Вінфрід Баумгарт (Winfried Baumgart), *«загалом восьмимісячне правління гетьмана було періодом відносного спокою і порядку, які, щоправда, – і на цьому слід наголосити – були досягнуті багнетами союзницьких військ»*⁹². Однак це був поверховий спокій, а не стабільний мир, що дозволяє вибудовувати різні версії щодо того, як могла б розвиватися ситуація, якби німецька окупація протривала довше.

⁹¹ Так, 20 жовтня Грьонер відзначив, що новий уряд повинен стати більш «українським» та більш лівим, див.: Ebd., S. 446f.

⁹² Див.: Ebd., S. 33; Схожі позитивні оцінки дає й Субтельний, який називає цей час *«періодом відносного спокою, спричиненим німецькою окупацією»* /relatively calm hiatus imposed by the German occupation/. Див.: Subtelny, Ukraine, S. 355-358.

^{*} Антитерористичної діяльності.

У будь-якому випадку цей проміжний висновок дає підстави відкоригувати деякі дотеперішні наукові оцінки або принаймні серйозно поставити їх під сумнів. Так, не можна стверджувати, що кількість невдоволених в Україні, постійно зростаючи, сягнула в 1918 році такого рівня, що німці не могли більше тримати їх у покорі.⁹³ Таку картину, дивлячись на ті події ретроспективно, хотіли бачити комуністи. Також не витримують критики зауваги Майкла Геєра⁹⁴ (Michael Geyer), які містяться у його аналізі наявних першоджерел. Цивільне населення не було, – як це стверджує Геєр, – «об'єктом воєнних дій» («object of warfare») чи «складовою частиною» («integral part») акції з подолання повстанського руху в Україні 1918 року. Навпаки, німці намагалися чітко відділяти повстанців від цивільного населення. Безумовно, терор існував, однак тільки стосовно інсургентів* та більшовиків, а не у формі офіційної політики проти непричетного цивільного населення. Звичайно, винятки, як засвідчують події у Таганрозі, були й тут, однак робити на цій основі узагальнення неправомірно. Яскравим прикладом протилежного є реакція на вбивство Айхгорна: з усієї наявної інформації видно, що кривавих репресій з боку німців не було. Тож, не взявши до уваги стосунки між сторонами воєнного конфлікту, а також аналогії, які були в інших арміях, про «German way of war»** говорити слід дуже обережно.⁹⁵

Що стосується монографії, то багато питань ще залишаються відкритими, й передусім, коли йдеться про дослідження історичного контексту боротьби з повстанським рухом в Україні 1918 року. Так само якісь паралелі та константи можна, вочевидь, знайти й у Другій світовій війні, хоча, з іншого боку, існує принаймні така сама велика кількість відмінностей та нових елементів.⁹⁶

⁹³ Див.: Die Deutsche Okkupation der Ukraine, S. 14.

⁹⁴ Див.: Geyer, War and Terror.

⁹⁵ Це стосується також Ізабель Хулл. Див.: Isabel V. Hull, Absolute Destruction. Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany. Ithaca – London 2004.

⁹⁶ Див. про це: Grelka, Ukrainische Nationalbewegung; Щодо перших оцінок боротьби з повстанським рухом та антисемітизму див.: Lieb, A Precursor of Modern Counter-Insurgency Operations.

* Повстанців

** Особливий німецький стиль ведення війни.

Повна неясність існує також у тому, наскільки участь німців у придушенні внутрішньоукраїнських заворушень 1918 року є співставною з діями інших західних армій того часу. Показовими прикладами тут можуть бути: для англійської армії – Друга англо-бурська війна (1899-1902 рр.) та придушення повстання в Месопотамії після закінчення Першої світової війни; для армії США – інтервенція на Філіппінах (1899-1902 рр.). Особливої уваги заслуговує інтервенція військ Антанти в ході громадянської війни в Росії. Таким чином, для дослідників є ще чимало роботи.

Окупація України австро-угорськими військами у 1918 році

Вольфрам Дорнік

28 лютого, тобто на десять днів пізніше, ніж їхні німецькі союзники, в Україну вступили австро-угорські війська. Стратегічні цілі були якими: стабілізувати Україну як самостійну державу і, таким чином, на довгий час відірвати її від Радянської Росії, встановити лад і спокій на Східному фронті та, передусім, якомога швидше налагодити постачання продуктів харчування для голодуючого населення вдома. Останній пункт мав для Австро-Угорщини особливу вагу, адже саме австрійські коронні краї та землі дуалістичної монархії (передусім Відень, але й також Штирія, Каринтія, Тироль) потерпали від масової нестачі харчів. Однак, вдавшись до окупації України, Центральні держави вплутались в історію, усі хитросплетіння якої вони навряд чи могли собі уявити й інформацію щодо якої не могли адекватно оцінити. Прийняттю зваженого рішення завадили також ілюзії та віра у «владу багнетів».

Наскільки невпевненим було ВКА в оцінці ситуації та способі досягнення стратегічних цілей у розбурханій громадянською війною Росії, свідчить недатована¹ записка начальника оперативного відділу ВКА генерал-майора Альфреда фон Вальдштеттена (Alfred von Waldstätten): *«Яким чином ми (А-У. та Н.) маємо воювати проти більшовиків, щоб змусити їх скоритися нам, є для мене загадкою. Де б ми не почали наступ, ми неодмінно прорвемось і потіснимо росіян,*

¹ Найбільш ймовірно від 31 січня або 1 лютого 1918 р.

якщо останні взагалі стануть до бою. Скільки ми ще можемо їх переслідувати? До Петербурга, Києва, Москви? Виключено!! Як можна примусити їх скоритися нам? Ми лише осороміюємо себе!».² Начальник Австрійського генерального штабу Артур фрайгерр Арц фон Штрауссенбург (Arthur Freiherr Arz von Straußenburg) прокоментував цю записку наступним чином: «Для цього нам потрібен спершу мир з Україною і Румунією та альянс із ними». Подібне зізнання ВКА, можливо, могло бути однією з причин, чому австро-угорська переговорна делегація в Брест-Литовську,³ починаючи з кінця січня, доклдала зусиль, щоб якомога швидше завершити переговори, навіть ціною болючих поступок Україні.

В цілому у цитованій вище записці Вальдштеттен критикував звернення до Румунії та відсутність чіткої стратегії щодо Радянської Росії, бо якщо «цілі невідомі, то й послідовне застосування засобів для досягнення поставлених цілей неможливе!»⁴ Погоджуючись, Арц прокоментував цей абзац сухо: «Хто направляєтся у Берлін, той повинен мати повну ясність!». Іншими словами: щоб могли послідовно представляти і реалізовувати власні цілі у стосунках з німецькими союзниками, їх потрібно було спочатку чітко визначити.

² ÖStA, KA, AOK, Op. Geh. Akten, Karton: 465, Akt «zu Op. Geh. Nr. 913, 915, 926».

³ Про перебіг переговорів та договори у Брест-Литовську див.: Wolfdieter Bihl, Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litowsk. Wien – Köln – Graz 1970; Stepahn M. Horak, The First Treaty of World War I. Ukraine's Treaty with the Central Powers of February 9, 1918. Boulder – New York 1988; Vaclav Horčíčka, Österreich-Ungarn und die Friedensverhandlungen in Brest-Litowsk, in: Institute of World History, History of International Relations Department, Faculty of Arts, Charles University (Hg.), Prague Papers on History of International Relations. Prag 1999, S. 195-211; Theophil Hornykiewicz (Hg.), Ereignisse in der Ukraine 1914-1922. Deren Bedeutung und historische Hintergründe. Bd. 2. Philadelphia 1967, S. 1-222, 276-289; Elisabeth Kovacs, Untergang oder Rettung der Donaumonarchie? Politische Dokumente zu Kaiser und König Karl I. (IV.) aus internationalen Archiven. Wien – Köln – Weimar 2004; Manfred Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg. Graz – Wien – Köln 1994, S. 526-528, 537-545.

⁴ Див.: Ebd.

Незалежна Україна у 1917-1918 роках

У Києві після звістки про Лютневу революцію місцеві політики, взявши на озброєння російський досвід,⁵ створили 17 березня Центральну Раду (Українську Центральну Раду). Остання являла собою зібрання представників усіх найважливіших соціальних груп суспільства, яке до скликання конституційної асамблеї мало виконувати функцію законодавчого органу влади; її президентом було обрано Михайла Грушевського⁶. Подобою уряду стала натомість т.зв. Мала Рада, на зміну якій у відповідності до Першого Універсалу⁷ від 23 червня прийшов Генеральний Секретаріат. Упродовж 1917 року склад Центральної Ради поповнювався все новими й новими членами – представниками різних спілок та об'єднань: селян, солдатів, робітників, різноманітних релігійних, етнічних та регіональних груп, у результаті чого вона розрослася до 800 осіб. Будучи строкатою за суспільними, політичними та ідеологічними вподобаннями своїх членів, Рада тим не менше мала чітку ліву орієнтацію. Різноманітність Центральної Ради знаходила свій вияв також у відсутності єдності щодо першочергових кроків. Так, у Раді весь час тривала дискусія щодо того, яку позицію має займати Україна щодо Росії та, починаючи з кінця 1917 р., – влади російських більшовиків. Адже ідея про повну незалежність України від Росії тривалий час не мала підтримки більшості у Центральній Раді, а серед населення України й поготів. Як виглядала б можлива автономія України у складі великої Росії, у Києві не уявляли. Нагальні ж

⁵ Про Лютневу революцію, «жовтневий переворот» та «російську громадянську війну» див. з поміж іншого: Rex Wade, *The Bolshevik Revolution and Russian Civil War*. Westport – London 2001. Загалом про події в Україні див.: Taras Hunczak (Hg.), *The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution*. Cambridge Massachusetts 1977; Andreas Kappeler, *Kleine Geschichte der Ukraine*. München 2000; Caroline Milow, *Die ukrainische Frage 1917-1923 im Spannungsfeld der europäischen Diplomatie*. Wiesbaden 2002; Orest Subtelny, *Ukraine. A History*. Toronto – Buffalo – London 1994; Serhy Yekelchuk, *Ukraine. Birth of a Modern Nation*. Oxford – New York 2007.

⁶ Про Михайла Грушевського див. також: Oleksy Kurajev, *Ein ukrainischer Historiker als politische Figur im Spannungsfeld zwischen Zarenreich und Donaumonarchie*. M. S. Hruševs'kyj als Opponent der Ruthenenpolitik Wiens und Initiator eines bisher unbekanntes Versuches zur Schaffung ukrainischer Autonomie in Russland 1914, in: *Österreichische Osthefte. Zeitschrift für Mittel-, Ost- und Südosteuropaforschung*. Jg. 44. H. 3/4. Wien 2002, S. 675-681.

⁷ «Універсалами» в Україні називались укази козацьких гетьманів.

проблеми українського суспільства, такі як аграрна реформа, соціальний захист робітничого люду, розбудова державного управління та досягнення міжнародної згоди, залишалися поза увагою Центральної Ради.⁸

Третій Універсал⁹ Центральної Ради від 20 листопада проголосив «Українську Народну Республіку» автономною одиницею у складі майбутньої демократичної федерації усіх російських народів. Він ставив вимогу щодо прийняття соціальних законів та основоположних прав, але при цьому не визнавав Раду Народних Комісарів у Петрограді центральним урядом Росії.¹⁰ Таким чином, Центральна Рада робила спробу знайти компромісний шлях між запереченням більшовицької влади як легітимного представництва російської держави, збереженням України частиною Росії на правах автономії та вимогами здійснення соціально-революційних перетворень.

Українські більшовики скликали на 17 грудня у Києві Всеукраїнський з'їзд Рад, проведення якого однак було заблоковано українськими партіями. Дізнавшись про все завчасно, більшовики не взяли участі у конгресі, а подалися до Харкова, де 25 грудня організували ще один з'їзд, який проголосив утворення «Української Радянської Республіки». Одночасно з Росії в Україну почали проникати більшовицькі війська.¹¹

В цій ситуації Центральна Рада направила на мирні переговори у Брест-Литовськ власну делегацію, яка склала конкуренцію українським більшовикам, що брали участь у переговорах у складі делегації Радянської Росії*. 25 січня Центральна Рада оприлюднила Четвертий Універсал (датований 22 січня), яким проголошувалась

⁸ Про оцінки політики Центральної Ради див.: Rudolf A. Mark, *Die gescheiterten Staatsversuche*, in: Franz Golczewski (Hg.), *Geschichte der Ukraine*. Göttingen 1993, S. 181; Subtelny, *Ukraine*, S. 354.

⁹ Третій Універсал у тогочасному перекладі див.: ÖStA, KA, AOK, Op. Geh. Akten, Karton: 469, Akt Nr. 1481.

¹⁰ Див.: Katrin Boeckh – Ekkehard Völkl, *Ukraine. Von der Roten zur Orangenen Revolution*. Regensburg 2007, S. 54; Mark, *Die gescheiterten Staatsversuche*, S. 177; Milow, *Die ukrainische Frage 1917-1923*, S. 30f.; Subtelny, *Ukraine*, S. 350; Yekelchuk, *Ukraine*, S. 71.

¹¹ Див.: Subtelny, *Ukraine*, S. 350.

* Насправді представники т.зв. Української Радянської Республіки прибули у Брест-Литовськ пізніше, ніж делегація УНР з метою нейтралізації останньої.

незалежність України, а отже й повне відокремлення від Росії, остаточний розрив з якою став тепер dokonаним фактом. Центральні держави без зволікань визнали Українську Народну Республіку самостійною державою.¹²

Однак втрачати стратегічно значущу, в плані поставок продовольства незамінну та промислово розвинуту Україну російські більшовики не бажали. Тож мобілізувавши своїх прихильників в Україні, вони організували наступ сформованих з числа українських та російських симпатиків більшовизму загонів Червоної армії з північного сходу у напрямку Києва. Погано організовані війська Центральної Ради, якими командував Симон Петлюра, зазнали у сутичках з червоногвардійцями великих втрат. Лави захисників Центральної Ради, окрім вишколених підрозділів вільного козацтва та січових стрільців, часто були заповнені неповнолітніми й небоєздатними особами. Тому бойові дії проти червоних загонів закінчились для Центральної Ради фіаско. В кінці січня 1918 року відбувся важкий бій на станції Крути («Бій під Крутами»¹³). В ніч з 28 на 29 січня вибухнуло більшовицьке повстання в Києві, яке, починаючи з 4 лютого, було підтримане наступаючими червоноармійськими частинами під командуванням Михайла Муравйова. Війська Муравйова почали обстріл міста з гармат, і уряд Центральної Ради змушений був тікати до розташованого за 120 км на захід від Києва міста Житомир.¹⁴ Про боротьбу військ Ради проти більшовицьких загонів американський консул у Києві Дуглас Дженкінс направив у Вашингтон наступне драматичне повідомлення: *«Мешканці Києва не могли прийти до тями після закінчення бою. Схоже, їх дуже налякали обстріл міста та жахливі сцени, свідками яких вони стали після завершення бою. За різними підрахунками, кількість постраждалих сягнула 6 тис., з яких від 2 до 3 тис. були вбиті, втім, такі дані можуть бути заниженими.*

¹² Див.: Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, S. 539.

¹³ Про бій під Крутами та про його політичну інструменталізацію див.: Subtelny, Ukraine, S. 352; Battle of Kruty, <http://en.wikipedia.org/wiki/Kruty>, 18.12.2007, 14:17 Uhr.

¹⁴ Див.: Mark, Die gescheiterten Staatsversuche, S. 177-179; Milow, Die ukrainische Frage 1917-1923, S. 31-34; Subtelny, Ukraine, S. 350-352; Yekelchuk, Ukraine, S. 71-73.

Перед тим як покинути місто, українці, війська яких в основному склалися з так званих вільних козаків та добровольців, повбивали багатьох солдатів, які, перейшовши на сторону більшовиків, згодом потрапили в полон. У перші дні більшовицької окупації були здійснені сотні езекуцій, чи, точніше кажучи, вбивств. За приблизними підрахунками було розстріляно від 300 до 400 офіцерів, але ці дані не підтверджені. Більшовицькі війська були вороже налаштовані проти офіцерів, яких вони виявили в Києві, бо були переконані, що всі воці допомагали українцям, і на перший погляд, їх мало цікавило те, чи ці офіцери насправді брали участь у бою, чи ні. Їх просто розстрілювали або вбивали прикладами рушниць. Пізніше, однак, коли порядок почав відновлюватися, ці безладні розстріли практично припинилися, тим не менше, коли виявляли офіцерів з українськими документами, їх розстрілювали».¹⁵

Далі консул Дженкінс повідомляв про великі руйнування в районі залізничного вокзалу та в старій частині Києва. Під час боїв у місті припинилося постачання продуктів та води. Серед жертв стрілянини стали також жінки й діти, які в пошуках харчів змушені були виходити на вулиці.¹⁶

Єдину можливість для утримання влади політики Центральної Ради вбачали у тому, щоб якомога швидше підписати мир з Центральними державами та з їх допомогою звільнити Україну від більшовиків. Одночасно до висновку про необхідність якомога швидшого підписання договору хоча б з Україною дійшли, зі свого боку, Центральні держави, які таким чином хотіли вплинути на позицію Росії. Переговори пришвидшилися і були завершені 9 лютого 1918 року.¹⁷ Договір встановляв наступне:

- офіційне завершення стану війни та домовленість договірних сторін жити в мирі і дружбі (ст.1);

¹⁵ NARA, US Department of State, relating to internal Affairs to Russia and Soviet Union 1910-1929, RG 59, Russia, Department of State Periodical Report of Matters relating to Russia, 27.6.1918.

¹⁶ Див.: Ebd.

¹⁷ Див.: Bihl, Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litowsk, S. 93-105, 120-128, 142-145.

- проходження кордону між Австро-Угорщиною та Україною згідно з довісною лінією кордону; загальну конфігурацію кордону з Білорусією* (ст. 2). (Остаточне визначення лінії кордону мало відбутися з урахуванням етнографічного принципу та бажання населення. Кордон з Росією мав бути визначений в рамках окремого договору. Згідно з цією статтею, Україні відходила Холмщина, на яку претендували як поляки, так і українці, що спричинило бурхливі протести і навіть заворушення серед поляків в Австро-Угорщині та Польщі);
 - звільнення переданих Україні у відповідності до ст. 2 територій, і в першу чергу Холмщини, від військ Центральних держав (ст. 3);
 - розбудову дипломатичних відносин між договірними сторонами (ст. 4);
 - взаємну відмову від вимог щодо компенсації воєнних витрат та завданої війною шкоди (ст. 5);
 - взаємний обмін військовополоненими (ст. 6);
 - регулювання економічних відносин (ст.7): сторони зобов'язувалися невідкладно започаткувати господарські відносини одна з одною, а також до 31 липня налагодити взаємний обмін «надлишками» продовольчих та промислових товарів, конкретні обсяги та види яких – у договорі вони не вказувалися, – а також ціни належало встановити спеціально створеній для цього спільній комісії; за основу для розрахунків було взято ціну золота; обмін визначеними комісією товарами мав відбуватися через «центральні державні відомства»; торгівля іншими товарами мала відбуватися на основі «вільного руху» у відповідності до торговельної угоди, яку належало підписати додатково.
 - здійснення обміну військовополоненими, інтернованими цивільними особами, а також вирішення питань амністії та поведження з торговими суднами, які потрапили до рук супротивника, мали регулюватися окремими угодами (ст. 8).
- Окрім власне самого мирного договору, особливе значення мали додаткові угоди (частково таємні), які були укладені до та після підписання основного документа, а саме:

* Насправді йшлося про українсько-польський кордон.

- підписана 8 квітня «Угода про поставки зерна з України»¹⁸, укладання якої було передбачено у Брест-Литовському протоколі від 7 лютого. Вже у цьому протоколі Центральна Рада взяла на себе зобов'язання здійснити поставку одного мільйона тонн зерна та їстівних продуктів;
- попервах таємний «протокол про коронний край»¹⁹, яким було передбачено, що до літа 1918 року Австро-Угорщина створить із Східної Галичини та Буковини автономний український коронний край;
- додаткова угода між Німецькою імперією та Україною для врегулювання дипломатичних і різного роду інших двосторонніх проблем.²⁰

¹⁸ Його було підписано Центральними державами та Україною лише 8 квітня. А 7 лютого уповноважений представник австро-угорської переговорної групи Фрідріх ріттер фон Візнер та український представник Микола Любинський підписали Протокол, за яким український уряд брав на себе зобов'язання поставити один мільйон тонн збіжжя, а ратифікація договору Центральними державами була поставлена в залежність від українських поставок. З метою отримання більш чітких гарантій виконання Україною цього пункту питання постачання збіжжя в обсягах одного мільйона тонн повинно було стати предметом окремої угоди. Українці активно виступали проти цього, й остаточне встановлення обсягів та строків було відтерміновано в часі. Див.: Volkwart John, Brest-Litowsk. Verhandlungen und Friedensverträge im Osten 1917 bis 1918. Stuttgart 1937, S. 80-82; ÖStA, KA, AOK Qu. Abt. Ukraine-Bestand, Karton 2.609, Akt-Nr. 157.

¹⁹ Щодо нього, то є декілька варіантів тексту, які, залежно від перекладу, сильно відрізняються один від одного; Див.: Bihl, Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litowsk, S. 137-142.

²⁰ У ній Німеччина та Україна домовилися про консульські відносини (статті 1-2), про відновлення чинності окремих міждержавних угод, підписаних між Німеччиною та Росією, які, однак, мали стосунок до України (статті 3-5), про приватноправовий статус громадян відповідних держав (статті 6-12), про компенсацію втрат цивільного характеру (стаття 13), про обмін військовополоненими, інтернованими цивільними особами, а також їх амністію (статті 14-17, 20-22), про повернення «німецьких колоністів, тобто селян німецької національності» (стаття 18 та ін.), а також питання конфіскованих торгових кораблів (статті 23-26); Див.: M. Busemann (Hg.), Der Friedensvertrag mit der Ukraine vom 9. Februar 1918, der Zusatzvertrag und der deutsch-ukrainische Handelsvertrag nebst der amtlichen Denkschrift: Die wirtschaftliche Bedeutung der Ukraine. Berlin 1918, S. 14-23, 43.

Підписання миру з Україною розлютило радянську делегацію на чолі з Левом Троцьким, і вона 10 лютого перервала переговори у Брест-Литовську: Радянська Росія сприйняла підписання такого договору як втручання у її внутрішні справи, оголосила про неможливість підписання миру за цих умов, повідомивши при цьому, що вона виходить з війни – тобто почала діяти за принципом «ні війни, ні миру».²¹

Похід в Україну

15 лютого, тобто менш ніж за тиждень після підписання Брестського договору, витіснена більшовиками з Києва Центральна Рада направила офіційні звернення про допомогу «до німецького народу» та до «народів Австро-Угорщини»,²² останнє з яких містило наступні рядки: *«У цій запеклій боротьбі за наше існування ми шукаємо допомоги. Ми сподіваємось, що свободолюбиві народи Австро-Угорщини не залишаться байдужими, дізнавшись, яка небезпека нависла над свободою повсталого з колін українського народу.*

*Значна частина нашого люду, що мешкає на теренах Вашої держави й належить до сім'ї її народів, виявляє особливо глибоке розуміння тієї тривоги, яка виникає в нас через стосунки між нами та нашим північним сусідом. Настав той момент, коли, ми сподіваємося, наші браття пліч-опліч із тими військовополоненими, які повертаються додому, піднімуться на боротьбу проти спільного ворога миролюбивого українського народу та збагатять його творчу працю новою, свіжою енергією».*²³

За три дні після цього Німецька імперія, яка, починаючи з моменту припинення Брестських переговорів радянською делегацією вела приготування до великого наступу, почала свій похід в Україну, а також у район Прибалтики та сучасної Білорусі. У такий спосіб планувалося не тільки допомогти Центральній Раді, але й також натиснути на Радянську Росію з метою повернення її за стіл переговорів.²⁴ Головнокомандувачем німецької армійської групи у

²¹ Див.: Ebd., S. 104f., 120-128.

²² Див.: Hornykiewicz, Ereignisse in der Ukraine 1914-1922. Bd. 2, S. 279-281.

²³ Ebd., S. 280.

²⁴ У кінці лютого Радянська Росія таки повернулася за стіл переговорів і 3 березня підписала Брест-Литовський мирний договір; Див.: Ebd., S. 114-119.

Києві став генерал-фельдмаршал Германн фон Айхгорн. З кінця березня йому на допомогу начальником Генерального штабу АГ прийшов генерал Вільгельм Грьонер.²⁵

Складнішою була ситуація в Австро-Угорщині: ВКА хотіло неодмінно взяти участь у поході в Україну, однак міністр закордонних справ граф Оттокар Чернін фон унд цу Худеніц стримував ініціативу його начальника Арца, маючи намір обміняти допомогу Центральної Раді на відмову останньої від окремих, неприємних, положень Брест-Литовських угод (стосовно Холмщини та окремого коронного краю). Однак Центральна Рада залишалася у питанні про коронний край непохитною, погодившись лише на передачу тексту протоколу німецькому зовнішньополітичному відомству.²⁶ Лише у питанні Холмщини вдалося досягти дрібних поступок, які знайшли своє відображення у протоколі, підписаному керівником української делегації у Брест-Литовську Олександром Севрюком та членом австро-угорської делегації у Брест-Литовську д-ром Фрідріхом ріттером фон Візнером: тепер лінію кордону** мала визначити змішана комісія за участю представників польської сторони.²⁷

Одночасно санкціонувати похід в Україну відмовився цісар Карл. Українська політика Австро-Угорщини викликала незадоволення поляків, і Карл не хотів дратувати їх ще більше. Проти відновлення воєнних дій на Східному фронті виступали соціал-демократи. Січневий страйк додав їм впливу, до того ж їхні голоси були потрібні під час важливих голосувань у Райхсраті. Нарешті, Австро-Угорщина не бажала через свою участь у поході в Україну опинитися в ролі

²⁵ Див.: Dorothea Groener-Geyer, General Groener. Soldat und Staatsmann. Frankfurt am Main 1955, S. 80; Mark, Die gescheiterten Staatsversuche, S. 179f.; Milow, Die ukrainische Frage 1917-1923, S. 34f.; Alfred Krauss – Franz Klingenbrunner, Die Besetzung der Ukraine 1918, in: Hugo Krechnawe et al. (Hg.), Die Militärverwaltung in den von den österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten. Wien 1928, S. 363.

²⁶ Див.: ÖStA, KA, AOK, Op. Geh. Akten, Karton: 467, Akt Nr. 1147. В липні протокол було спалено у дворі будівлі німецького Міністерства закордонних справ. Цей факт зазначено також у статті Вольфдігера Біля, вміщеній у цій книзі.

²⁷ Див.: Homykiewicz, Ereignisse in der Ukraine 1914-1922. Bd. 1, S. 287-290. Festgehalten in einer Abänderungsklausel, die am 4. März in Brest-Litowsk unterzeichnet wurde: Ebd., Bd. 2, S. 287-289.

* Для австрійської сторони.

** Між Україною і Польщею.

окупанта і, таким чином, погіршити свої позиції на майбутніх мирних переговорах. Однак ВКА рішуче опротестувало рішення зупинити війська на українському кордоні, відзначивши при цьому, що неучасть у поході поставить під питання швидке отримання продовольства з України.²⁸

28 лютого²⁹ керівник ВКА Арц, взявши усю відповідальність на себе, видав наказ про початок походу.³⁰ П. ц.і.к. армія під командуванням фельдмаршала Едуарда фрайгерра фон Бьом-Ермоллі (Eduard Freiherr von Böhm-Ermolli) рушила вперед уздовж залізничних ліній. Військо швидко просувалося, однак у великих містах відбувалися подекуди жорстокі сутички з більшовицькими загонами та дрібні перестрілки з підрозділами «Чеського легіону»³¹, які поверталися додому. Залишки російської армії, які здійснювали відхід, не мали змоги чинити опір: тисячі вояків потрапили у військовий полон, були захоплені продовольство та матеріали воєнного призначення. Метою кампанії ВКА визначило встановлення контролю над залізницями та вступ в Одесу раніше німецьких частин. Похід, такими чином, перетворився на марнославне змагання між німецькими та австро-угорськими військами. Раз-по-раз траплялися перестрілки та спричинені необґрунтованою безпечністю стрімкого просування вперед криваві сутички з більшовицькими частинами.³²

²⁸ Див.: Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, S. 539f.; Zur Geschichte des Grossen Krieges 1914-1918. Aufzeichnungen von Generaloberst Arz. Wien – Leipzig – München 1924, S. 234f., 238f.

²⁹ Див.: ÖStA, KA, AOK, Op. Geh. Akten, Karton: 467, Akt Nr. 1102.

³⁰ Див.: Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, S. 539f.; Zur Geschichte des Grossen Krieges 1914-1918, S. 234f., 238f. Питання про те, чи цей наказ пізніше отримав пісарське «благословення», залишається поки-що без відповіді.

³¹ Щодо «чеського легіону» в Україні див.: John F. N. Bradley, The Czechoslovak Legion in Russia, 1914-1920. New York 1991; T. G. Masaryk, Die Weltrevolution. Erinnerungen und Betrachtungen 1914-1918. Berlin 1925, S. 192-211.

³² Див.: Edmund Glaise von Horstenu – Rudolf Kiszling, Das Kriegsjahr 1918, in: Österreichisches Bundesministerium für Landesverteidigung, Kriegsarchiv (Hg.), Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914-1918. Bd. 7. Wien 1938, S. 119-127; Krauß – Klingenbrunner, Die Besetzung der Ukraine 1918, S. 364; ÖStA, KA, AOK, Op. Geh. Akten, Karton: 467, Akt Nr. 1110, 1296; Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, S. 541; Hans Riedel, Die k.u.k. Feldpost in der besetzten Ukraine im Jahr 1918, in: Militär und Philatelie Mitgliederinformation 175A. Gesamtnummer 236. September 1998, S. 47-64; на бої з чеським легіоном вказують: Kurt Fischer, Deutsche Truppen und Entente-Intervention in Südrußland 1918/19. Boppard am Rhein 1973, S. 11f.; Friedrich Freiherr Hiller von Gaertringen (Hg.), Wilhelm Groener. Lebenserinnerungen. Jugend – Generalstab – Weltkrieg. Göttingen 1957, S. 386.

2 березня німецькі війська увійшли в Київ, куди тепер могла повернутися й Центральна Рада.³³ Але спочатку швидкий наступ тепер помітно загальмувався: вже через два дні після того, як 20 березня було взято Миколаїв, у цьому місті спалахнуло повстання робітників та матросів, підтримане більшовицькими частинами.³⁴ Вуличні бої у Миколаєві, що тривали впродовж чотирьох днів, стали для австро-угорських військ особливо вражаючими. 25 березня, тобто у той час, коли бої ще тривали, усім частинам, які перебували в Україні, вже було розіслано рапорт командування 30-ї піхотної дивізії про «досвід вуличних боїв у Миколаєві». У ньому наголошувалося, що більшовицькі війська найчастіше практикують захоплення стратегічно важливих пунктів (склади, пункти водопостачання, телеграфні і телефонні станції) та обороняються за допомогою кулеметів. У відповідь на це командування 30-ї піхотної дивізії рекомендувало подавляти «кулеметні гнізда» «безжалюгідним вогнем арт[илерії]», оскільки кулеметний вогонь виявився неефективним. Далі рекомендувалося обов'язково використовувати бронемашини та «цивільних агентів», а також контролювати підходи і проходи (вулиці та провулки прикривати за допомогою кулеметних точок на дахах, узгодити світлові сигнали, контролювати підземні ходи всередині житлових кварталів і т.п.). Свій рапорт начальник штабу 30-ї піхотної дивізії завершив наступним висновком: *«Ще раз звертаємо увагу на те, що від найпершого будинку проти навалочі слід діяти з найбільшою обережністю. Тільки залізна енергія та витримка дозволять подолати значний опір»*.³⁵

16 квітня німецькі війська зайняли Олександрівськ. Дещо згодом підійшли й австро-угорські частини, пліч-о-пліч з якими воював і

³³ Див.: Stefan Horak, Ukraine in der internationalen Politik. Verträge, Abkommen, Deklarationen, Noten und Interventionen. Zeittafel- und Literaturangaben. München 1957, S. 6.; Mark, Die gescheiterten Staatsversuche, S. 180.

³⁴ Див.: Glaise von Horstenau – Kiszling, Das Kriegsjahr 1918, S. 128-135.

³⁵ ÖStA, KA, NFA, 2. Armee, Op. AK, Karton: 308, 1918 Situations- und Tagesmeldungen. K.u.k. Armeekommando Cherson, 25.3.1918.

«ц.і.к. Український Легіон»³⁶. Причинами сповільнення наступу, як видно з рапорта командування 12-го корпусу, були наступні обставини: слабка бойова міць підрозділів, недостатня пропускна спроможність залізниці, неспокійна через малочисельність військової залоги ситуація у великих містах (Одесі, Херсоні, Миколаєві), погана охорона залізничних колій, додаткове навантаження на особовий склад через його залучення до заготівель продовольства прямо під час наступу, посилення опору в промислових регіонах Східної України (де більшовики мали більшу підтримку), уповільнення тилового забезпечення у зв'язку з розширенням зони дії, дефіцит харчових продуктів в українських містах (через вивезення або знищення під час відступу більшовицькими частинами), а також брак паливного матеріалу на залізниці.³⁷

В кінці квітня війська Центральних держав досягли східного кордону України. Німецькі підрозділи продовжили наступ далі і 1 травня зайняли Таганрог, а за сім днів і Ростов-на-Дону. 1 травня було взято місто Севастополь разом з наявними у місті військовими матеріалами.³⁸

³⁶ До утвердження офіційної назви «ц.і.к. Український Легіон» («k.u.k. Ukrainische Legion») використовувалася назва «Український Легіон» («Ukrainische Legion»); були й інші позначення: «Український стрілецький дивізіон» («Ukrainische Schützenabteilung»), «Вільні Українські Стрільці» («Ukrainische Freischützen»), «Український добровольчий корпус» («Ukrainisches Freiwilligenkorps»). Україномовна назва – «Українські Січові Стрільці». Про «Український Легіон» див.: Wolfdieter Bihl, Beiträge zur Ukraine-Politik Österreich-Ungarns 1918, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. N. F. Bd. 14. Wiesbaden 1966, S. 51-62; Hornykiewicz, Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, Bd. 1, S. 129-143; Sokrates Iwanyc'kyj, Die ukrainische Legion und ihre Rolle im Kampf für die Freiheit der Ukraine, in: Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften e.V. Mitteilungen. Bd. 2. 1965, S. 8-10; Milow, Die ukrainische Frage 1917-1923, S. 20; Subtelny, Ukraine, S. 340; Yekelchuk, Ukraine, S. 64f.; Див також неопубліковані праці: Andrea.HACKEL@oesta.gv.at, Betreff: Ukrainische Legion, Text Dr. Rutkowski, 27.11.2007, 15:46 Uhr, Anhang: Ukrainische Legion, Text Dr_Rutkowski.doc (люб'язно наданий Андреа Гакелем (Andrea Hackel) з Австрійського державного архіву); V. Пулур'єк, Die politische Entwicklung Galiziens im Staatsverband der Habsburgermonarchie von 1772 bis nach dem 1. Weltkrieg. Basis, Rekrutierung und Aufbau des ukrainischen nationalen Bewusstseins. s.l. s.a., S. 173-178, 190f.

³⁷ Див.: ÖStA, KA, NFA, 2. Armee, Op. AK, Karton: 308, 1918 Situations- und Tagesmeldungen.

³⁸ Див.: Glaise von Horstenau – Kiszling, Das Kriegsjahr 1918, S. 140-144; Krauß – Klingensbrunner, Die Besetzung der Ukraine 1918, S. 364; Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914-1918. Bd. 7. Beilagen, Beilage 39.

Розбудова окупаційної адміністрації та зміцнення влади

Починаючи з 11 березня, представники Німеччини та монархії Габсбурзької у Києві намагалися домовитися між собою про розподіл окупаційних зон та про те, хто виконуватиме функції головнокомандувача в Україні.³⁹ Цісар Карл відкинув ідею спільного командування під німецькою зверхністю, тож єдності у цьому питанні не було досягнуто. У відповідь на це німці не погодились на розміщення австро-угорських військ у Києві і, таким чином, завадили Дунайській монархії отримати можливість повною мірою впливати на українську внутрішню політику. 28 березня компроміс все-таки було знайдено: Австро-Угорщині відійшли південний захід Волині, а також Подільська, Херсонська та Катеринославська губернії; місцем розташування ставки* було визначено місто Одесу. Решта України, включаючи Крим та Новочеркаську губернію (відповідає сьгоднішній Ростовській області РФ) – стали сферою впливу німецької військової адміністрації з центром у Києві.⁴⁰

В перші місяці окупації між Німецькою імперією та Австро-Угорщиною було укладено ще ряд угод:⁴¹

- стратегічно важливі міста, такі як Миколаїв, Маріуполь та Ростов-на-Дону, отримали спільну залозу, яка у Миколаєві та Ростові-на-Дону перебувала під німецькою, а в Маріуполі під австро-угорською зверхністю. Сьгоднішні південноросійські міста Таганрог (у районі Ростова-на-Дону) та Новоросійськ (у районі Краснодару) були зайняті німцями;
- керівництво залізничним та річковим транспортом відійшло представнику начальника німецької служби військових залізниць у Києві, заступником до якого було приставлено офіцера австро-угорської служби військових залізниць. Останній ніс відповідальність за функціонування залізничного транспорту в

³⁹ Листування між ВАК та ВКА є дуже цікавим і чітко демонструє те, наскільки зіпсованим, сповненим протистояння та ревнощів був уже тоді спосіб мислення. Див.: ÖStA, KA, AOK, Op. Geh. Akten, Karton: 467-468.

⁴⁰ Див.: ÖStA, KA, AOK, Op. Geh. Akten, Karton: 468, Akt Nr. 1323, 1326.

⁴¹ Див.: Ebd., Akt Nr. 1326.

* Командування окупаційними військами Австро-Угорщини в Україні.

австро-угорській окупаційній зоні. Також управління судноплавством на внутрішніх водах зазнало чіткого розподілу між Австро-Угорщиною та Німецькою імперією. Вугледобувні та залізородні райони Катеринославщини повинні були управлятися і використовуватися спільно; так само чітко врегулювався й розподіл самої руди;

- у Києві розміщувався австро-угорський гарнізон, який, однак, не мав права кількісно перевищувати двох батальйонів і включати в себе високі командні структури; компетенції останніх обмежувалися виключно справами репатріації австро-угорських військовополонених;
- австро-угорські етапні пункти для повернення осіб, які підлягали репатріації, у німецькій окупаційній зоні підпорядковувалися німецькому командуванню;
- дозволялося вільне спілкування офіцерів та інших органів задля зав'язування економічних стосунків;
- у віднесених до австро-угорської окупаційної зони районах проживання німецьких колоністів належало *«найближчим часом перейти до використання лише ц[ісарсько]-к[оролівських] вояків німецької національності»*;
- для управління крупною системою зв'язку, центр якої розміщувався в Одесі, було створено спільну комісію на паритетних засадах.

ВКА та ц.і.к. Міністерство закордонних справ офіційно не вважали Україну ворожою державою.⁴² Та незважаючи на це, в кінці травня 1918 року граф Янош Форгач констатував наступне: *«вреальності Україна сьогодні перебуває повністю під німецько-австро-угорським протекторатом (зокрема, Київ є німецьким, керованим військовим генерал-губернаторством)»*.⁴³

⁴² Див.: ÖStA, KA, AOK, Op. Geh. Akten, Karton: 467, Akt Nr. 1242

⁴³ Цит. за: Wolfdieter Bihl, Die österreichisch-ungarischen Dienststellen der Ukraine 1918, in: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Nr. 20. Wien 1967, S. 379.

Форгач, якого ще у лютому було призначено керівником «Ц.і.к. Комісії у Києві», уособлював, таким чином, найвище політичне представництво Австро-Угорщини в Україні. Офіційно дипломатичних відносин між Австро-Угорщиною та Україною не було, адже Брестський мирний договір так і не був ратифікований Віднем. Ще в березні в Київ було направлено протест «уповноваженого ц.і.к. ВКА при Українській [Центральній] Раді», що його доставив майор Генерального штабу* Моріц Фляшманн фон Тайсрук (Moritz Fleischmann von Theißbruck). На Фляшманна покладалася функція забезпечення військових інтересів Австро-Угорщини, а також зв'язку ВКА з німецькими військами та українським керівництвом.⁴⁴

Незважаючи на те, що силами Центральних держав більшовиків було вигнано з України й Центральна Рада знову повернулася до керма держави, її зв'язок з українським населенням був дуже слабким. Попри широкий спектр політичного представництва вона не мала опори серед народних мас. Не було єдності й у ставленні до «друзів»: чимало радівських політиків, зважаючи на «пропольську політику» Відня не довіряли Австро-Угорщині й воліли ліпше мати справу з Берліном.⁴⁵ Однак і у німецько-українських стосунках не все виглядало найкращим чином: Центральна Рада звинувачувала німців у встановленні свого повного контролю на українській території, а німецькі військові, у свою чергу, закидали українському керівництву неефективність, а отже й відповідальність за хаос у країні.⁴⁶ Наприкінці березня німецька делегація докоряла Києву насамперед тим, що весняно-польові роботи ще не розпочалися, й наполягала на тому, щоб Центральна Рада вжила відповідних кроків.⁴⁷

⁴⁴ Див.: Ebd., S. 379-386; щодо цього див також документи: ÖStA, HHStA, PA, 152 Russl. XI d.; ÖStA, HHStA, PA, 152 Russl. XI d. Konzept, надруковано в: Hornykiewicz (Hg.), Ereignisse in der Ukraine 1914-1922. Bd. 2, S. 331f.

⁴⁵ Див.: ÖStA, KA, AOK, Op. Geh. Akten, Karton: 468, Akt Nr. 1440..

⁴⁶ Див.: Peter Lieb, A Precursor of Modern Counter-Insurgency Operations? The German Occupation of the Ukraine in 1918, in: University of Salford, European Studies Research Institute (Hg.), Working Papers in Military History and International History. Nr. 4. Salford 2007, S. 9.

⁴⁷ Див.: DKAU, CDAVOVU, F. 2592, op. 1, d. 35, S. 9f.

* Австрійської армії в Україні

У своїй окупаційній зоні австро-угорські підрозділи щораз глибше грузнули у баговинні війни з бандами, яка була для них повністю незвичним та важкозрозумілим явищем. Повстанці, яких усіх без розбору найчастіше вважали «більшовицькими розбійниками», насправді були представлені не тільки послідовниками більшовицьких ідей. Мова могла йти також і про соціальні хвилювання, демонстрації/повстання у підтримку всеохоплюючої земельної реформи, протистояння між землевласниками та малоземельними селянами, протести проти реквізицій чи занадто низьких закупівельних цін, етнічні та/або релігійні заворушення, а також політичні розборки. Війська ж реагували на такі прояви неспокою завжди з допомогою грубої сили: проти селян пускали в хід важку зброю (гармати, кулемети), полонених розстрілювали, цілі села «винищували» або обкладали контрибуцією.⁴⁸

23 квітня начальником оперативного відділу ВКА генерал-майором Альфредом фон Вальдштеттенем (Alfred Freiherr von Waldstätten) з посиланням на інформацію, отриману від «довіреної особи», було підготовлено рапорт про «ситуацію в Росії та Україні». Змальована ним картина була похмурою: населення не підтримує уряду, немає розуміння щодо дій окупаційних сил, вивезення продовольства за фіксованими цінами викликає велике обурення. Особливо велику небезпеку для окупаційних сил і для політичної ситуації в Україні становили, на його думку, вибіркові й замішані на корупції дії влади у питанні роззброєння населення.⁴⁹

Ще декількома тижнями раніше, а саме 6 квітня, окупаційні сили змушені були вдатися до самовільних дій в аграрній сфері: Айхгорн видав «наказ про обробіток землі». У ньому звучала вимога до українських селян невідкладно розпочати посівні роботи, а дотеперішні випадки самозахоплення землі оголошувались незаконними. Наказ явно був спрямований проти аграрного закону Центральної Ради. Остання висловила рішучий протест проти «наказу

⁴⁸ Див.: Lieb, *The German Occupation of the Ukraine in 1918*, S. 11f.

⁴⁹ Див.: ÖStA, KA, AOK, Op. Geh. Akten, Karton: 469, Akt Nr. 1480.

про обробіток землі» й дала вказівку його не виконувати. На своєму таємному засіданні 28 квітня Центральна Рада вирішила направити до Берліна офіційний протест з приводу наказу Айхгорна з вимогою відкликання останнього та публічного оголошення про скасування його наказу. Одночасно вона прийняла нову конституцію та обрала Михайла Грушевського президентом Української Народної Республіки. Про ці її рішення німці довідалися ще до їх опублікування й відреагували арештами військового та аграрного міністрів, а також міністра закордонних справ. 29 квітня при допомозі німецьких військових Раду було розпущено.⁵⁰ Одночасно Конгрес «Українського союзу землевласників»^{*} проголосив Павла Скоропадського гетьманом⁵¹ України. Таким чином, підготовлений німцями «*Сор d'Etat*»^{**} вдався: «хаотичну Центральну Раду» було усунуто від влади; її місце зайняв залежний від Берліна режим. Таємна зустріч Грьонера із Скоропадським відбулася ще в кінці березня. Останньому була запропонована влада в обмін на виконання низки умов, серед яких:

⁵⁰ Див.: Mark, Die gescheiterten Staatsversuche, S. 180f.; Subtelny, Ukraine, S. 353–356; Yekelchuk, Ukraine, S. 73f. Фляйшманн у своєму рапорті трактує що подію, як наслідок «гарячкості уповноважених до арештів воєнків, що переслідували міністра, який, імовірно, [ховався] в Раді» («*uebereifer der mit den verhaftungen beauftragten truppenteile, die nach einem in der rada vermuteten minister fahndeten*»), див.: ÖStA, KA, AOK, Op. Geh. Akten, Karton: 469, Akt Nr. 1517. Як повідомляв 29 квітня до Бадена Фляйшманн, німецький посланник Мумм нібито вибачався перед Голубовичем за «ненависний розгін Ради», див.: ÖStA, KA, AOK, Op. Geh. Akten, Karton: 469, Akt Nr. 1526. Сказане у рапортах Фляйшманна збігається із розгорнутим описом «київських подій», що міститься у поточних повідомленнях командування 2-ї армії, див.: ÖStA, KA, NFA, 2. Атмее, Op. AK, Karton: 308, 1918 Situations- und Tagesmeldungen. Також Державний Департамент США підтверджував, що «з німецькою допомогою Раду було повалено і поставлено нове українське керівництво» («*with Germany's assistance the Rada was overthrown and the new Ukrainian Government installed*»), див.: NARA, US Department of State, relating to internal Affairs to Russia and Soviet Union 1910-1929, RG 59, Russia, Department of State Periodical Report of Matters relating to Russia, 30.7.1918.

⁵¹ Гетьманами у Польщі, Литві, Росії та Україні, починаючи з XVI ст., називались підпорядковані безпосередньо королю чи князю ватажки козацького війська.

^{*} Хліборобський Конгрес.

^{**} Державний переворот.

розпуск Ради, визнання юрисдикції військово-польових судів у випадках нападів на вояків Центральних держав, запровадження дії на території України німецького закону про військову повинність, відміна усіх обмежень щодо торгівлі та експорту й відновлення прав власності на землю (що мало означати повернення великим землевласникам прав на усю, самовільно, а також на підставі закону відібрану у них земельну власність).⁵²

Новопризначений міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф Штефан Буріан фон Раєч⁵³ заявив про свою згоду з діями німців щодо передачі влади гетьману, *«оскільки сподівався на позитивний ефект [у тому сенсі], що тепер мали б припинитися виступи»*. Буріан сподівався, що заготівля продовольства відтепер поліпшиться, оскільки зміна влади означала демонстрацію твердості намірів.⁵⁴ Чи був Фляйшманн напряму причетний до німецької комбінації зі зміною влади у Києві (Coup d'Etat), з наявних нині джерел достеменно не зрозуміло. Він сам у своїх рапортах на адресу ВКА завжди відводив собі пасивну роль добре поінформованого стороннього спостерігача, який, перебуваючи в тіні, лише інколи втручався зі своїми вказівками (наприклад, щодо підбору міністрів). Але відповідь на питання, яким був насправді ступінь його впливу на те, що відбувалося, зможуть дати лише подальші дослідження.⁵⁵

Скоропадський, між тим, розпочав невідкладну реорганізацію держави: 30 квітня він оприлюднив маніфест, у якому повідомлялося про розпуск Центральної Ради та аграрних комітетів^{**}, а також про відставку радівських міністрів. Звернення містило обіцянку прийняття

⁵² Див.: Mark, Die gescheiterten Staatsversuche, S. 180f.; Subtelny, Ukraine, S. 353-356; Yekelchuk, Ukraine, S. 73f.; ÖStA, KA, AOK, Op. Geh. Akten, Karton: 469, Akt Nr. 1517, 1526, 1529.

⁵³ Чернін подав у відставку 16 квітня внаслідок скандалу довкола справи Сікстуса* [*«Sixtus-Affäre» – скандал, що розгорівся в Австро-Угорщині через таємні спроби цісаря Карла знайти порозуміння з Антантою. – Прим. перекл.]

⁵⁴ Див.: ÖStA, KA, AOK, Op. Geh. Akten, Karton: 469, Akt Nr. 1530.

⁵⁵ Скоропадський оцінює вплив Фляйшманна як дуже незначний. Див. статтю Ганнеса Ляйдінгера у цій книзі.

* За іншими даними – 29 квітня.

** Насправді йшлося про земельні, а точніше, крайові комітети.

закону про вибори до Українського Сейму, відновлення права приватної власності, а також проведення реформ в аграрній сфері та в сфері соціального захисту робітничого люду.⁵⁶ Було змінено попередню назву України на нову – «Українська Держава», вся повнота законодавчої та виконавчої влади, а також функції головнокомандувача переходили до рук гетьмана (офіційно до скликання парламенту, чого, однак, так ніколи й не відбулося). Задля встановлення порядку і спокою в країні Скоропадський намагався налагодити співпрацю з російською та русифікованою українською елітами, а також німецькими окупаційними силами. Сформований ним уряд, який складався з представників великих землевласників і був наділений функціями виконавчої влади, очолив Федір Лизогуб. Щоб завоювати симпатії української громадськості, гетьман розпочав українізацію.⁵⁷ Однак політичні партії не йшли на співпрацю зі Скоропадським, якому вони не могли пробачити розгін Ради та захоплення влади з допомогою німців.⁵⁸

Уряд Скоропадського скасував чинність усіх законів, реформ, а також інституцій Центральної Ради, заборонив страйки, а також увів цензуру. Лояльні до влади селяни знову здобули можливість отримати соціальний статус «козаків». Досвідчені чиновники стали опорою наново створюваної системи управління. На місцевому рівні адміністративні функції (функції старост) були покладені на великих землевласників, які взяли силою здійснювати заготівлю продовольства, а в придушенні виступів малоземельних селян поклалися на допомогу німецького та австро-угорського війська. У сфері зовнішніх зносин уряду Скоропадського вдалося налагодити дипломатичні відносини із Центральними державами,⁵⁹ країнами-

⁵⁶ Див.: Ebd., Akt Nr. 1529.

⁵⁷ Див.: Mark, Die gescheiterten Staatsversuche, S. 181f.; Kappeler, Kleine Geschichte der Ukraine, S. 172f.

⁵⁸ Подібні до Каппелера оцінки гетьманату Скоропадського дає й Єкельчик (Yekelchuk). Тільки Єкельчик вважає Скоропадського представником старої дореволюційної української еліти, яка складалася з царської бюрократії, офіцерських чинів, землевласників, промисловців, а також вищих і середніх верств міського населення, див.: Yekelchuk, Ukraine, S. 74.

⁵⁹ Про дипломатичних представників в Центральних державах див.: Bihl, Die österreichisch-ungarischen Dienststellen der Ukraine 1918, S. 382f.

сусідами та деякими нейтральними державами (Швейцарією, Швецією). 11-ть дипломатичних представництв з'явилося у Києві. Та, незважаючи на це, у зовнішньополітичному плані Гетьманат залишався залежним від Німецької імперії, що знайшло свій вияв під час офіційного прийому, який був влаштований Скоропадському кайзером Вільгельмом II у замку «Вільгельмсгюге» у вересні. З початку травня розпочалися переговори про мирний договір з Радянською Росією, який був підписаний 12 червня.⁶⁰

Більше вдалося досягти Гетьманату у сфері освіти та культурної політики: було засновано 150 українських шкіл та два нових українських університети; у трьох існуючих університетах відкрилися кафедри української історії, мови та літератури. Були зроблені перші кроки в напрямку створення Української академії наук (втім, до кінця цей задум довести не вдалося⁶¹), а також закладено Національну бібліотеку, Державний архів, Українську академію образотворчих мистецтв, Українську державну школу театрального мистецтва та інші установи.⁶²

Втім, перетворення, які припали на травень, стосувалися не лише українського державного організму. Певних структурних змін зазнали й австро-угорські окупаційні війська: 16 травня цар Карл відкликав Бьом-Ермоллі⁶³ з його посади: у Відні були незадоволені обсягами поставок продовольства з України. Австро-угорські з'єднання, які перебували на території України, були реорганізовані в Східну армію, головнокомандувачем якої призначили піхотного генерала Альфреда Краусса⁶⁴ (Alfred Krauß).⁶⁵ Усі господарські справи, які стосувалися

⁶⁰ Див.: Milow, *Die ukrainische Frage 1917-1923*, S. 35.

⁶¹ Див.: Mark, *Die gescheiterten Staatsversuche*, S. 183.

⁶² Див.: Boeckh – Völkl, *Ukraine*, S. 58; Mark, *Die gescheiterten Staatsversuche*, S. 182f.; Milow, *Die ukrainische Frage 1917-1923*, S. 36-42; Subtelny, *Ukraine*, S. 356f.; Yekelchuk, *Ukraine*, S. 74.

⁶³ Про Бьом-Ермоллі див.: Richard Zahora, *Generalfeldmarschall Freiherr Eduard von Böhm-Ermolli*. DA. Wien 2005, S. 105-113.

⁶⁴ Про Краусса див.: Willi Drogenik, *General Alfred Krauss. Eine Biographie*. Diss. Wien 1967; Alfred Krauß, *Die Ursachen unserer Niederlage. Erinnerungen und Urteile aus dem Weltkrieg*. München 1923.

⁶⁵ Див.: Drogenik, *General Alfred Krauss*, S. 135f.; Glaise von Horsteneu – Kiszling, *Das Kriegsjahr 1918*, S. 144-148, 410f.; Krauß, *Die Ursachen unserer Niederlage*, S. 253-258; Krauß – Klingensbrunner, *Die Besetzung der Ukraine 1918*.

України, перейшли до створеного при ВКА окремого відділу «Україна», керівником якого був призначений полковник Генерального штабу Еміль Кренайз (Emil Kreneis). Щоб ще більше заплутати клубок компетенцій, Відень створив дві додаткових, з невизначеними межами повноважень посади: посаду представника МЗС при штабі ц.і.к. Східної армії, а на початку червня ще й посаду уповноваженого генерала ц.і.к. ВКА в Україні у Києві. Останню обійняв генерал-майор граф Леліо Шпаноччі. Його повноваження у військовому відношенні були більшими, ніж аналогічні повноваження Фляшманна. Однак у питаннях політики він залишався підпорядкованим Форгачу. Що ж до його стосунків з Крауссом, то функції обох не були чітко розмежовані.⁶⁶

Економічна експлуатація України

Ще в кінці березня цісар Карл «власноручно написав листа» Бьом-Ермоллі, у якому закликав збільшити відправку продовольства, бо інакше *«подальше ведення війни є під питанням»*. У цьому листі він визначив, що найголовнішим завданням військ в Україні є *«заготівля, придбання та відправка продовольства»*. Цісар Карл недвозначно вимагав у Бьом-Ермоллі *«реквізиції проводити рішуче, а за певних обставин і силою»*.⁶⁷ Бьом-Ермоллі відразу віддав відповідний наказ далі військам, додавши, що ніщо не повинно стати на шляху відправки продовольчих запасів. А якщо відправку задумують зупинити українські органи влади, то проти таких дій необхідно висловлювати протест, але вивезення все одно продовжувати. Для закупівлі продуктів командуванню II армії було надано 100 млн крон, окупаційні зони були поділені на закупівельні райони, а командувачам була поставлена вимога щодо відправки певної кількості продуктів харчування. Згаданий у листі Карла термін «реквізиція» Бьом-Ермоллі тлумачив у тому сенсі, *«[...] що загалом потрібно купувати і платити готівкою [sic!]. А якщо покупець і продавець не дійшли згоди, то слід застосовувати примусовий продаж з дотриманням рекомендованих*

⁶⁶ Див.: Bihl, Die österreichisch-ungarischen Dienststellen der Ukraine 1918, S. 383-388.

⁶⁷ Див.: ÖStA, KA, AOK, Op. Geh. Akten, Karton: 468, Akt Nr. 1372.

установчих цін. Якщо через брак грошових засобів невідкладна оплата неможлива, то слід видавати розписки. Оплата розписок [мас відбуватися] в найближчій війсь[ковій] касі». ⁶⁸

Львівському відділенню* було доручено направити закупників у Подільську та Херсонську губернії, які мали діяти там, спираючись на підтримку військ. Товари після відповідного маркування повинні були відразу відправлятися залізницею. Експозитури Жмеринка та Одеса повинні були щоденно звітувати про проходження вантажів. У кінці Бьом-Ермоллі ще раз в ультимативній формі ставив вимогу командирам, щоб у ході заготівель «обов'язково визначені обсяги [...] дотримувалися, для чого, якщо необхідно, застосовувати силу. Якщо ми Україну в економічному відношенні належним чином не використаємо в плані тих зобов'язань, які вона взяла на себе відповідно до мирного договору, то вся операція в Україні нічого не варта». ⁶⁹

На початку квітня Центральні держави домовилися, що заготівля продовольства відбуватиметься без застосування військової сили. Натомість до справи мали бути залучені торгові компанії. ⁷⁰ Організації, які торгували зерном, отримали повноваження вивозити заготовлене продовольство; представники і закупники від монополій роєм кинулися закуповувати та відправляти. У відповідь Україні було обіцяно сільськогосподарські машини та інвентар, текстиль і вироби зі шкіри, а також папір. ⁷¹ Керівник ВКА Арц і надалі не виключав застосування сили, обіцяв, однак, «спершу інші засоби» випробувати. ⁷² Та незважаючи на усі обіцянки, застосування примусових реквізицій, як свідчать українські документи, впродовж літа також усе відбувалося. ⁷³

⁶⁸ ÖStA, KA, NFA, 2. Armee, Op. AK, Karton: 308, 1918 Situations- und Tagesmeldungen.

⁶⁹ Ebd.

⁷⁰ Див.: ÖStA, KA, AOK, Op. Geh. Akten, Karton: 468, Akt Nr. 1372, 1380.

⁷¹ Див.: Krauß – Klingenbrunner, Die Besetzung der Ukraine 1918, S. 372-376.

⁷² Див.: Glaise von Horstenau – Kiszling, Das Kriegsjahr 1918, S. 137f.

⁷³ Див.: DKAU, CDIA USSR, F. 2311, op. 1, d. 106; ebd., F. 3111, op. 1, d. 96.

* Очевидно, йдеться про державну закупівельну компанію.

Цікавими видаються оцінки генерального консула США у Москві Девітта Ю. Пула (Dewitt U. Poole), датовані квітнем 1918 року. Він вважав, що станом на середину квітня в Україні було в наявності максимально півмільйона тонн надлишкового збіжжя. Тому, на його думку, суто теоретично експортування 3,5 млн тонн у 1918 році було можливим, однак, зважаючи на стан транспорту та небажання українських селян постачати хліб Центральним державам (замість Росії, як це практикувалось до цього), про таку кількість годі було й думати. Своє повідомлення він закінчив невтішим для Центральних держав висновком, який пізніше отримав підтвердження: *«Ворогу [Центральним державам. – Прим. В.Д.] не вдасться скористатися з цього річного урожаю внаслідок того, що більша частина цього сезону була потрачена на те, щоб знову примусити селян сіяти. Тому потрібен буде ще один рік, аби Німеччина змогла значною мірою чи повністю скористатися продовольчим потенціалом України»*.⁷⁴

Гнітючий факт, що система заготівель до сьогодні не функціонує, змушене було констатувати 23 квітня й розвідувальне управління ВКА, яке до того ж виявило корупцію навіть серед власних офіцерів.⁷⁵

Тим часом проблема заготівель продовольства та збіжжя була врегульована шляхом підписання 23 квітня між Центральними державами та Україною економічної угоди. У ній було передбачено, що українські органи влади передають акумульовану товарну масу центральній установі, яка перебуває під обопільним керівництвом, а подальше транспортування забезпечують війська Центральних держав. Уся продукція мала оплачуватися за домовленими цінами або передаватися в обмін на інші товари.⁷⁶ Незважаючи на протести як з

⁷⁴ NARA, US Department of State, relating to internal Affairs to Russia and Soviet Union 1910-1929, RG 59, Russia, Department of State Periodical Report of Matters relating to Russia, 5.7.1918.

⁷⁵ Див.: ÖStA, KA, AOK, Op. Geh. Akten, Karton: 469, Akt Nr. 1477, 1499, 1509.

⁷⁶ Див.: Hans Beyer, Die Mittelmächte und die Ukraine 1918. München 1956, S. 35-38; Milow, Die ukrainische Frage 1917-1923, S. 115-165; Krauß – Klingenbrunner, Die Besetzung der Ukraine 1918, S. 359-363; Glaise von Horstenau – Kizling, Das Kriegsjahr 1918, S. 409f.

німецького, так і з українського боку, Австро-Угорщина продовжувала практику заготівель із залученням армії, однак тепер без застосування зброї. ВКА погодилося також, щоб заготовлені силами армії товари були включені до експортних квот.⁷⁷

Новий командувач Східної армії Краусс, який прибув в Одесу 19 травня, мав доручення від цісаря якомога швидше направляти до Австро-Угорщини великі партії продовольства. Краусса відправили в Україну, озброївши детальними «інструкціями» і «необмеженими повноваженнями щодо виконання покладених на нього завдань та правом вирішального голосу під час будь-яких економічних перемовин щодо України».⁷⁸

Окрім труднощів із заготівлею, спричинених громадянською війною, значного скорочення посівних площ, а отже й зменшення валу очікуваного в кінці літа урожаю, на показники експорту продуктів з України негативно впливало й майже 750-тисячне окупаційне військо, дві третини якого були німецькими, а одна третина – австро-угорською: лише для нього самого щоденно (sic!) було потрібно 300 вагонів продовольства. І навіть після того, як упродовж літа й осені щораз більше вояків було знято і переведено на інші фронти, обсяги вивезення продовольства суттєво не зросли.⁷⁹

В середині травня в Спа відбулася зустріч цісаря Карла та кайзера Вільгельма за участю начальників їх генеральних штабів та міністрів закордонних справ. Карл, який, намагаючись вгамувати пристрасті після скандалу довкола справи Сікстуса⁸⁰ й довести свою

⁷⁷ Див.: ÖStA, KA, AOK Qu. Abt. Ukraine-Bestand, Karton: 2.609, Akt Nr. 121.

⁷⁸ Glaise von Horstenau – Kiszling, Das Kriegsjahr 1918, S. 144-148, 410f.; Drogenik, General Alfred Krauss, S. 135f.; Сам Краусс свої враження виклав у повідомленні, яке побачило світ у 1928 році. У ньому він значною мірою намагався перекласти вину за малі обсяги хлібозаготівель на організаційні труднощі та саботаж з боку місцевих українських властей. Див.: Krauß – Klingensbrunner, Die Besetzung der Ukraine 1918.

⁷⁹ Див.: Glaise von Horstenau – Kiszling, Das Kriegsjahr 1918, S. 411f.; Krauß – Klingensbrunner, Die Besetzung der Ukraine 1918, S. 376f., 380-382; Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, S. 544.

⁸⁰ Див.: Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, S. 553-560; Manfred Rauchensteiner, „Ich habe erfahren, daß mein Kaiser lügt.“ Die „Sixtus-Affäre“ 1917/18, in: Michael Gehler – Hubert Sickinger (Hg.), Politische Affären und Skandale in Österreich. Von Mayerling bis Waldheim. Thaur – Wien – München 1995, S. 148-169.

союзницьку вірність, змушений був погодитися на «союз зброї». З цього часу Австро-Угорщина була повністю залежною від німецьких рішень і мала лише незначний вплив на спільне ведення війни. Одночасно з цим відбувалися й переговори з економічних питань, які вилилися у Берлінські домовленості від 18 травня. У відповідності до них, Австро-Угорщина була суттєво обмежена у свободі дій і повинна була до 15 серпня в питаннях економіки визнати за Німеччиною її провідну роль в Україні; компенсацією за це стала обіцянка поставок продовольства з Румунії.⁸¹ Із документів, однак, чітко видно, що австро-угорські війська не дозволяли німецьким інстанціям обмежувати їхні дії у власній окупаційній зоні України.

На початку липня відповідно до наказу головнокомандувача Східного фронту було видано правила проведення жнив. У них містилися також норми українського законодавства про урожай, які регулювали питання власності, а також були визначені податкові та орендні платежі, розміри платні воякам за участь у збиранні врожаю, цінові межі. В кінці наказу наголошувалось: *«З місц[евими] укр[аїнськими] органами влади у цьому відношенні підтримувати порозуміння»*.⁸² Взавши за приклад існуючу з часу переходу влади до Скоропадського практику німецьких військ, ц.і.к. Східна армія теж почала поступово налагоджувати взаємодію з українською владою.

27 липня Центральні держави уклали таємну економічну угоду, в якій були виписані подальші директиви щодо розбудови системи заготівель збіжжя, фуражу, насінневого матеріалу, насіння олійних культур, бобових, картоплі та продуктів її переробки в Україні. Також між обома союзниками було погоджено директиви на переговори з українським урядом щодо оновлення укладеної в кінці квітня економічної угоди. Переговори щодо цієї економічної угоди

⁸¹ Див.: Drogenik, General Alfred Krauss, S. 135f.; Glaise von Horstenau – Kizling, Das Kriegsjahr 1918, S. 144-148, 410f.; Krauß – Klingenbrunner, Die Besetzung der Ukraine 1918, S. 409-413; Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, S. 567f.

⁸² ÖStA, KA, NFA, 2. Armee, Op. AK, Karton: 309, 1918 Befehle und Verlautbarungen, Allgemeine Verlautbarungen des Kmdos der Ostarmee Nr. 163, 14.7.1918.

тривали до вересня. 10 вересня таку угоду на 1918-1919 економічний рік було підписано. Документ урегулював питання заготівлі збіжжя, цін, а також відпуску різноманітних продуктів харчування, сировини (дерева, бавовни, льону, металу, вугілля, мінеральних добрив і т.д.), імпорт товарів і їх транзит, фінансові аспекти, залізничні тарифи і мита.⁸³ Цей договір став останнім з цілого ряду малоефективних економічних домовленостей, досягнутих між Центральними державами та Україною.

Приборкання повстанського руху

Приборкання повстанського руху австро-угорськими військами після завершення воєнної операції з оволодіння Україною відбувалося з особливою суворістю. В поточних звітах командування 2-ї армії чи пізніше командування Східної армії за травень-червень практично щодня повідомлялося про жертви під час «каральних акцій», «патрулювання» та «вилучень зброї». Характерно, що на ці два місяці припадають повідомлення про понад 500 «покараних», «розстріляних», «загиблих» у ході боїв чи втеч «бандитів», «більшовиків», «більшовицьких грабіжницьких банд», «цивільних», «селян» або «козаків». Натомість за вдвічі довший період з липня по жовтень було повідомлено «лише» про 380 смертей.⁸⁴ І навіть якщо ці дані є

⁸³ Див.: Milow, Die ukrainische Frage 1917-1923, S. 115-165, 549-553.

⁸⁴ Цими цифрами слід послуговуватися обережно; вони базуються лише на щоденних повідомленнях, які частково звірені з австрійськими щоденними зведеннями (як-от зведення від 9 червня, яке записане у полковій книзі 3-го уланського полку 6 червня, див.: ÖStA, KA, NFA, 2. Armee, Op. AK, Karton: 308, 1918 Situations- und Tagesmeldungen, Abendmeldung, 9.6.1918; ÖStA, KA, AdTK, UR 3, Karton: 800, Lagebuch: 6.6.1918), але абсолютно не звірені з українськими джерелами; такі повідомлення подають часто тільки оціночні тобто приблизні дані. Сьогоднішній рівень розробки цієї теми не дозволяє сказати, чи такі зведення охоплюють усі операції австро-угорських військ. Окрім того, є дуже багато зведень, які не містять жодних даних про вбитих. Та незважаючи на ці застереження, подібні цифри дають уявлення про нижню межу, певні тенденції в часовому вимірі та вказують на особливу жорстокість дій австро-угорських військ. До цього слід додати, що у зведеннях найчастіше говориться про «більшовиків» та «більшовицькі банди». Це підтверджує пануючу до цього часу тезу про те, що австро-угорські військові підрозділи не робили жодної різниці між повстанцями, узагальнено класифікуючи будь-який виступ як «більшовицький», і виправдовували власну жорстокість, приписуючи їм кримінальні риси.

неповними, все ж вони чітко засвідчують низхідну тенденцію в проміжку літа-осені.

Жорсткі дії австро-угорських військ проти «повстань», «селянських заворушень», «бандитських банд» чи «опору окупаційній армії» ілюструють щоденні і ситуаційні зведення командування Східної армії:⁸⁵

- 10 травня: «В Катеринославській губернії через заколотницький рух проти нового уряду укр. губернський начальник оголосив на території усієї губернії воєнний стан. Командування корпусу, знаючи про це [sic!], віддало наказ про надання допомоги владі».
- 13 травня: «...п[івнічно]-з[ахідніше] Олександрівська спроба нападу вільних козаків на один з вл[асних] загонів. Туди висиласться каральна експедиція. В районі на п[івнічний] сх. від Кам'янця-Подільського незначні сутички прихильників гетьмана та соціал-революціонерів».
- 20 травня: «Штурмовий батальйон, який рухався в напрямку Качкова, зазнав нападу 400 селян з району цього населеного пункту, однак відразу відкритим вогнем нападники були розсіяні, а поселення спалене. Бл[изько] 100 селян наклали головами, 9 розстріляно. Власні втрати 1 людина вбита, 3 поранено, 1 зник».
- 22 травня: «В Дружківці західн. Бахмута [з 1924 р. Артемівськ. – Прим. ред.] в результаті бою було захоплено 3 придатні до використання й оснащені бронемашини, 1 розтрощений легковик, численна зброя та амуніція. При цьому загинув 1 оф[іцер] 33-го піхотного полку, знищено 13 більш[овиків]».
- 6 червня: «У Верхньодніпровську [Верхній Дніпровськ. – Прим.ред.] на півн. зах. від Катеринослава був розстріляний 21 взятий у полон розбійник».
- 22 червня: «В рамках операції в районі Милорадівка-Гуляйполе на пів[нічний] схід від Кривого Рогу було знищено 47 більшовицьких головорізів, у ході патрулювання вздовж зах. берега Дніпра на півд. від Катеринослава було страчено 37 бандитів. Захоплена зброя

⁸⁵ Щодо цієї цитати див.: ÖStA, KA, NFA, 2. Armee, Op. AK, Karton: 308, 1918 Situations- und Tagesmeldungen.

* Очевидно, йдеться про прихильників Центральної Ради.

передана німецьким колоністам. Порядок відновлено. На п[івденний] с[хід] від Кременчука в ході операції з вилучення зброї на 3 поселення, звідки більш[овики] втекли, було накладено контрибуцію загалом [на суму] 45000 рублів».

Винними у цих брутальних діях були, очевидно, накази, подібні до того, що його отримав 59-й полк польової артилерії від 9 травня: «Якими б масштабними не були бойові дії у цій країні, не визнані нами за міжнародним правом більшовики – кожен окремо, у складі банд чи великих з'єднань – не можуть претендувати на передбачене міжнародним правом ставлення [до себе], і оскільки вони виступають проти державного ладу Укр. Народної Республіки, то їх слід вважати не регулярними військами, а партизанами – також збройний напад на наше військо з боку не уповноважених на це осіб вважається настільки важким злочином, що карою за нього за законами воєнного часу може бути тільки негайний розстріл. Тому я наказую, що кожен, хто зі зброєю в руках зазіхне на а[встро-уг[орське] військо, підлягає розстрілу на місці. З військовими, які не будуть суворо виконувати цей наказ, вчиняти з усією суворістю закону».⁸⁶

Наявні у полковому журналі 3-го уланського полку детальні відомості про щоденні воєнні операції оповідають не тільки про «відплати» та «страги». Так, починаючи з червня-липня підозрювані особи все частіше передаються українським органам влади чи судам для подальшого розслідування: «В Миколаївці було заарештовано чоловіка, який вчора в Устинівці в суперечці заколов іншого. Він передається українському суду в Єлизаветграді».⁸⁷ Є тут також і повідомлення про операції з вилучення зброї та допомогу експропрійованим дідичам: «Посланий 2/7 під командуванням полковника Гюглера (Hügler) в район Бобринця військовий загін сьогодні о 12 годині дня вступив у Бобринець. Спершу в Облаці та Єлизаветівці, а за ними й у населених пунктах Волосе, Келчесанівка була вилучена зброя, відновлений спокій та порядок, багатьом дідичам було надано допомогу у поверненні забраних [у них] маєтків.

⁸⁶ ÖStA, KA, AdTK, FAR 59, Karton: 832, Abfertigung Nr. 57, 9.5.1918.

⁸⁷ Ebd., UR 3, Karton: 800, Lagebuch: 17.6.1918.

Незважаючи на те, що в усіх поселеннях уже багато разів зброя вилучалася іншими підрозділами, було знову знайдено 28 гвинт[івок], 5 шабель, 3 багнети, 5 револьв[ерів] т[а] 130 наб[оїв]. 5 підозрюваних більшовиків арештовано т[а] доставлено».⁸⁸

Із середини червня кількість повідомлень про вбитих ворогів відчутно зменшується.⁸⁹ Натомість, починаючи з цього періоду, частішають повідомлення про накладання контрибуційних виплат на цілі села як покарання. Дуже типовими є також повідомлення «...в ході патрулювання [було] схоплено і при спробі втечі застрелено відомого ватажка банди».⁹⁰ Тож постає питання, чи у такий спосіб, бува, не маскувались навмисні розстріли більшовицьких функціонерів.

Як і німецькі підрозділи, про яких у цій книзі пише Петер Ліб⁹¹, австро-угорські війська впродовж літа вочевидь також почали змінювати свій підхід на користь посилення співпраці з українськими органами влади. Однак зміна стратегії у австрійців відбувалася повільно, зайнявши в часі червень-липень 1918 року. На початку липня командування Східної армії оголосило своїм військам «Пам'ятку про організацію української військової та цивільної влади». У ній було відтворено точну структуру українських органів влади: відповідно до неї найвищими військовими органами у кожній губернії були командири корпусів, яким підпорядковувалися губернські та повітові комендатури. Місто Одеса мало окрему міську комендатуру. Їх завданням була демілітаризація царських армій та формування нових частин; також вони мали допомагати цивільній владі у підтримці суспільного порядку та «приборканні анархії», в тому числі за крайньої потреби військовими засобами. Над ними стояли цивільні органи влади, які були представлені в кожній губернії – губернським старостою, в місті Одесі – міським старостою; нижче стояли повітові

⁸⁸ Ebd., Lagebuch: 4.7.1918

⁸⁹ Подібне враження складається також при перегляді ситуаційних зведень 3-го уланського полку: Ebd.

⁹⁰ ÖStA, KA, NFA, 2. Armee, Op. AK, Karton: 308, 1918 Situations- und Tagesmeldungen.

⁹¹ Див.: Lieb, The German Occupation of the Ukraine in 1918; див. також його статтю у цій книзі.

старости.⁹² В липні в Україну для надання допомоги українським органам юстиції були послані цісарсько-королівські судді. В липні-серпні Краусс енергійно виступив за формування української армії. На цей період припадають також розпочаті ще в березні заходи з формування, а точніше, передачі «І Української Стрілецької Дивізії» Українській Державі. Переговори про передачу сформованого ВКА з російських військовополонених української національності підрозділу були активізовані й завершилися в серпні його передачею гетьману.⁹³ З метою покращення взаємодії між українським керівництвом та австро-угорськими окупаційними військами в середині липня також було запроваджено посаду представника українського уряду при штабі Східної армії в Одесі.⁹⁴ Взаємодія в економічній сфері, про що йшлося вище, з початку липня стала ще одним важливим напрямком посиленої співпраці між австро-угорською та українською сторонами. Всі ці процеси є переконливим свідченням того, що відповідальність* все більше покладалася на новоутворені органи цивільної та військової влади.

6 липня гетьман видав наказ про створення (відновлення) української армії: цим він робив спробу повернути армії той статус, який вона мала до революції та більшовицького перевороту в Радянській Росії**. Цей наказ командування Східної армії також довело до відома своїх військ.⁹⁵

Австро-угорські війська все більше скеровувались на винагородження лояльної поведінки українського населення й використання цього в пропагандистських цілях. Це, зокрема, видно з

⁹² Див.: ÖStA, KA, NFA, 2. Armee, Op. AK, Karton: 309, 1918 Befehle und Verlautbarungen, Allgemeine Verlautbarungen des Kmdos der Ostarmee Nr. 152, Beilage zu Allg. Vltbg. Nr. 152, Pkt. 1.

⁹³ Див.: Hornykiewicz, Ereignisse in der Ukraine 1914-1922. Bd. 3, S. 359-396; Bihl, Beiträge zur Ukraine-Politik Österreich-Ungarns 1918, S. 57-59.

⁹⁴ Див.: HHStA, PA, 1076 Kf./Kiew, цит. за: Hornykiewicz, Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, Bd. 3, S. 117f.

⁹⁵ Див.: Ebd., Allgemeine Verlautbarungen des Kmdos der Ostarmee Nr. 163, 14.7.1918.

* За стан справ в Україні.

** Очевидно, йдеться про відновлення козацтва.

наступного наказу 59-го полку польової артилерії: «В ході проведеної хлібозаготівлі населення Нового Бугу та [...] [Із тексту наказу неможливо зрозуміти, про який населений пункт йдеться. – Прим. В.Д.] – здало 8000 пудів⁹⁶, виявивши послужливість та поступливість.

Подібні випадки потрібно використати як привід для руху назустріч побажанням населення, підтримки його у його потребах. У майбутньому такі випадки належить відразу позитивно оцінювати, відповідним поселенням надавати полегшення, поступки у доброму сенсі винагороджувати та про все доповідати. Можливе поширення [досвіду] визнання та його наслідків є бажаним».⁹⁷

Що стосується зменшення кількості повідомлень про «каральні операції» і тому подібне на адресу командування Східної армії, то у цьому зв'язку варто було б взяти до уваги наказ про використання термінів. Такий наказ було видано командуванням 59-ї піхотної дивізії для 59-го полку польової артилерії 9 липня: «В усіх наказах, рапортах і повідомленнях уникати терміну «каральні експедиції», замість нього використовувати «патрулювання» або «акції з підтримки спокою і порядку».⁹⁸ Отже, звична дотепер військова лексика повинна була надалі поступитися місцем нейтральним висловлюванням, які містили в собі менше натяків на насильство.

Жорсткі методи залишалися однак і надалі способом приборкання повстанського руху. Особливо у випадках саботажів, нападів на окупаційні війська. Ось як звучало це в наказі 59-му полку польової артилерії на початку вересня: «Заскочених у [здійсненні] актів саботажу осіб» належало не просто «проганяти», а «відразу розстрілювати». Осіб, котрі обвинувачуються [у вчиненні] актів саботажу, які однак не були заскочені за цими діями, належить арештовувати і передавати польовим судам».⁹⁹

Або в наказі від 8 вересня, який засвідчує очевидну нервовість ВКА: «Австро-Угорське Верховне Головнокомандування запроваджує в усій зоні дії армії чинність законів воєнного часу щодо нелегального володіння бомбами, ручними гранатами та іншими вибуховими

⁹⁶ Відповідає приблизно 131 тонні (1 пуд = 16,32 кг).

⁹⁷ ÖStA, KA, AdTK, FAR 59, Karton: 832, Abfertigung Nr. 92, 17.7.1918.

⁹⁸ Ebd., Abfertigung Nr. 85, 9.7.1918.

⁹⁹ Ebd., Abfertigung Nr. 128, 5.9.1918.

пристроями цивільним населенням (злочин, передбачений § 327 В.Кр.З.) та оголошус, що усі особи, у яких виявлено бомби, ручні гранати і т.п., підпадають під покарання смертю через повішання у публічному місці».¹⁰⁰

Навіть ще в кінці жовтня на адресу командування Східної армії надійшло повідомлення про вкрай брутальний випадок: «Експедиція проти банди в районі Великої Михайлівки [...] розбила банду, при цьому 30 більшовиків розстріляно, стільки ж місцевих жителів заколено. Поселення вогнем арт[илерії] спалено. З нашого боку недорахувалися 20 осіб з 2 кул[метами]».¹⁰¹

Отже, у діях проти повстанців, починаючи з липня, намітилася зміна стратегії, внаслідок чого брутальність стала рідкісним явищем. Вочевидь, силові операції проти «повстанців» стали менш необхідними через розширення співпраці з українською владою у справі заготівель продовольства та подолання бандитизму. Однак виникає питання, а що, коли організовані дії повстанців (більшовиків) та антигетьманської опозиції влітку були спеціально згорнуті в очікуванні багатьма передбачуваного близького краху Центральних держав, а отже, й можливості для завдання цілеспрямованого і швидкого удару? На користь цієї версії свідчить швидке падіння влади гетьмана після відходу сил Центральних держав у листопаді. Втім, документів, які б підтверджували виношування українськими чи російськими більшовиками або ж антигетьманською опозицією подібних стратегічних планів, дотепер не виявлено.

Сприйняття окупаційних сил населенням окупованих територій

Те, якою була реакція українського населення на окупацію, залишалося дотепер практично поза увагою дослідників. Скарги на адресу українських міністерств про надмірне застосування сили

¹⁰⁰ Ebd., Abfertigung Nr. 131, 8.9.1918.

¹⁰¹ Із наступних повідомлень видно, що більшість тих, яких було зараховано до втрат, упродовж наступних днів повернулися до своїх підрозділів. Див.: ÖStA, KA, NFA, 2. Armee, Op. AK, Karton: 308, 1918 Situations- und Tagesmeldungen.

* Йдеться, передусім, про західних науковців.

військами Центральних держав з Брусилова (березень 1918 р.), Одеси (березень - жовтень 1918 р.) чи Кривого Рогу (липень-серпень 1918 р.)¹⁰² досліджені. І хоча вони здебільшого витримані в об'єктивному дусі й не несуть у собі яскраво вираженої ненависті до австро-угорських та німецьких сил, їхні автори, однак, виказують почуття несправедливості, роздратування присутністю окупаційних військ, їх діями та спричиненою цим скрутою.

Безпосереднє враження про тогочасну ситуацію та настрої населення пропонує щоденник російського геолога, геохіміка та мінералога Володимира Вернадського, який вийшов у Києві в 1994 двотомним виданням.¹⁰³ Автор постає людиною, яка виказує категоричне несприйняття більшовизму та соціалістичної ідеології, а також українського націоналізму. Раз-по-раз критикує він і «незграбну» політику Центральної Ради. Вернадський передає, звичайно, крізь призму власного сприйняття, думки людей, які йому доводилось чути в публічних місцях та розмовах. Він критично сприйняв повідомлення про те, що жителі Полтави на початку березня *«чекали на німців як на визволителів»*. Люди сподівалися, що з приходом військ Центральних держав настане кінець хаосу та беззаконню. Та вже в кінці березня настрої почали змінюватися: грабунки, насильство та брутальні реквізиції викликали *«серед народу невдоволення»*. Влітку 1918 року він повідомляє про виступи проти окупаційних сил у Києві, Полтаві, Чернігові, Херсоні, Миколаєві та Ніжині: *«Ненависть до німців, здається, повсюдна, але чи є це проявом патріотизму?»*.¹⁰⁴ Будучи переконаним великоросом, він, звичайно, не вважав український націоналізм патріотизмом, однак невдоволення окупаційними силами, здається, було таки масовим.

Подібно до Вернадського оцінював настрої українського населення й Державний Департамент США, який багаторазово впродовж 1918 року, й зокрема в липні, констатував наступне: *«Люди дуже пригнічені життям в умовах німецької військової окупації»*

¹⁰² Див.: DKAU, CDIA USSR, F. 2311, op. 1, d. 106; ebd., CDAVOVU, F. 2592, op. 1, d. 42; ebd., CDIA USSR, F. 3111, op. 1, d. 96.

¹⁰³ Див.: Vladimir I. Vernadskij, Dnevnik 1917-1921. 2 Bd. Kiev 1994. Детальніше про це див. вміщену у цій книзі статтю Олександра Сича.

¹⁰⁴ Цитату взято із статті Олександра Сича, яка міститься у цій книзі.

країни. Хоч доповіді про поширення безпорядків, можливо, децю перебільшені, вони підтверджуються виникненням поодиноких місцевих заколотів та індивідуальних актів жорстокості. Німці були змушені збільшити окупаційні сили, й розвиток ситуації викликає серйозне занепокоєння».¹⁰⁵

Державний Департамент США зауважує також, що українське населення відчувало розчарування, адже обіцяні промислові вироби з Німеччини та Австро-Угорщини станом на літо надійшли тільки в дуже обмеженій кількості. Звіт містить цікавий висновок щодо домінуючих суспільних настроїв в Україні: «Спостерігачі сходяться на тому, що населення сприймає німецьку окупацію як тимчасове явище і вірить, що як тільки німці заберуться геть, а більшовизм впаде, відбудеться возз'єднання України з Росією».¹⁰⁶

Так само багатотижневий страйк залізничників, а також велика кількість малих страйків на промислових підприємствах і у вугледобувних районах, які відбувалися впродовж літа, були свідченням незадоволення широких верств населення окупаційними силами та режимом гетьмана. Для припинення страйку залізничників на початку серпня в хід були пущені військові засоби.¹⁰⁷

Загалом, в українських документах впадає у вічі те, що в них найчастіше мова йде про «німецькі», лише в окремих випадках про «німецько-австрійські» і зовсім рідко про «німецько-австро-угорські» окупаційні війська чи органи управління. Окрім регіональних та індивідуальних причин, це може бути пояснено можливо більш сильним, а отже й більш помітним для загалу впливом німецької армії на внутрішню політику Києва («наказ про обробіток землі» Айхгорна, розгін Центральної Ради та приведення до влади Скоропадського).

¹⁰⁵ NARA, US Department of State, relating to internal Affairs to Russia and Soviet Union 1910-1929, RG 59, Russia, Department of State Periodical Report of Matters relating to Russia, 16.8.1918.

¹⁰⁶ Ebd., 19.7.1918.

¹⁰⁷ Див.: Gaertringen, Wilhelm Groener. Lebenserinnerungen, S. 406f.; Groener-Geyer, General Groener, S. 82; Glaise von Horstenau – Kiszling, Das Kriegsjahr 1918, S. 407f.; Krauß – Klingensbrunner, Die Besetzung der Ukraine 1918, S. 382f.

Завершення окупації і поступовий відступ

Починаючи з серпня, ВКА змушене було все більше й більше військ перекидати на Балкани (Албанію, Болгарію, Сербію) та Південно-Західний фронт (Італію). У зв'язку з цим військами прокотилися заколоти, адже передусім частини зі сходу монархії не бажали покидати свої рідні місця.¹⁰⁸

13 червня Краусс відправив до Бадена тривожне повідомлення: Австро-Угорщині, мовляв, бракує чітко окреслена стратегія щодо України. Натомість Німеччина таку вже має: *«Німці переслідують в Україні чітко визначену економіко-політичну мету. Вони хочуть [...] назавжди взяти під свій контроль найпевніший шлях до Месопотамії, Аравії, Баку і Персії, який відкрився перед ними в результаті окупації України»*.¹⁰⁹ Відповідь ц.і.к. Міністерства закордонних справ на це повідомлення виявилась короткою і ясною: Буріан наголосив лише на тому, що австро-угорська присутність в Україні продиктована бажанням поповнити продовольчі запаси, підтримати українську незалежність та зміцнити власний економічний вплив у цій країні на період після війни.¹¹⁰ На початку серпня Краусс надіслав до ВКА повторний запит щодо чіткого визначення цілей австро-угорської політики в Україні. Начальник Генерального штабу Арц відзначив у своїй відповіді шість пунктів: збереження існуючих позицій Австро-Угорщини і жодної «світової політики»; зміцнення української незалежності як засіб послаблення Радянської Росії; задоволення існуючих потреб Австро-Угорщини в продуктах харчування та сировині; зміцнення економічного впливу на «південному заході України та в Одесі», в тому числі на період після війни; добрі стосунки з Німецькою імперією; жодної військової влади, армія лише як опора для «дружнього» українського уряду.¹¹¹

У вересні австро-угорські війська змушені були відступати майже на всіх фронтах, за винятком італійського, де ц.і.к. частини ще продовжували триматися. 3 жовтня новий німецький райхсканцлер

¹⁰⁸ Див.: Glaise von Horstenau – Kizling, Das Kriegsjahr 1918, S. 409.

¹⁰⁹ ННStA, PA, 152, Russl. XI d. Цит. за: Hornykiewicz, Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, Bd. 3, S. 120.

¹¹⁰ Див.: Ebd., S. 118-121, 151-153.

¹¹¹ Див.: Glaise von Horstenau – Rudolf Kizling, Das Kriegsjahr 1918, S. 411.

принц Макс фон Баден (Prinz Max von Baden) направив американському президентові Вудро Вільсону пропозицію про перемир'я, до якої днем пізніше приєдналася й Австро-Угорщина. З метою стабілізації ситуації на інших фронтах протягом жовтня з України виводилися все більше й більше підрозділів окупаційних військ. Через це контроль за віддаленими районами східної окупаційної зони в Україні вже було втрачено.

В цей самий час Австро-Угорщина перестала існувати як політична одиниця: 26 вересня Томаш Масарик проголосив у Парижі самостійну Чехословацьку державу; 6 жовтня розпочала свою роботу Національна Рада словенців, хорватів та сербів, а 7 жовтня було проголошено «Об'єднану Незалежну Польщу». 16 жовтня, оголосивши «Маніфест до моїх народів», цісар Карл зробив ще одну спробу зупинити розпад монархії. Днем раніше ВКА відкритою радіограмою оголосило про відступ військ на межі довосних кордонів, звільнення військовополонених та врегулювання усіх подальших питань на післявоєнній конференції. 28 жовтня цісар Карл звернувся з проханням про припинення вогню та підписання окремого миру з Італією. 2 листопада Австро-Угорщина прийняла умови миру, продиктовані «Союзною Вищою Військовою Радою».

30 жовтня командування Східної армії перебралось у Вінницю. 4 листопада надійшов наказ ВКА «покинути українську територію». Це спричинило хаос, у якому багато-хто вирішив власними силами добиратися додому. Командування Східної армії видало наказ по армії, у якому містився заклик до військ про спокійний і організований відступ. Зважаючи на значимість слів цього наказу, нижче подається значна його частина: *«Вояки Східної армії! Я прийняв рішення про негайний початок відступу з України та повернення частин Східної армії на батьківщину. Для успішного виконання цього останнього великого завдання, яке покладається на мене як на командувача армії, для того, щоб кожен з вас мав гарантію, що він знову побачить свою рідну домівку, дружину й дітей й зможе розпочати нове життя, потрібно неодмінно так довго триматися разом, поки ми щасливо не доберемось на батьківщину. Пам'ятайте, що від дому вас відділяють понад 1000 кілометрів. [...]*

Пам'ятайте про долю великої армії французького імператора, яка, будучи переслідуваною росіянами, у 1812 році навіки залишилась під білою ковдрою в російських степах. Така ж доля очікує й нашу армію, якщо ви в безпорядку стрімголов кинетесь шукати дорогу додому. [...]

Швидка відправка не може розпочатись скрізь і одночасно, адже відомо, що українська залізниця має малу пропускну спроможність і що у Галичині на залізниці панує безлад, для подолання якого необхідно буде задіяти весь вплив та військовий натиск. [...] Тільки у тому випадку, якщо командування та підлеглі командири утримуватимуть військо під своїм контролем, організована відправка, забезпечення військ продуктами харчування та іншими необхідними для життя речами буде, зрештою, можливою. Ті ж частини, які проявлять недисциплінованість, змушені будуть самі подбати про себе.

Кожен командир зобов'язаний рішуче боротися з елементами, які через їх недисциплінованість наражають на небезпеку військо. [...] Осіб, заражених більшовицькими ідеями, солдати в інтересах батьківщини мають видати самі, для того, щоб з ними не вчинили аналогічним чином!

Варто зараз розпочатись безладу і сваволі, і вашу долю буде вирішено остаточно й безповоротно, але навіть якщо ви дружно те організовано дістанетеся батьківщини, необхідно підтримувати порядок і далі, адже ваші рідні й близькі розраховують на вашу допомогу і підтримку, натомість розпуцені більшовицькі орди геть поставлять країну на край прірви.

[...]

На завершення я закликаю кожного з вас пам'ятати про той обов'язок, що лежить на вас перед батьківщиною, вдовами і сиротами ваших товаришів, які загинули як герої на полі слави в ім'я батьківщини. Вони закликають вас зробити все, щоб після щасливого повернення додому ви активно долучилися до відбудови та відновлення вашої батьківщини на благо всіх і кожного».¹¹²

Контроль за процесом репатріації було вирішено здійснювати за допомогою залізниці. Відповідальність за її проведення було

¹¹² ÖStA, KA, AdTK, UR 3, Karton: 800.

покладено на Шпаноччі у Києві, який залишався в українській столиці до кінця грудня. 8 листопада командування Східної армії припинило свою діяльність і вирушило додому.¹¹³ За декілька днів Дунайська монархія остаточно розпалася. 11 листопада Карл зрікся престолу й подався у еміграцію до Швейцарії. Того ж дня в Комп'єні Німеччина та Антанта підписали останнє перемир'я – на цьому Перша світова війна завершилася. 12 листопада було проголошено «Німецьку австрійську» республіку.

Висновки

Австро-угорська присутність в Україні офіційно була обумовлена необхідністю підтримки українського уряду. Її правовою основою був мирний договір, підписаний між Україною та Центральними державами. Але цей договір так ніколи й не був ратифікований Австро-Угорщиною, яка поставила його ратифікацію у залежність від поставок продовольства, знищення «протоколу про коронний край» та поступок у питанні Холмщини. З точки зору реальної політики і Центральна Рада, і Гетьманат були залежними в плані збереження влади від військ Центральних держав.

Головною метою окупації України Австро-Угорщиною було викачування продовольства: дані щодо обсягів експорту з України до Центральних держав за період між лютим та листопадом 1918 року почасти дуже сильно різняться. За проведеними в попередній час розрахунками обсяг експорту з України до Центральних держав у зазначеному проміжку склав від 372 тис. до 890 тис. тонн (частка Австро-Угорщини складала близько половини^{114,115}) – отже, як бачимо, показника в 1 млн тонн збіжжя не було досягнуто, а тим більше в обумовлений спочатку коротший термін до літа 1918 року. Також

¹¹³ Див.: Glaise von Horstenau – Kiszling, Das Kriegsjahr 1918, S. 798-800.

¹¹⁴ Див.: ÖStA, KA, AOK Qu. Abt. Ukraine-Bestand, Karton: 2.609, Akt Nr. 61.

¹¹⁵ Див.: Ottokar Czernin, Im Weltkriege. Berlin – Wien 1919, S. 345f.; Krauß – Klingenbrunner, Die Besetzung der Ukraine 1918, S. 390; Glaise von Horstenau – Kiszling, Das Kriegsjahr 1918, S. 412f.; Peter Horban, Die Mittelmächte und die Ukraine im Ersten Weltkrieg. Auf Grund der bisher gedruckten Quellen. Diss. Heidelberg 1958, S. 185-187.

спочатку йшлося про 1 млн тонн лише борошна та продуктів з нього, а наведені вище показники стали результатом додавання обсягів інших видів продовольства (яловичини, городини, яєць і т.п.) й частково також сировини. У зв'язку з цим розрахунок генерального консула США у Москві, який вважав реальним експортування лише близько півмільйона тонн збіжжя, був правильним. Окрім цього, потрібно врахувати, сотні тисяч тонн продовольства були потрібні впродовж цього періоду для забезпечення окупаційних військ.¹¹⁶ Та все ж: навіть якщо поставки з України далеко не досягли тих обсягів, які очікувались, вони все одно допомогли багатьом в Австрії вижити в період продовольчого дефіциту навесні 1918 року.

Й навпаки, поставки Центральних держав в Україну навіть близько не досягли тих обсягів продукції (продукти нафтопереробки, машини, текстиль), які були передбачені Брест-Литовським мирним договором та економічними угодами.

В усьому іншому підсумок окупації видається також негативним: хаос та явища громадянської війни бути в період окупації тільки трохи локалізовані; незважаючи на те, що влітку настав відносний спокій, справжньої стабілізації так і не було досягнуто. Після відходу військ країна повністю занурилася у хаос, Гетьманат невдовзі було повалено і до влади прийшла Директорія.

Центральні держави не змогли сповна скористатися захопленням одного з найважливіших у стратегічному відношенні регіонів Східної Європи. Але чому ж ця окупація закінчилася провалом? Причинами невдачі Центральних держав в Україні окрім внутрішньо-українських факторів (розсварена між собою еліта, недостатнє утвердження національної самосвідомості, нескоординована політика щодо союзників, «громадянська війна» в Росії) можуть вважатися наступні:

- знаючі мову та суть справи фахівці, які могли б допомогти у справі розбудови окупаційної адміністрації, організації заготівель

¹¹⁶ Як стверджує Манфрід Раухенштайнер, у проміжок між лютим та квітнем 1918 року в Україну ввійши близько 250 тис. військових; внаслідок виведення частин чисельність цього війська зменшилась на кінець серпня 1918 року до 130 тис. Див.: HHStA, PA, 153 Russl. XI d-1, цит. за: Hornykiewicz, Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, Bd. 3, S. 216f.; Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, S. 543.

продовольства та вироблення єдиної політичної лінії Центральних держав, не були останніми адекватно задіяні;

- відсутність у Німеччини та Австро-Угорщини чітких і єдиних уявлень про переслідувані в Росії та Східній Європі цілі один одного;
- брутальна поведінка, передусім австро-угорських частин, під час хлібозаготівель та приборкання повстань і соціальних хвилювань;
- відсутність у австро-угорських військ досвіду та слабе бажання його набути у справі управління окупаційною адміністрацією та приборкання повстанського руху;
- повільне й кволе залучення українських органів влади та українського населення до управління окупаційним режимом.

Окрім цього, потрібно взяти до уваги також ті дезінтеграційні тенденції, які спостерігалися в Австро-Угорщині на зламі століть та в останні роки війни: загальна економічна відсталість, все більша політична, військова та економічна залежність від німецьких партнерів по коаліції; явища соціального занепаду в Дунайській монархії, які були посилені військовими поразками, використання армії проти власного населення, голод і злидні; національні домагання чи, точніше, починаючи з другої половини XIX ст., невирішене національне питання; відірваність від реальності політичного та військового керівництва, передусім щодо можливостей власного населення воювати та терпіти нужду; крах збройних сил.

Представники військових та політичних кіл, особливо Австро-Угорщини, не мали єдності в «українському питанні», в питанні поводження з Радянською Росією, а також з тими автономістськими чи сепаратистськими рухами, які виникли в рамках «громадянської війни» в Росії. Дуже багато інтересів та лобістських груп грали один проти одного, застосовувалися різні, взаємовиключаючі стратегії. Тому й не вдалося виробити єдину й чітку політику щодо Східної Європи, яку можна було б реалізувати у вигляді цілеспрямованої стратегії.

**Джерела про окупацію Східної Європи
після Брест-Литовських мирних договорів
1918 року**

Документи українських архівів про окупацію України Центральними державами у 1918 році

Галина Старко

Дослідження теми «Економічні та соціальні наслідки Першої світової війни для Центральної та Східної Європи» перебуває в Україні на початковій стадії. Особливо малодослідженою є ця тема з економічної точки зору. Адже істориків більше цікавили політичні процеси, які відбувалися в проміжку між 1917 та 1920 роками. У фондах Центрального державного архіву органів влади та управління України в м. Києві зберігаються документи періодів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, кожен з яких представлений документами окремих міністерств. Найбільша кількість документів стосується міністерств урядів Павла Скоропадського. Діяльність Західноукраїнської Народної Республіки знайшла своє відображення у документах дипломатичних та економічних представництв цього державного утворення в Празі та Відні.

Під час роботи з документами цього періоду в одній із папок було виявлено запис про те, що в 1942 році в ході евакуації Архіву Жовтневої революції м. Харкова матеріали періоду 1917-1921 років, які не мали історичної цінності, були знищені. Тільки після розпаду Радянського Союзу документи періоду виникнення національних держав на території колишньої Російської імперії були розсекречені й стали доступними для дослідників. Першим питанням мого дослідження є питання про наслідки Брест-Литовського договору для України.

Навесні 1918 року Україна стала ареною особливо хаотичних і складних політичних перипетій. Поразка демократичних сил на

початку 1918 року не була остаточною. Центральна Рада та її війська залишили Київ, та аж ніяк не територію України. 27 січня (за новим стилем – 9 лютого) Україна, Німеччина та її союзники підписали мирну угоду. Центральні держави припинили воєнні дії проти України й, перетворившись на її союзників, почали допомагати їй у боротьбі проти більшовиків та поверненні контролю над українською територією. Зі свого боку, уряд УНР взяв на себе зобов'язання забезпечити постачання продовольства до цих держав.

Брестський мир давав Центральній Раді ще один шанс для її політичної самореалізації. Уряд УНР повернувся у Київ разом з військами Центральних держав, яких жителі міста зустріли без особливого захоплення. Безпорадність Центральної Ради у її протистоянні з більшовицькими військами мала своїм наслідком масові жертви серед мирного населення. Тим незрозумілішим видавався їм союз Центральної Ради з німецько-австро-угорськими військами, які прийшли в Україну, щоб припинити «розбрат та безвладдя». В очах українського населення Центральна Рада стала символом безладу.

Розчарованим реальним станом справ в українській державі було й німецьке та австро-угорське військове командування в Україні. Центральна Рада не спромоглася забезпечити безперервні поставки хліба та продовольства у відповідності до тих обіцянок, які вона дала ще в Бресті. Через це конфлікт між нею та німецьким командуванням був невідворотним. Щоб зберегти владу за собою, Центральна Рада змушена була йти на радикальні перетворення в аграрній сфері. Але розподіл поміщицької землі між селянами ставив під загрозу плани отримання Німеччиною та Австро-Угорщиною продовольчих поставок з України. В ситуації, що виникла, окупаційні війська почали активно втручатися у внутрішні справи УНР. Уявлення про дії окупаційних військ на території України (захоплення австро-угорськими та німецькими вояками майна, реквізиції продовольства), а також про заходи, які були здійснені урядом України для виконання угод дають наступні документи:

2592-1-39	Реквізиція австрійськими військами пароплава «Миколаїв».
2592-1-39	Реквізиція німецькими та австрійськими військами цукру без сплати акцизу.
2592-1-39	Відомості про вивезення товарів австрійськими та німецькими військами через митницю із застосуванням зброї.
3111-1-96	Австрійське командування наклало арешт на плавильний завод та 6 рудників в Одесі (підприємство є французькою власністю).
3111-1-96	Австрійські вояки пограбували сад персидського консула в Одесі.
2592-1-39	Телеграми міністрові закордонних справ про ревізію озброєння французького зразка.
2592-1-39	Пограбування санітарної частини. Реквізиція санітарної частини Південно-Західного фронту.
2311-1-106	Реквізиція майна Червоного Хреста, яке є приватною власністю, перебуває під покровительством Міжнародної Женевської Конвенції і реквізиції не підлягає.
2311-1-107	Ціни на цукор.
1118-3-2	Телеграми з Катеринослава про заборону продажу металів. Незважаючи на угоду, відправка до Австрії продовжується.
2156-1-157	Відбувається реквізиція продовольства. Вилучаються запаси пшениці, у тому числі насіннєвий матеріал. Такі дії можуть спричинити голод і у наступні роки.
2196-1-139	Земська управа видає розпорядження про невідкладний збір урожаю гречки, картоплі. У разі відмови німецькою владою буде здійснено реквізицію.
2196-1-139	Самовільне прийняття австрійською владою рішення про здачу хліба в обхід Хлібного бюро.
2198-1-286	Документи свідчать про реквізиції цукру в обхід існуючих угод; також наявні дані про оплату за цукор та обсяги боргу Центральних держав.
2156-1-157	Для того, щоб виконати поставки продуктів згідно з угодами, уряд вирішив залучити до цієї справи місцеві кооперативи. Хліборобським спілкам наказано налагодити обмін промислових товарів у Росії.
2156-1157	Влада використовує приватних підприємців для поставки 700 тис. пудів хліба.

2156-1-157	Документи містять дані про те, що масток княгині Юсупової здав 5 тис. пудів хліба. Німецькими військами було реквізовано ще 3 тис. пудів. У результаті в мастку зовсім не залишилось хлібних запасів.
2156-1157	Документи містять дані про те, що німецьке командування, відступаючи від обумовлених параметрів, занижувало закупівельні ціни на продовольство й такими своїми діями викликало незадоволення населення. Більшовицькі ідеї знаходять все більший відгук у суспільстві.
2592-1-35	Німецька влада видає наказ про обробіток землі та повідомляє про готовність зі свого боку відновити товарно-грошові відносини.
2592-1-35	Реквізіція спирту.
2156-1-10	Статут першого німецького споживчого товариства.
1118-3-1	Протоколи періоду Директорії про закупівлю урядом військового майна. Попередні угоди з урядом Німеччини Директорія анулювала. Постало питання про те, як бути з майном, яке вважалося українським, і чи було за нього проплачено (наприклад, ліс).

Ці документи свідчать про те, що окупаційна влада порушувала міжнародні угоди та здійснювала насильницьку реквізіцію продуктів харчування. Складається враження, що основна мета цих держав полягала в тому, щоб вивести з України якомога більше продукції, в тому числі ціною нехтування розпоряджень української влади, яка лише починала відновлювати систему управління і контролю. Щодня без належного обліку і контролю окупаційна влада вивозила з країни товарів на мільйони рублів, завдаючи цим самим великої шкоди державі. Такі дії ставили під загрозу виконання підписаних угод. Оскільки українські уряди не виконували своїх зобов'язань, окупаційні сили, захищаючи свої інтереси, не зупинялися перед застосуванням терору і насильства. Історики дискутують з приводу того, що ж являла собою політика Центральних держав щодо України в 1918 році: тактичним задумом викачування продовольства та сировини чи частиною стратегічного плану перетворень у Східній Європі.

Становлення національної економіки

Найвні дані щодо економічних відносин свідчать про те, що йшлося не тільки про становлення української державності, але й також української національної економіки. Добробут населення, який відчутно постраждав за роки Першої світової війни, був остаточно знищений громадянською війною. Перед національними урядами постало нелегке завдання відбудувати економіку країни. Зруйнованою була й система транспорту. Ще в липні 1918 року гетьман Павло Скоропадський наказав перевести усіх службовців залізниці на військове становище (2537-1-52). Кожен український уряд змушений був розпочинати свою діяльність з відновлення руху транспорту. Об'єднавшись із ЗУНР, уряд Директорії вчинив у питанні організації єдиної транспортної системи правильно: замість ліквідувати стару австрійську систему управління залізницями, він почав її використовувати. Працівники залізниці були забезпечені продуктами харчування і збільшеною зарплатнею. Оскільки більшовики знищили практично весь рухомий склад, Директорії довелося розпочинати роботу з відновлення залізничного парку та перелаштування колії із широкої на вузьку європейську.

Поруч із розбудовою національної держави українські уряди змушенні були також вирішувати завдання запобігання остаточному руйнуванню промисловості країни. Втім, вирішенню економічних проблем перешкоджала непослідовність їх політичних курсів. Так, наприклад, документ «Про стан фабрик і заводів Харківської губернії» чітко показує, які труднощі переживали підприємства: «Російсько-французьке» товариство електротехнічних заводів просить надати йому охорону; «Загальна електрична компанія» звертається з проханням знайти частину евакуйованого до Самари підприємства; товариство фарфорових і фаянсових виробів просить грошей для виплати зарплатні працівникам; конотопський завод з випуску зброї повідомляє, що він згоден перейти на випуск мирної продукції – сільськогосподарських машин, обладнання для цукрових заводів (3084-1-9). Уже в кінці літа 1918 року Німецьке ввізне товариство зазначало, що 25% усіх товарів розкрадається на станціях чи безслідно

сезає в дорозі (1118-3-1). Період Директорії відзначався «особливою неспроможністю влади», яка нездатна була забезпечити особисту і майнову безпеку громадян. Через це заможні люди змушені були забирати свої вклади з банків. Апарат управління працював незлагоджено, порівняно з дореволюційною добою чиновництво характеризувалось низькою працездатністю, відсутністю ініціативи, поганою фаховою підготовкою, а також схильністю до корупції (2196-1-10). Українські уряди не змогли вирішити проблему забезпечення продовольством. Не були встановлені норми споживання й це ускладнювало роботу. Селяни ж затримували поставки хліба, бо сподівалися, що хлібна монополія держави буде відмінена.

Та попри всі ці труднощі, життя в країні продовжувалося. Пришвидшений війною розвиток авіаційних технологій навів групу ентузіастів на думку про мирне застосування літаків. Особливий інтерес викликає також доповідь інженера М. Піснячевського про енергію рік, яку він називає «білим золотом». Він також пропонує використовувати й інші джерела природної енергії. Незважаючи на труднощі, продовжувала працювати творча думка інтелігенції. Її винаходи можна було використовувати як у побуті (опора для підборів, гігієнічний пристрій для гоління), так і в промисловості (двигун, що працював на нафті, а також технологія переробки нафти). Для повноти картини дослідження не вистачає інформації про поставки промислової сировини і товарів з Німеччини та Австро-Угорщини в Україну. І цей аспект може стати темою ще одного дослідження.

Щоденники В.І.Вернадського як джерело вивчення німецької та австро-угорської окупації України в 1918 році

Олександр Сич

Якось відомий французький історик XIX ст. Жюль Мішле написав, що «парадигма історії – в очевидцях і їхніх свідченнях». Цінність щоденників як історичного джерела якраз і полягає в тому, що їх автори є учасниками або очевидцями подій; щоденники, які пишуться, так би мовити, «по гарячих слідах», відображають першу, безпосередню реакцію людини на ті або інші події; вони також зазвичай точніші у фактологічному відношенні, ніж, наприклад, мемуари, написані багато років опісля і відрефлексовані свідомістю.

Одним із таких очевидців, що залишив свої спомини про драматичні події Жовтневої революції та Громадянської війни в Росії, був Володимир Іванович Вернадський (1863-1945) – видатний російський і радянський учений XX ст., природознавець, геолог, біогеохімік, мислитель і громадський діяч, лауреат Сталінської премії, академік, творець багатьох наукових шкіл і напрямів, зокрема, вчення про біосферу, її еволюцію та перетворення в ноосферу – сферу розуму. Ті його щоденники, які стали об'єктом нашої уваги, охоплюють період з жовтня 1917-го по січень 1920 р. Основна їхня цінність, з нашої точки зору, полягає в тому, що вони є документом, який допомагає відчувати атмосферу тієї історичної драми, яку переживала Росія та Україна в ті буремні роки, дозволяє відновити духовний колорит революційної доби в усій її трагічності та суперечності.

Що стосується змісту щоденників великого вченого, то значну їх частину складають факти особистої біографії автора та його родини, особисті переживання, згадки про приватні або сімейні події, елементи побуту тощо, але також чимало уваги в них приділено його враженням і роздумам про політичні події, зокрема про німецьку та австро-угорську окупацію України в 1918 р. У його щоденниках виразно простежується негативне ставлення до більшовиків і соціалістичної ідеології, неприйняття проявів українського націоналізму, засудження бездарної політики Центральної Ради.

Аналізуючи ту частину матеріалу щоденників, яка тією або іншою мірою зачіпає окупацію України німецькими та австрійськими військами, виділимо три моменти, які є, як нам видається, важливими при вивченні даної проблеми.

По-перше, на сторінках своїх щоденників учений зафіксував парадоксальну, на перший погляд, реакцію населення України на саму можливість окупації, точніше – на прихід австро-німецьких військ. Здавалося б, ця реакція повинна була б бути однозначно негативною, бо протягом майже трьох з половиною років Росія воювала проти Німеччини й Австро-Угорщини, та й військова пропаганда у всіх воюючих країнах була спрямована на розпалювання ненависті до ворога. Проте, як видно з щоденникових записів В. І. Вернадського, така перспектива не тільки не лякала місцеве населення, але й була для нього значною мірою прийнятною й навіть бажаною.

Так, 6 березня (21 лютого) 1918 р., проживаючи в Полтаві, В. І. Вернадський у своєму щоденнику відзначає: «Більшість чекає німців як рятівників...» [1, с. 54]. Тоді ж, у березні, в щоденнику з'являється ще один запис: «Жахливо, що місто чекає німців як рятівників» [1, с. 61]. Втім, ми знаходимо в щоденниках і пояснення цьому, нібито, дивному явищу. Проте, перш ніж продовжити цитування щоденників, коротко нагадаємо ситуацію, яка склалася в Росії на початку 1918 року.

Як вважають деякі сучасні російські історики, з моменту Лютневої революції 1917 р. в Росії почалася «млява громадянська війна» [3, с. 84], і країна поступово занурювалася в хаос: двовладдя (Тимчасовий уряд і Ради) посилювало нестабільність політичного життя,

економічна розруха поглиблювалася, селяни палили й грабували поміщицькі садиби, робітники страйкували, фронт розвалювався, дезертирство набрало величезних масштабів, невинно зростала злочинність, посилювався сепаратизм національних окраїн, все очевиднішим ставав прогресуючий параліч державної влади. Ці обставини неминуче вели до нового революційного вибуху, який і відбувся в жовтні 1917 р. Громадянська війна, що розгорілася з новою силою, поглибила революційний хаос і призвела до зламу звичного життєвого устрою, до розвалу держави як сили, що охороняє право і порядок, до розпаду елементарних систем життєзабезпечення, наслідком чого стали голод, хвороби, епідемії, розгул злочинних банд.

Усе це пригноблює впливало на людей, породжуючи невпевненість у завтрашньому дні, побоювання за своє життя і власність, а також за життя своїх близьких. Тому в щоденниках і з'являються записи, що відображають такий соціопсихологічний стан суспільства:

«10.X.1917

По суті, більше бояться більшовиків, ніж німців.

6.III/21.II.1918

Зрозуміло, обиватель абсолютно перенервував.

6/19.III.1918

Обиватель починає замислюватися й про німця. Він йому забезпечить безпеку від вбивств, насильств, явних грабежів – але потім?

11/24.III.1918

...безперервно йдуть грабежі. Нема суду, повне свавілля, не забезпечена честь близьких, життя. Живеш як ілот. Адже «радянська» влада означає нерівність для несоціалістів. Ненависть росте. А тут ганебний мир, загибель Росії та жахи вбивств із-за рогу – там, де це безпечно, і ганебна втеча й відступ перед німцями. Деякі навіть вважають, що і зараз боротьба з німцями в Україні – змова

більшовиків, оскільки німцям вигідно прийти – інакше за договором вони б тут не були. І змучені люди тут із жахом бачать, що вони чекають німців без того обурення, як думали раніше, навіть як людей, які дадуть можливість передихнути.

Ми живемо на околиці, в глухому провулку, і наша кімната у дворі. Але завжди можуть і увірватися, і ми відчуваємо себе в полоні розбійників. Це і є те відчуття, яке робить терпимим навіть німецьку навалу» [1, с. 14, 54, 60-62].

До речі, про такі ж настрої в 1918 р. писав і відомий російський письменник Іван Бунін у своїх щоденникових записах «Окаянні дні»:

«6 лютого.

У газетах – про наступ на нас німців, що почався. Всі говорять: «Ах, якби!»

9 лютого.

Вчора був у Б. Зібралось порядно народу – і всі в один голос: німці, слава богу, просуваються, взяли Смоленськ і Бологос.

Візник біля «Праги» з радістю і сміхом:

– Що ж, хай приходить. Він, німець-то, і раніше все одно нами володів.

15 лютого.

Нині весь ранок блукав містом. Розмова двох перехожих солдатів, бадьора, весела:

- Москва, брат, тепер ні... не вартує.
- Тепер і провінція ні... не варта.
- Ну, ось німець прийде, наведе лад.
- Звичайно. Ми все одно владою не користуємося» [2, с. 61, 67, 70].

По-друге, щоденники В. І. Вернадського містять його спостереження та міркування, за якими можна простежити, як змінювалося ставлення населення України до німецько-австрійської окупації.

Так, 18 (31) березня 1918 р. він записав: «Уранці в п'ятницю, коли вже чулася канонада, я вийшов на вулицю і дізнався по дорозі про те, що німці в Полтаві. Про те, що німці і гайдамаки тут, баби, що повертаються з базару або туди йшли, повідомляли з р а д і с т ю. Обиватель і місто прийняли пришествя німців з полегшенням і чекають, очевидно, від них порядку, спокою. Німці справляють велике враження своєю організованістю, високою дисципліною. Гайдамаків мало, і військо це підозріле.

Німці тримають себе коректно, але як пани. Враження від української влади знову, як і колись, – безсилля і бездарність. Влади немає і не відчувається вона ні в чому. Обиватель вважає, що справжніми господарями становища є німці, що здійснюється справжня окупація і що ми потрапили в цілковиту неволю. Передають розмови з німецькими властями, які з презирством говорили про Раду і гайдамаків – перша не може і не вміє управляти, другі не війська, а ті ж більшовики...

Але зараз розрахунок обивателя на німця. У ньому він відчуває силу і справжнього пана. Українці грають сумну роль маріонеток, що привели в свою країну німців-поневолювачів... Очевидно, все ж навала німців не дарма, і доведеться сильно за це заплатити» [1, с. 64-65].

Проте вже наступного дня (19.III/1.IV.1918) в записках В. І. Вернадського чітко проглядає його занепокоєння і навіть тривога у зв'язку з окупацією:

«Вчора тільки після розмови з Іваном Троф. Сердюком, тепер офіцером українських гайдамаків, що прийшли разом з німцями, я зрозумів усю безодню, що відкрилася перед нами. Без газет і без вістей ми не можемо оцінити всього явища. Певно, йде велика німецька армія під командою Макензена, Українські війська не підуть далі кордонів України, німецькі підуть далі. Тут тільки відпочинок, оскільки йдуть похідним порядком.

Вони йдуть, незважаючи на мир. Сили великі...

Жах і в той же час геніальний крок німців. Для них вигідно роздуть боротьбу і захопити величезну, нескінченно багату базу для харчування, якою не могла й не вміла користуватися Росія!..

Німці отримують від України платню. Йдуть завойовувати, і їм же платять!.. У селах німці беруть все, платять – але не зважають на потреби населення» [1, с. 66-67].

Як відомо, відповідно до Брестського мирного договору, укладеного урядом Центральної Ради 9 лютого (28 січня) 1918 р. з державами Четвертного союзу (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією), Українська Народна Республіка отримувала військову підтримку німецької та австро-угорської армій у боротьбі з більшовиками, взявши на себе за це зобов'язання поставити цим країнам мільйони пудів зерна, цукру та інших життєво необхідних продуктів. Незважаючи на значні обсяги вивезення продуктів, отримати заплановану кількість хліба і сировини німецько-австрійським властям не вдалося через саботаж постачань місцевим населенням, а також через повстансько-партизанський рух, що розгорнувся проти окупації.

І вже 8 квітня (26 березня) 1918 р. В. І. Вернадський відзначає зміну ставлення народу України до окупантів:

«Німці все йдуть і йдуть. Вони йдуть – їх замінюють інші. І серед українців усе сильніше йде сумнів. А в народі глухе незадоволення. Німці нерідко грубі – очевидно, і в їх середовищі роздратування: їх запросили, а тим часом вони ніби серед ворогів. У селах, через які вони проходять, вони практично грабують, подекуди насилують жінок...

Вперше відчув можливість рах Germanica, тимчасового поневолення росіян, перемоги німців. Крок Макензена, захоплення російського півдня з цієї точки зору геніальний» [1, с. 69].

Окупаційні власті піддали населення України безсоромній економічній експлуатації, яка часто перетворювалася на відвертий грабіж. Після зустрічі з Н. П. Василенком [одним із діячів Центральної Ради. – *О. С.*] В. І. Вернадський записав 9 квітня 1918 р.: «З його розмов видно, що німці найнещаднішим чином грабують Україну, беруть і скуповують, що можна. Те, що вони беруть – склади, речі і тому подібне, як військову здобич, мабуть, засновано на словесному договорі, і вони здирають: дізнаються, що там-то є

склад і туди дають постріл: вважається військовою здобиччю. Вони повні господарі становища» [1, с. 82].

Використавши Центральну Раду в своїх політичних цілях, німецьке командування дало наказ про її розгін і інсценувало 29 квітня 1918 р. обрання колишнього царського генерала, крупного поміщика П. П. Скоропадського «гетьманом України», що стисло і відзначив автор щоденників: «*Coup d'etat* [державний переворот. – *О. С.*] здійснений німцями» [1, с. 82].

Проте досить скоро політика Гетьманщини зіткнулася з опором, що постійно зростав, з боку різних верств українського суспільства. Перебуваючи в Києві, В. І. Вернадський 11 травня 1918 р. записав наступне:

«Йде, мабуть, велика агітація в селах проти гетьманства. Дивляться на це дуже спокійно всі, з ким я розмовляв про це. Думають, що будуть ексцеси, але їються дуже сильно на всьому русі. Враження таке, що австрійці вони не відіб попускають рух і агітацію проти уряду... Говорять, серед німців дві течії: Вільгельм з династичних міркувань хоче возз'єднати Україну з Росією – Людендорф і Гинденбург проти. Рорбах говорить, що він не може знайти в Києві українців» [1, с. 85].

Улітку 1918 р. спалахнули повстання проти окупантів на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині та інших місцях, які водночас були спрямовані й проти режиму їхнього ставленика, яким був Скоропадський. Значні сили окупанти кинули на придушення повстань у Херсоні, Миколаєві, Ніжині й інших місцях. Незадоволення населення політикою окупаційних властей переросло у відкриту ворожість і навіть ненависть, про що в щоденниках зустрічаємо такий запис:

«12/25.VI, ранок

Кудрявцев-Осташенко [старший астроном Пулковської обсерваторії. – *О. С.*] розповів про повстання проти німців у Миколаєві. Загинуло декілька тисяч робітників; викликано це було

більшовиками. Зараз знову серед робітників іде та ж пропаганда, ненависть до німців дуже велика, і більшовикам все-таки вірять. Ненависть до німців, мабуть, усюди, але чи набере це патріотичну форму?» [1, с. 111].

Цікаво, що В. І. Вернадський робив записи в своєму щоденнику навіть у дорозі. Так, 1 червня 1918 р. в поїзді з Полтави до Кисва він записав, зокрема, наступні спостереження:

«С вже ясне відчуття німецької небезпеки. Української мови майже не чути, хоча, очевидно, багато її знають – але це не мова повсякденного мовлення. Для публіки, що їде, це мова зараз так чи інакше офіційна. Дивно, як навіть за цих умов вона не в ходу.

Розмови про дорожнечу, спекуляцію, німців. Якось багато хто упевнений, що так чи інакше буде німецька окупація або німецьке панування» [1, с. 86-87].

По-третє, викликають інтерес згадки В. І. Вернадського про певні тертя між Німеччиною та Австро-Угорщиною щодо проведення окупаційної політики в Україні. У записі від 14 червня 1918 р. він зазначає: «Цікаво виглядають зіткнення германців і австрійців: австрійці не дозволяють [так у тексті. – О. С.] військових сил для реквізиції хліба, що йде до Німеччини» [1, с. 103].

Щоб дана фраза з щоденника була зрозумілою, нагадаємо, що відповідно до Брестського договору, ці держави розділили Україну на зони впливу: австро-угорські війська зайняли південну частину Волинської, Подільської, Херсонської та Катеринославської губерній (штаб-квартира командування австро-угорських військ розташовувалася в Одесі), а німецькі – решту території України, а також Крим. Продовольче становище Дунайської монархії в період, який розглядається, було просто катастрофічним (пригадаємо літографію Кеті Кольвіц «Відень вмирає! Врятуйте її дітей!» «Wien stirbt! Rettet seine Kinder!»). Саме цим пояснюється вимога Австро-Угорщини про надання їй особливих прав у забезпеченні постачань продуктів з її зони окупації.

Записуючи свої враження після розмови з Н. Пр. Василенком, міністром освіти і мистецтва в уряді Скоропадського, В. І.

Вернадський 4 червня 1918 р. висловлює побоювання, що саме позиція Австро-Угорщини може призвести до розколу України:

«Василенко правильно вказує, що надання особливих прав австрійцям за їх бажання окупації приведе до поділу України на дві частини. З двох сторін, що борються, для нас найбільш небезпечна зараз Австро-Угорщина. Боротьба Австро-Угорщини і Німеччини між собою розгорається, і, поза сумнівом, з цим чинником треба рахуватися» [1, с. 89].

У тому ж щоденниковому записі В. І. Вернадський згадує:

«В окуповані австрійцями області України не можуть повернутися православні священники, а йде люта пропаганда унії. У Холмській губернії католицизм» [1, с. 91].

Дійсно, Австро-Угорщина, як відомо, затягувала ратифікацію Брестського договору, відстоюючи свої інтереси в Галичині, і йшла на поступки Польщі в питанні з Холмщиною (де проживало значне українське населення), тим самим протидіючи прагненню Української Держави до воз'єднання українських земель в одній державі.

Звичайно, щоденники В. І. Вернадського, як і інші роботи подібного жанру, відзначені певною особистою суб'єктивністю. Проте, на нашу думку, їх зміст становить неабиякий інтерес для істориків. Зафіксовані в них спостереження, міркування, зауваження та оцінки автора, а також фактичний матеріал, що наводиться, поза сумнівом, збагачують наші знання про політичну ситуацію в Україні в період німецько-австрійської окупації, про настрої різних груп населення, а також дозволяють судити про ставлення самого вченого до тих драматичних подій, очевидцем яких він став.

Джерела та література

1. Вернадский В. И. Дневники 1917 – 1921. – Киев: Наукова думка, 1994.
2. Бунин И. А. Избранное. – М.: Молодая гвардия, 1991.
3. Кара-Мурза С. Г. Гражданская война (1918 – 1921) – урок для XXI века. – М.: Изд-во Эксмо, 2003.

Документи Національного архіву Республіки Білорусь про німецьку окупацію Білорусії 1918 року

В. Д. Селеменєв

У Національному архіві Республіки Білорусь зберігаються документи з березня 1917 р. На жаль, у зв'язку з воєнними діями, які відбувалися на території Білорусії в 1917 - 1920 рр., зберігся незначний комплекс документів цього періоду.

Найбільш цікавий матеріал за 1918 рік зосереджено у фонді 325 «Народний секретаріат Білоруської Народної Республіки».

У грудні 1917 р. в Мінську відбувся 1-й Всебілоруський з'їзд, на якому розглядалось питання про створення білоруської державності. Однак ідея самовизначення Білорусі не підтримувалася Мінським обласним комітетом РСДРП(б) і виконкомом Рад Західної області та фронту (Облвиконкомзах), яким належала влада в Білорусі, і які вважали, що білоруської нації не існує. В результаті вони в ніч на 18 грудня розігнали з'їзд та арештували частину його делегатів.

Уранці 18 грудня збори членів розігнаного з'їзду постановили оголосити Раду з'їзду тимчасовою крайовою владою й обрало Виконком Ради, який розгорнув свою діяльність у підпіллі. Ним була сформована делегація для участі в переговорах, які відбувались у Бресті. У фонді зберігся розроблений меморандум від 19 січня 1918 р., в якому визначалась позиція та програма дій делегації¹. Проте вона не була допущена в Брест.

¹ Національний архів Республіки Білорусь (НАРБ). Ф.325. Оп.1. Спр15. Арк.69.

Після зриву переговорів Німеччина 18 лютого 1918 р. почала воєнні дії. В результаті більшовики вимушені були залишити Мінськ.

Скориставшись моментом безвладдя в місті, 21 лютого 1918 р. Виконком Всебілоруського з'їзду звернувся до народу Білорусії з 1-ю Уставною грамотою, в якій заявив про взяття влади в свої руки і створення тимчасового уряду - Народного секретаріату. Проте німці, які окупували Мінськ, не визнали білоруську владу і захопили будівлю, в якій розміщувався секретаріат.

У фонді 325 зберігаються документи, які свідчать про спроби керівників Білоруської Народної Республіки налагодити відносини з Німеччиною. 28 лютого Народний секретаріат БНР направив меморандум представнику німецької окупаційної влади з проханням роз'яснити, за чийм наказом діяв комендант м. Мінська, захоплюючи будівлю БНР, і яке відношення має Німеччина до державного будівництва Білорусії².

16 квітня 1918 р. був підготовлений меморандум БНР німецькому канцлеру, в якому викладалась історія білоруського національного руху і висловлювалась надія на перегляд умов Брестського договору³.

25 квітня 1918 р. делегація БНР на переговорах з Україною звернулася з листом до німецького посла при уряді УНР з проханням роз'яснити позицію Німеччини в білоруському питанні⁴. Направлення 26 квітня 1918 р. телеграми БНР німецькому імператорові Вільгельму II також не дало результату й призвело до розколу в рядах керівників республіки.

Німеччина не визнала створення білоруської державності.

Керівництво БНР намагалось налагодити зв'язки з Україною, Литвою, Радянською Росією та ін. Особливо успішно розвивались відносини з Україною. 22 березня 1918 р. Народний секретаріат БНР направив Раді Української Народної Республіки (УНР) повідомлення про проголошення білоруської республіки⁵. Цього ж дня був затверджений наказ делегації Ради БНР для переговорів з УНР⁶. На

² Там само. Спр.16. Арк.35-37.

³ Там само. Спр.14. Арк.8-12.

⁴ Там само. Спр.16. Арк.44-45.

⁵ Там само. Спр.10. Арк.244.

⁶ Там само. Арк.242.

них передбачалось обговорити питання про кордон, отримання позики, відновлення товарообміну.

У квітні 1918 р. в Києві почались переговори делегацій БНР і УНР⁷. Білорусь представляли Цвікевич (голова), Довнар-Запольський, Рак-Михайловський та Красовський.

В Україні та Білорусії були організовані дипломатичні представництва УНР і БНР. У Мінську українське консульство очолив А. Красницький. 3 червня його прийняв голова Народного секретаріату БНР І. Воронко⁸.

Генеральне консульство БНР у м. Києві створено 22 червня 1918 р. і керував ним П. Тремпович⁹. Крім цього, консульство БНР було відкрито в Одесі¹⁰.

Для розгортання торгівлі 24 квітня 1918 р. Народний секретаріат БНР затвердив статут і персональний склад Білоруської торгової палати в Україні¹¹. Її очолив М. Довнар-Запольський. Проте отримати міжнародне визнання БНР так і вдалося. Після відходу німецьких окупантів уряд БНР вимушений був залишити Білорусію.

Варто зазначити, що частина фонду БНР опинилась у Центральному державному архіві Литви.

Інформація про німецьку окупацію Білорусії в 1918 р. міститься також у фонді Мінської військової Ради. Вона розповідає про виведення німецьких військ із республіки, економічне та політичне становище районів, визволених від німецьких окупантів.

Значна кількість документів, в основному копій, про німецьку окупацію Білорусії в 1918 р. зберігається в фонді «Інститут історії партії при ЦК КПБ». Це листівки, відозви, звернення більшовицьких партійних комітетів, відомості про організацію боротьби з німецькими окупантами та визволення республіки, списки учасників підпілля та партизанського руху тощо.

⁷ Там само. Арк.118.

⁸ Там само. Спр.8. Арк.68.

⁹ Там само.Спр.10. Арк.7, 117-118.

¹⁰ Там само. Арк.9.

¹¹ Там само. Спр.8. Арк.129.

Цінним джерелом для вивчення подій 1918 р. є періодична преса. В НАРБ зберігається ряд газет, з яких може бути почерпнута інформація про події на окупованих Німеччиною територіях. Серед них «Білоруська земля» («Белорусская земля»), «Вільна Білорусь» («Вольная Беларусь»), «Зірка» («Звезда»), «Зарубіжні вісті» («Зарубежные вести»), «Вісті Облвиконкомзаху та Смоленської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів» («Известия Облисполкомзапа и Смоленского Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов») та ін. В НАРБ є мікрофільми газети, яка видавалась 10-ю німецькою армією на окупованій території Білорусії за 1915-1918 рр.

Отже, в НАРБ зберігається невеликий за обсягом, але цікавий за змістом комплекс документів про події, пов'язані з окупацією республіки Німеччиною 1918 року.

Відомості про авторів

Вольфдітер Біль – народ. у 1937р., д-р., професор історії нового часу Віденського університету (на пенсії). *Тематика наукових досліджень*: Зв'язки Центральної Європи із регіонами Східної та Південно-Східної Європи, а також ісламським світом у XIX – XX ст.

Вольфрам Дорнік – народ. у 1978р., маг., д-р., з 2004 р. науковий співробітник Інституту досліджень наслідків воєн ім. Людвіга Больцманна, відповідальний за виставки та дослідницькі проекти. З 2003р. ведучий інтернет-форуму <http://www.zeit-ge-schichte-n.net> *Тематика наукових досліджень*: Проблеми суспільної пам'яті; Австрія у 1945-1955 роках; Проблема військовополонених під час Другої світової війни; Регіональна історія у трикутнику держав Австрія-Угорщина-Словенія; Економічні та соціальні наслідки Першої світової війни; Окупація України 1918 р.

Стефан Карнер – народ. у 1952 р., д-р., університетський професор, керівник Інституту досліджень наслідків воєн ім. Людвіга Больцманна, заст. керівника Інституту економічної, соціальної та комерційної історії університету м. Грац. Керівник численних виставок і дослідницьких проектів, входить до складу, у тому числі як очільник, різноманітних національних та міжнародних наукових організацій та комісій. *Тематика наукових досліджень*: Новітня історія Австрії, Східної та Південно-Східної Європи; Економічна та комерційна історія.

Ганнес Ляйдінгер – народ. у 1969 р., маг., д-р., науковий асистент Інституту історії Віденського університету, співвиконавець багатьох наукових проектів. Автор численних публікацій, у т.ч. з історії Комуністичного Інтернаціоналу та Першої світової війни. *Тематика наукових досліджень*: Історичний розвиток Центральної та Східної Європи у XX ст.

Петер Ліб – народ. у 1974 р., д-р., з 2005 р. старший лектор відділу досліджень війни Королівської військової академії м. Сандхарст, Великобританія. До цього – науковий співробітник

Інституту новітньої історії у м. Мюнхен. Автор численних публікацій про проблеми приборкання партизанського руху в роки Другої світової війни. *Тематика наукових досліджень*: Теорія і практика повстанських рухів та їх приборкання у XX ст.; Військові злочини; Військова теорія; Німецька армія у Першій та Другій світових війнах.

Верена Морітц – народ. у 1969 р., маг., д-р., лекторка Віденського університету, співвиконавиця різноманітних наукових проєктів. Авторка багатьох публікацій з історії Росії і Австрії, монархії Габсбургів та Комуністичного Інтернаціоналу. *Тематика наукових досліджень*: Історичний розвиток Центральної та Східної Європи у XX ст.

Манфрід Раухенштайнер – народ. у 1942 р., д-р., професор австрійської історії Віденського університету (на пенсії). У 1992-2005 р.р. – директор військово-історичного музею м. Відень, викладач Віденської дипломатичної академії. Наразі радник і координатор робіт із розбудови військово-історичного музею Бундесверу у м. Дрездені. *Тематика наукових досліджень*: Воєнна історія; Новітня історія та музеєвістика.

В'ячеслав Селеменєв – народ. у 1946 р., д-р., директор Національного архіву Республіки Білорусь. *Тематика наукових досліджень*: Архівістика; Сучасна історія Білорусії.

Галина Старко – народ. у 1963 р., маг., вчителька історії і правознавства гімназії ім. Василя Симоненка у м. Львові, член Товариства українських вчителів історії «Нова доба». З 2002 р. співвиконавиця різноманітних міжнародних проєктів.

Олександр Сич – народ. у 1954 р., д.і.н., професор, завідувач кафедри нової і новітньої історії Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича. Член багатьох українських і міжнародних асоціацій. *Тематика наукових досліджень*: Міграційні рухи в XIX – XX ст., Імміграція до Канади; Перша світова війна та її наслідки; Революції та розвиток демократії у XX ст.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Історична серія
Науково-дослідного центру буковинознавства

Вольфрам Дорнік – Стефан Карнер

Окупація України 1918 року

історичний контекст – стан дослідження –
економічні та соціальні наслідки

Переклад з нім. – *Микола Кушнір*

Відповідальний редактор *Сергій Осачук*

Літературний редактор *Арно Вонди*

Редактор *Андрій Квасецький*

Технічні редактори *Оксана Іванюк,*

Георгіна Беженар, Сергій Кейван

Підписано до друку 11.09.2009.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Ум. друк арк. 11,39.
Тираж 5000 прим. Замовлення 09-15.

Друк видавництва редакції журналу “Зелена Буковина”.
58018 м. Чернівці, вул. Головна, 200.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції – ДК №563 від 10 серпня 2001 р.

